

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

2. HALVBIND · 1959

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN OG
KNUD FANØ

1959

HEJMDALS BOGTRYKKERI - AABENRAA

INDHOLD :

Ole Karup Pedersen: Hr. Anker Jensen Buch til Ballum	side 1— 30
H. Hejselbjerg Paulsen: Fra de nationale valgs tid i Sønderjylland	» 31— 56
F. C. C. Lindvald: Knapmageriet i Tønder	» 57— 76
H. V. Gregersen: Rådhuset i Åbenrå	» 77— 88
Børge L. Barløse: Skolen i Sydslesvig indtil 1848	» 89—156
N. J. Gotthardsen: Ved redaktør, rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906	» 157—172
Charles Christensen †: Undersøgelserne ved Trøjborg i 1957	» 173—177
Anmeldelser:	
Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege (ved Johan Hvidtfeldt)	» 178—181
Aksel Lassen: Skæbneåret 1659 (ved Peter Kr. Iversen)	» 181—183
Danmarks kirker (ved Sig. Schoubye)	» 183—186
Wilhelm Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte (ved Peter Kr. Iversen)	» 186—188
Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein von 16. bis zum 18. Jahrhundert, og Peter Vollrath: Landwirtschaftliches Beratungs- und Bildungswesen in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1750 bis 1850 (ved Johan Hvidtfeldt)	» 188—191
Vejledende arkivregistraturer, X (ved Frode Gribsvad)	» 191—192
Bognyt (ved Olav Christensen, Knud Fanø, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen)	» 193—200
Noter og nyt:	
M. Mackeprang, 28. 12. 1869—9. 3. 1959 — Landsarkivet — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum — Den store egnsvandring — Kursus i hjemstavnhistorie — Amtskredsens arbejde i 1959	» 201—211
Årsberetning og regnskab 1958-59 (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)	» 212—219
Tillæg til medlemsfortegnelsen	» 220—226

Skolen i Sydslesvig indtil 1848

Af Børge L. Barløse

SAG OG SYNSPUNKT

I det 19. århundredes Danmark havde man ofte svært ved at erkende, at der allerede inden 1848 havde fundet omfattende forskydninger sted i Sydslesvigs folkelige og kulturelle beskaffenhed. I den i dag foreliggende litteratur er årsagerne til disse forskydninger derimod indgående belyst, ligesom der i det store og hele er skabt klarhed over, i hvilket omfang tyskheden er trængt frem i Sydslesvig før 1848.

Der er derfor ingen grund til her at beskæftige sig med enkeltheder. Påkrævet af hensyn til det følgende er det blot at fremhæve visse hovedtræk i udviklingen på det sprogligt-kulturelle område. Mest følgesvanger i denne henseende blev vel den spaltning, der skete i Sønderjyllands kirke- og skolesprog, idet dette blev tysk indtil en linje, der stort set falder sammen med 1920-grænsen. Thi under disse forhold blev mulighederne for en forbindelse med dansk kultur- og folkeliv praktisk talt ophævet for Sydslesvigs vedkommende. Kirkesproggrænsen blev et skel, bag hvilket i stedet stærke tyske kulturelementer påvirkede den sydslesviske befolkning — friserne ikke undtaget.

Den kunstige delingslinje tværs gennem landet skimtes allerede kort efter reformationen. Fra 1665 — og navnlig fra 1768 — må endvidere nævnes Kiels universitet som en af forudsætningerne for, at Sønderjylland og dermed Sydslesvig fik en tyskdannet embedsmandsklasse. Her er der navnlig grund til at understrege præsternes tyske uddannelse og virkningerne af præstegårdenes tyske kulturliv.

Når man har hævdet, at selve »spaltningen i Slesvigs kirkesprog — og dermed også senere skolesproget — har været udslagsgivende for den forskellige nationale udvikling i Nord- og Sydslesvig«, har man samtidig placeret Sydslesvigs skoler på et

punkt, hvor en historisk undersøgelse er velmotiveret¹. Gennem et helt århundrede er den opfattelse kommet til orde — også fra videnskabeligt hold —, at skolen som sådan — og i særdeleshed folkeskolen efter 1800 — har spillet en direkte rolle for Sydslesvigs fortyskning.

Allerede 1847 dukker dette synspunkt frem, bl. a. hos *Manicus*, der skriver: »Uendelig skadeligere for den danske nationalitet i Slesvig har imidlertid det tyske organiserede skolevæsen og den indførte skoletvang vist sig. En stor del skoler i Mellemslesvig blev derved forcerede fortyskningsanstalter«². — På grundlag af et betydeligt, for samtiden delvis ukendt, kildemateriale hævdede *C. F. Allen* en halv snes år senere, at skolerne indtil 1848 havde været »fortyskningsværksteder« eller dele af »den store højtyske sprogmaskine«³. Når slesvigeren *Blauenfeldt* i 1876 mente, at »det har været til stor gavn for modersmålets bevarelse i Slesvig, at undervisningsvæsenet var så dårligt ordnet, at børnene i landdistrikterne i deres fædres hus kunne glemme det tyske, de om vinteren havde lært«, peger han med denne negative formulering på det samme: skolens faktiske betydning i sproglig henseende⁴.

En menneskealder senere skrev *Alexandra Johannsen*, at med Adlers oprettelse af skoler (d.v.s. den organisation, landsbyskolerne fik ved skoleloven af 1814) skete »det første skridt til fortyskning af Angel«⁵. Heri ligger dog intet nyt i forhold til Allens vurdering, og det er vel ligeledes hans tolkning, der klinger igen med *Nic. Svendsens* redegørelse for tilstanden omkring 1830: »Der var således dannet et systematisk grundlag for Mellemslesvigs fortyskning«⁶.

I vor tid har man dels efter specialundersøgelser, dels efter en mere kritisk bearbejdelse af Allens materiale stort set fastholdt synspunktet. *Hejselbjerg Paulsen* betegner Adlers skolelov som »et fortyskningsmiddel af højeste rang« og siger i en anden forbindelse: »Modersmålet var bandlyst fra de højere skoler i Slesvig stift lige til 1850. Her er hovedårsagen til Sønderjyllands fortyskning at finde«⁷. *Fabricius* bemærker i sin udførlige, autoritative skildring af udviklingen i Sydslesvig efter 1800, at »hos ungdommen undergravede Adlers skole det danske sprog«⁸. Endelig er en tilsvarende vurdering anlagt af en moderne historiker

som *Troels Fink*; indirekte udtrykt i ordene: »Det har haft en umådelig betydning, at landbefolkningen i Nordslesvig udelukkende lærte dansk«; direkte i en form som denne: »Derimod undergravedes dansk sprog og sind ved den tyske undervisning i Sydslesvigs skoler. Hvor dansk var talesprog, men tysk skolesprog, fandtes ikke en levende forbindelse med dansk kultur«⁹.

Det er opgaven i det følgende at undersøge det stof, der foreligger til belysning af Sydslesvigs skolehistorie, og derigennem prøve berettigelsen af det her citerede syn på skolens indflydelse.

Hvor fremstillingen former sig som en redegørelse for skolens organisation og udvikling, tager den navnlig sigte på landsbyskolen, idet den tillige koncentrerer sig om de brydninger mellem dansk og tysk, som afspejles i tre århundreders åndelige og pædagogiske bestræbelser.

Kilder til Sydslesvigs skolehistorie.

Da Sydslesvig aldrig har været et samlet administrativt begreb, fører der ikke nogen genvej til landsdelens skolehistorie. Stoffet må udskilles af et større hele, nemlig hertugdømmet Slesvig eller — for den nyere tids vedkommende — provinsen Slesvig-Holstens skolehistorie. Der er ikke hidtil fremkommet nogen samlet, videnskabelig fremstilling af emnet, hvorfor en kortfattet orientering i det foreliggende kildemateriale må formodes at have almen interesse.

Arkivstoffet er meget omfattende, men også meget værdifuldt. Hovedparten af de akter, det drejer sig om, befinder sig i Schleswig-holsteinisches Landesarchiv på Gottorp. Det gælder Gottorperarkivet (abt. 7, gl. signatur A XX), i hvis topografisk ordnede afdeling der findes en del skolesager, Tyske Kancellis arkiv (abt. 65, resp. A XVIII), og generalsuperintendentens arkiv (abt. 18, resp. A VI). Det sidste er anlagt af generalsuperintendent Adler, hvis egenhændige, sirligt skrevne registrant stadig gør akterne let tilgængelige for den studerende. Af særlig betydning er grupperne specielle kirkesager (visitatsberetninger etc.), almindelige sager vedrørende landsbyskoler og seminarier, samt de enkelte provstiers skolevæsen. Hertil kommer overrettens arkiv (abt. 13, gl. sign. A IV) og provinsialregeringens arkiv (nu abt. 49) for-

uden naturligvis en række lokale arkiver fra amter, godser og købstæder.

Rigsarkivet har dele af overrettens arkiv (bl. a. sager vedrørende sprogeskriptet af 15/12 1810) og overkonsistoriets arkiv (hvori navnlig en samling visitatsberetninger 1722—1803 påkalder interessen). Provinsialregeringens arkiv i Rigsarkivet er af underordnet betydning, men uddyber dog vor viden på enkelte punkter.

Ved videregående studier kommer også de lokalt beroende syd-slesvigske provstiarkiver i betragtning.

Af trykte kilder må først og fremmest nævnes de to samlinger af forordninger etc.: *Chronologische Sammlung* (1748—1847) og *Systematische Sammlung*. I den sidste er skolestoffet samlet i bind IV med tillæg. *F. M. Rendtorff: Die Schleswig-holsteinischen Schulordnungen* (1902) bringer dels autentisk kildestof (skoleordninger fra reformationen til og med 1814), dels udførlige kommentarer og oversigter. Bogen er trods sit ensidigt gejstlige præg stadig af betydelig værdi, navnlig for de ældste afsnits vedkommende. *P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig* (1845) bringer ligeledes et righoldigt og detaljeret stof, navnlig i den specielle del. Den historiske indledning er derimod ikke længere fyldestgørende.

Blandt den øvrige litteratur til emnet indtager *Allen's »Det danske sprogs historie«* (1857—58) stadig en fremtrædende plads, mere i kraft af det vidtstrakte stof, der er gengivet og bearbejdet, end ved de vurderinger, der anlægges. Værket giver dog endnu gode impulser, selv om det bør benyttes med varsomhed. I *»Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II«* (1938) har *E. Feddersen* givet skolens udvikling en relativ kortfattet, men kyndig og selvstændig behandling. *Ernst Erichsen's »Schulgeschichte der Landschaft Norderdithmarschen«* (1932) er baseret på grundige og banebrydende studier og giver tillige et bredt, pålideligt udsyn over hertugdømmernes almindelige skolehistorie. Samme forfatter har med sin artikel *»Die Schulverhältnisse in Angeln und die Adlersche Schulreform«* (Jahrbücher des Angler Heimatvereins 1952—53) givet en værdifuld redegørelse for et centralt afsnit af det sønderjyske skolevæsens historie.

Også fra dansk side er der i den nyere tid kommet vægtige bidrag til belysning af emnet. Festskriftet »*Slesvigs delte bispedømme*« (1949) bringer f. eks. en fyldig omtale af den rolle, generalsuperintendenterne har spillet (med gode biografiske oplysninger), og afsnittet om præsternes uddannelse — af *H. Hejlsbjerg Paulsen* — føjer adskillige nye træk til billedet af skolens fortid. Sidstnævnte forfatter har desuden i afhandlingen »*Oplysningstiden i hertugdømmene*« (Sønderj. årbøger 1933-38) fremdraget og behandlet et vigtigt stof til denne periodes åndshistorie.

De her nævnte fremstillinger suppleres på enkelte punkter af tidsskrifter som *Provinzialberichte* og *Die Heimat*, især dog af *Schleswig-holsteinisches Schulblatt* og *Schleswig-holsteinische Schulzeitung*, hvori der i tidens løb er publiceret adskillige aktstykker af skolehistorisk indhold. Af de forfattere, som har ydet en særlig fortjenstfuld indsats i så henseende, er der grund til at nævne *Chr. Kock*, som i serien »Aus vergangenen Tagen« (*Schulzeitung* 1924-25) navnlig beskæftiger sig med området syd for Slien, samt *Joh. Grönhoff*. Sidstnævnte har i *Schulzeitung* 1928-29 offentliggjort en bibliografi, som siden er blevet korrigeret og ført a jour. Denne litteraturoversigt, der også omfatter skolebøger, findes nu på landsbiblioteket i Kiel som et førsterangs hjælpemiddel ved ethvert studium af hertugdømmernes skolehistorie. »*Methodisches Handbuch für Heimatforschung*« (1954) giver en lignende fortræffelig forhåndsvejledning, bl. a. ved sin oversigt over ældre og nyere lokalhistoriske skrifter. Mange af disse åbner indblik i et stof, der danner et betydningsfuldt supplement til de almindelige historiske fremstillinger. I første række må nævnes *C. P. Hansen*: »*Die Anfänge des Schulwesens oder einer Schulchronik der Insel Sylt*« (1879), *W. Jessen* og *Chr. Kock*: »*Heimatbuch des Kreises Eckernförde*« (2. udg. 1928) og »*Flensborg Bys Historie I-II*« (1953-55); men også de lokalhistoriske periodica, som f. eks. *Jahrbücher für die schleswigsche Geest* bringer jævnligt artikler af skolehistorisk interesse.

Den biografiske litteratur må heller ikke overses. *G. F. Schumacher*: *Genrebilder aus dem Leben eines 70-jährigen Schulmannes* (1841), *Lorenz Nissen*: *Meine Wege und Umwege zur*

Kirche (1826) samt *A. C. C. Holdt: Fra min skoletid* (1867) er blot enkelte eksempler på skildringer, der rummer livfulde tidsbilleder fra skolens verden.

Ortodoksiens periode (1542-1721)

Selv om det er berettiget at tale om en senmiddelalderlig humanisme som en af de ældste påviselige drivkræfter i skolevæsenets historie, var det dog først reformationen, der medførte en stærk og varig tilskyndelse til at sørge for folkeundervisningen i bredere forstand. Som den i politisk og sproglig henseende drog revolutionerende følger efter sig, kom den også til at danne epoke i skolens historie.

»Christlyke Kercken Ordeninge«, der som et sidestykke til kirkeordinansen af 1537 blev Sønderjyllands og Holstens kirkelige grundlov fra 1542, påbød oprettelsen af latinskoler i alle byer og flækker. Oprettelsen blev gjort til en magistratsforanstaltning, og der blev givet detaljerede forskrifter for undervisningen. Samtidig rettedes et forbud mod de private smugskoler, de såkaldte vinkel- eller klipskoler¹. I de følgende år blev der oprettet latinskoler i Bredsted, Flensborg, Eckernförde, Garding og Tønning². Disse »rektorskoler«, som de også kaldtes, var vel oprindelig tænkt som uddannelsescentre for de vordende lutherske gejstlige; men det var de færreste af dem, der slog til som forberedelse til universiteterne. Rektorerne var, i hvert fald ved de mindre, ofte 2. klasses teologer, og den latinundervisning, de befattede sig med, var elementært betonet. Latinskolerne havde altså ikke fuldt ud karakter af gymnasier, men udfyldte nærmest det behov, som vor tids realskoler dækker³.

Kirkeordningen befatter sig også, omend mindre udførligt med, hvad der må anses for en allerede eksisterende kim til en folkeskole i de større byer: »I de tyske skoler for sådanne børn og pige børn, som ikke lærer latin, har øvrigheden at se til, at de bliver undervist. Vi begærer ej mere, end at man jævnsides med anden færdighed foreholder sådanne børn begyndelsesgrundlaget for et kristeligt levned«. Børnene skulle altså foruden i andre færdigheder undervises i den kristelige børnelærdom, og det blev ligeledes de lokale myndighe-

ders sag at sørge herfor⁴. Hvad der dengang og senere blev betegnet som »tyske skoler« var altså offentlige og verdslige skoler med obligatorisk religionsundervisning. Lærerkrafterne blev autoriseret og ansat som *skrive- og regnemestre*, en betegnelse, der iøvrigt bibeholdtes til langt ned i det 19. århundrede.

For den nyetablerede lutherske kirke måtte det naturligvis være magtpåliggende at opdrage den opvoksede slægt i reformationens grundsætninger, og der blev snart truffet videregående foranstaltninger. Således gled katekismusundervisningen ind som led i gudstjenesten, og på et vist tidspunkt lagde man endog vægt på »katekismuseksamen«, d.v.s. overhøring af menighedens voksne medlemmer⁵. Derudover tilfaldt det gejstligheden at undervise landsbybørnene i den kristelige børnelærdom, hvormed snart fulgte en elementær undervisning i læsning og skrivning. Hvor degnene på landet ikke kunne bestride dette, måtte købstaddegnene træde til og holde en art »flyvende degneskoler«⁶.

I Christian 3's folkeskoleordning fra 1544 skimter man omridset af en folkeskole på landet, idet der tales om »kapellanskoler«. »Kapellanerne på landet skal selv holde skolen og flittigt holde børnene til at lære at læse, skrive og regne . . .«⁷. En nærmere undersøgelse bekræfter, at kapellanen, resp. diakonen, virkelig har været skoleholder i visse kirkebyer, således i Eggebæk, hvor diakonatet først 1770 blev omdannet til et degne- og skolemesterembede⁸. I Krop påhvilede det ligeledes diakonen at holde skole, og omkring 1630 hedder det om Havetoft: »Degne- og skolemestertjenesten forvaltes af Hr. Pastoren, som nyder alt, hvad der er tillagt degneembedet og lader det bestride af en dertil nok som kvalificeret person uden dadel«. Det samme var tilfældet i Bøl og Løjt⁹.

Skoler af denne art bar altså i lang tid undervisningen på landet. For kirkens midler blev der anskaffet en bibel og salmebog til hver skole, og mens den religiøs-kirkelige undervisning var henlagt til formiddagen, blev der i eftermiddagstimerne undervist i læsning og skrivning, undertiden tillige i regning¹⁰.

100 år efter reformationen var rammerne for så vidt udvidet, som det nu i de fleste sogne var degnen, der skulle udøve skolemesterens funktioner. Deraf fulgte dog ikke nødvendigvis, at der

også forefandt skolebygninger, eller at der fandt regelmæssig undervisning sted. Beretninger fra Gottorp amt nævner adskillige eksempler på, at degnene trods præsternes formaninger ikke holdt skole. Mange var simpelthen ikke i stand til at undervise bøndernes børn i læsning og måtte derfor holde en hjælper eller substitut¹¹. De frisiske egne, Eidersted og Marsken, lå øjensynligt i spidsen, hvad skolevæsenet angik. Her krævede det udstrakte selvstyre et vist kendskab til læsning, skrivning og regning, og befolkningens velstand tillod, at man stræbte hen imod skoler i de fleste større landsbyer¹².

Fra Koldenhüttel kendes der 2 lokale skoleordninger (1624 og 1641)¹³. Den sidste af disse er affattet på højtysk, et udtryk for, at det højtyske skriftsprog er i færd med at fortrænge plattysk som kirkesprog. Det var plattysk, der ved reformationen kom til helt at beherske kirken i Sydslesvig, ikke blot i byerne, men også på landet. Plattyske liturgiske bøger, plattyske indskrifter og plattysk prædiken spores overalt i den følgende tid, også i Angel og Mellemslesvig. I latinskolerne var det plattysk, der i de nederste klasser anvendtes side om side med latinen. Men omkring midten af det 17. århundrede trådte højtysk i stedet. Endnu 1629 og 1633 kunne generalsuperintendent Jac. Fabricius d.æ. føre Haddeby kirkeregnskabsbog på plattysk¹⁴; men Flensborgpræsten Paul Walther's »Manuale ecclesiasticum edder Kerchen Handbökechen«, der er trykt i Hamburg 1635, er allerede 30 år senere forældet; thi i fortalen til sin alterbog siger Adam Olearius 1665: »De fleste præster forretter nu deres prædikener og gudstjeneste ikke på det nedersaksiske, men på det højtyske sprog«¹⁵.

I 1636 var *Stephan Klotz* blevet udnævnt til generalsuperintendent for den kongelige del af hertugdømmerne, og hermed fulgte 1639 udnævnelsen til provst over Flensborg-Bredsted provsti. Overgangen fra plattysk til højtysk kirkesprog fuldbyrdes altså i den kongelige del netop i hans embedsperiode.

Året efter sin udnævnelse til generalsuperintendent holdt Klotz visitats i de adelige sogne¹⁶. Beretningen herom viser, hvilket indtryk han har dannet sig, og hvilke synspunkter, han har anlagt på opgaverne¹⁷. Som naturligt er, har han måttet »korrigere« overalt. Han har pålagt degnene at holde skole, »betroet« præ-

sterne at føre tilsyn i så henseende og formanet både dem og kirkeværgerne til at anmelde de uvillige forældre, som ikke holdt deres børn i skole. Videre har han søgt at formå godsejerne til at skåne de mindre børn for hoveri, så de kunne komme i skole, og med alle til rådighed stående midler vil han gennemtvinge, at børnene møder til katekismusoverhøring i kirken om søndagen, og at de dog sendes i skole mindst 2 gange ugentlig. Endelig slår han til lyd for, — idet han påberåber sig visse lutherske kirkers sædvane —, at de unge, inden de første gang tages til alters, skal aflægge vidnesbyrd om deres børnelærdom¹⁸.

I 1638 beordrede han de plattyske skolebøger afskaffet og erstattet med tilsvarende højtyske, og her drejede det sig ikke blot om latinskolerne, men også om borgerskolerne, de tyske skoler, i byerne¹⁹. Sine nære forbindelser med hoffet benyttede han til at opnå kongelig støtte til de foranstaltninger, hvormed han ville opbæjle skolevæsenet. Således udstedte han i 1643 sammen med amtmand Kaj v. Ahlefeldt — under henvisning til befaling fra højeste sted — en lokalforordning om landsbyskoler i Flensborg amt²⁰. I denne forpligtes beboerne til at sende deres børn i skole både vinter og sommer. De forsømmelige trues med anvendelse af kirkelige disciplinærmidler. Udover de skolepenge, som skolemesteren hidtil havde oppebåret, og som fremdeles var tiltænkt ham, skulle bønderne yde indtil 1 skæppe rug årligt, og denne afgift skulle om fornødent udpantes.

I 1646 sammenkaldte kongen på Klotz' foranledning en »lille synode«, d.v.s. en provstekonference, i Rendsborg. I den »konstitution«, som her blev udstedt, og som har karakter af en lov for de kgl. dele af hertugdømmerne, bebudes en mere omfattende lovgivning til gavn for skolevæsenet: »Så er skolerne på landet i høj grad påkrævet, og skal der derudi gøres en generalkonstitution, skolemestrene og præceptorerne tilsikres et vist, omend ringe vederlag, som det allerede er sket i Flensborg amt, og folkene desforuden tvinges til at sende deres børn i skolerne, som er planteskoler for fromhed (seminaria pietatis)«²¹.

Løftet om en generalkonstitution blev indfriet 20/8 1650 af kong Frederik 3 ved en forordning om skoler og katekismusundervisning²². Heri gøres degneskolerne til det centrale i under-

visningsapparatet på landet, idet det påbydes, at lokaliteter indenfor en radius af en fjerdingvej fra kirken skal sende børnene til degneskolen, medmindre vandløb eller farlige veje lægger hindringer i vejen. Landsbyer i større afstand må antage deres egen skolemester. Præsten skal 4 gange om året foranstalle en »eksamen« og iøvrigt føre tilsyn med skolelærerne. Af særlig interesse er forordningens § 5, som fastslår, at i egne, »hvor der intet tysk sprog er«, skal der undervises efter den danske katekismus, eftersom børnene ikke forstår den tyske²³. Lovbestemmelsen er ikke lokalt begrænset og skulle altså for så vidt have gyldighed for store dele af Sydslesvig. Den blev imidlertid aldrig håndhævet for Angels vedkommende, som det vil ses af det følgende. Kirkesprogrænsen var en realitet!

En afskrift af Frederik 3's forordning i Flensborg provstiarkiv er forsynet med tilføjelser, dateret 11/1 1651, som viser, at Klotz har ønsket at følge de relativt kortfattede, generelle lovbestemmelser op med en mere udførlig kundgørelse til sit eget provsti²⁴. Heri konstateres det indledningsvis, at skolebesøget trods alle forordninger etc. ikke er tilfredsstillende, hvorfor det indskærpes, at øvrighedens påbud må overholdes. Præsterne skal drage omsorg for, at degnekaldene besættes med duelige subjekter, ligesom de skal udfærdige og ved fremtidige visitatser forevise en fortegnelse over de skolepligtige børn. Uefterrettelige forældre skal trues med udelukkelse fra nadveren og skolelærere, der ikke udviser den fornødne flid, med embedsfortabelse. Slutte­lig statueres, at forældre, som trods alle formaninger og dekreter ikke sender deres børn i skole, ligefuldt skal betale skolepenge; beløbet skal i så fald udpantes af ottemændene, og de pågældende om fornødent anmeldes til verdslig retsforfølgelse.

Et samlet udtryk for Klotz' skolepolitik, om man må kalde det sådan, har vi i det udkast til en ny, almindelig skoleordning, som han i 1651 tilstillede kongen, men som aldrig blev virkeliggjort²⁵. Det er udarbejdet i tilknytning til en visitatsberetning, hvori der tegnes et mørkt billede af skolevæsenets tilstand: »Hvad for det 6te skolerne angår, så befinder disse sig mange steder på landet som og i byerne i en såre slet tilstand. Hos bønderne frugter hverken ord eller formaninger, de vil ej heller for nogen pris lade sig

*Generalsuperintendent
Stephan Klotz (1606—1668),
sognepræst til St. Nicolai Kirke
i Flensborg og provst for
Flensborg provsti.
Ejer af gården Adelbylund.
Samtidigt stlk.*

bevæge til at sende deres børn flittigt i skole, blot fordi de ikke vil give deres skolemester hans ringe salær eller skole-løn for deres børn«.

Eftersom de hidtidige påmindelser ikke har frugtet, vil »en streng lovbefaling« være nødvendig, og det er for at opnå en sådan, at hans detaljerede forslag indsendes.

I 19 punkter befatter Klotz sig med skolerne på landet, i alt væsentligt følgende de retningslinjer, som kendes fra det foregående. Det er dog værd at bemærke, at et bidrag til forhøjelse af skolemesterlønnen nu søges pålignet alle sognets eller landsbyens indbyggere (»men at der også tillægges ham fra hver enkelt af sognets eller landsbyens indvånere — hvad enten han har børn eller ikke — så meget som man giver ko- eller svinehyrden, det være sig i penge eller korn«). Ottemændenes ansvar for udpant-

ning af disse ydelser søges lovfæstet samtidig med, at der skabes hjemmel for, at skolepengene for fattige børn hæves af kirkens midler. Til gengæld forlanges det, at beboerne skal bygge og vedligeholde skolehuse med bolig for læreren. Hvor afsides landsbyer antager deres egen skolemester, har degnen ret til kompensation for de skolepenge, han derved går glip af.

Udover de her nævnte kilder, der alle kan dateres med sikkerhed, kendes et aktstykke, skrevet af generalsuperintendenten med egen hånd. Det har titlen »Punkter at iagttage i skolen og ved katekismuseksamen«²⁶. Indholdet af de 11 punkter viser en umiskendelig lighed med det langt udførligere udkast fra 1651. Det drejer sig derfor efter al sandsynlighed om et forlæg til dette²⁷.

Endelig må i denne forbindelse nævnes en af sognene Satrup, Esgrus, Stenbjerg og Kværn samt hele Nyherred antaget skoleordning, som bl. a. giver noget udførligere forskrifter m. h. til udarbejdelsen af en fortegnelse over de skolepligtige børn, ligesom der her for første gang opereres med faste størrelser som skolepenge (2 mark om året af et barn, der lærer at læse, 2 mark 8 skill., når barnet tillige lærer at skrive og 3 mark af en dreng[!], som ydermere regner). Heri er der dog karakteristisk nok givet en lempelse, idet det hedder, at vedvarende sygdom kan bevirke, at enkelte børn udebliver fra skolen, og skolemesteren må i så fald lade sig nøje. Ud fra en sådan vurdering af indholdet er det rimeligt at henføre også denne lokale skoleforordning til Stephan Klotz' aktive styre i Flensborg amt, og det er nærliggende at antage, at den er blevet gennemført som en art kompensation for, at den store skoleordning udeblev²⁸.

Vi kan herefter sammenfatte hans bestræbelser i følgende:

1. indførelse af almindelig skolepligt med registrering af skolepligtige børn.
2. opførelse af skolebygninger og forhøjelse af lærerens vederlag.
3. degneskolerne skal være tyngdepunktet i folkeskolerne på landet.
4. tvangsbestemmelser søges håndhævet dels ved kirketugt, dels ved verdslig strafforfølgelse.

Men Klotz var langt forud for sin tid. Hans mest vidtrækkende og konstruktive forslag fik aldrig lovskraft. Endnu i årene op mod 1800 måtte man affinde sig med, at skolearbejdet hvilede i sommerhalvåret²⁹. Realitetssans var altså ikke fremherskende hos denne nidkære forkæmper for den lutherske ortodoksi; men hans skoleprogram røber et skarpt blik for det væsentlige og betydelige organisatoriske evner.

At Klotz var eksponent for en fremmed indflydelse i Sydslesvigs kirkeliv, kan ikke bestrides. At han »fuldt bevidst satte sig til mål åndeligt, sprogligt og administrativt at omforme det sønderjyske præsteskab og dets menigheder i den skrappeste tyske Lutherdoms billede«, er sikkert også rigtigt³⁰. Derimod kan der rejses indvendinger mod Allens fremstilling, der giver ham hovedskylden for, at højtysk blev kirkesprog i Angel³¹. Det må huskes, at det ikke er kirken som sådan, der optræder som bærer af det højtyske skriftsprog. Længe før det blev kirkesprog i Sydslesvig, havde det erobret det kongelige kancelli, og det var trængt ind i byernes administration og kirkeregnskaber inden det fortsatte sin sejrsgang på landet³². De anklager, Erik Pontoppidan m. fl. — og siden Allen — har rettet imod ham, svækkes unægtelig, når man ser, at han blot fulgte samtidens førende kredse. I øvrigt måtte plattysk jo dele skæbne med det danske folkesprog, og dette fik måske ret beset et pusterum. Det mente i hvert fald den danske angelbo, der om Klotz og hans virksomhed udtalte: »Var ikke i midten af 17. århundrede højtysk blevet indført i kirken i stedet for plattysk, da havde det set sort ud med vort kære modersmål . . . vi må derfor holde Stephan Klotz højt i ære for hans fortjenester i denne sag«³³.

Når Klotz så ihærdigt gjorde sig til talsmand for almindelig skoleplegt, er forklaringen naturligvis den, at bønderne ikke kunne eller ikke ville se nødvendigheden af at sende børnene til skole om sommeren, hvor de på forskellig vis kunne gøre nytte ved arbejdet. Dette gjorde sig gældende overalt, ikke mindst i de fattigere hedeegne. I afsides liggende landsbyer blev det efterhånden almindeligt, at bondestanden selv etablerede en nødtørftig undervisning ved at leje en skolemester for vinteren. Denne fik i reglen kosten på omgang hos beboerne, samlede børnene til undervis-

ning, hvor der fandtes et rum til formålet og ernærede sig iøvrigt på anden vis, enten ved et håndværk eller ved at gå på dagleje om sommeren. Disse biskoler præger i stigende grad billedet af landsbyskolen hen imod år 1700³⁴.

I den periode, der her tales om, fremtræder skolen i virkeligheden som en kirkelig institution. Det er ikke blot de gejstlige myndigheder, der varetager ledelsen, men det er kirkens dan-nelsesideal, der behersker skolen. Kun på de frisiske øer spores en vis selvstændighed. Skolerne på Sild betegnes f. eks. som »frie folkeinstitutter«, som indtil 1760 hævdede sig som uafhæn-gige private læreanstalter og navigationsskoler³⁵.

Med konfirmationens indførelse blev det stærkere præcise-ret, at skolernes formål var uddannelsen af troende kristne. Undervisningen i katekismus var for den tids skoler noget aldeles centralt, ja det er næppe for meget sagt, at undervisningen i elementære kundskaber, først og fremmest læsning, i virkelighe-den blev betragtet som en forudsætning for katekismusundervis-ningen³⁶.

Med etableringen af de offentlige skoler fulgte derfor også et gejstligt tilsyn og afhængighed af gejstligheden i et omfang, som vi i dag næppe kan forestille os. Dette forhold bestod også i den følgende tid, hvor statens indflydelse begynder at gøre sig gældende.

Pietismens periode (1721—1773).

Krigene mod Sverige 1657—60 og ikke mindst Den store nor-diske Krig 1700—1721 lagde allehånde hindringer i vejen for en udbygning af landsbyskolerne efter de retningslinjer, Klotz havde peget på; men efter inkorporationen i 1721 forelå en helt ny situation. Frederik 4 traf dog ikke de forholdsregler, der kunne have været anledning til, men indskrænkede sig til en »peu après peu-politik«¹. Derimod blev der i Christian 6's regeringstid ud-foldet en ikke ringe aktivitet. Initiativet udgår nu fra regeringen, et tydeligt udtryk for, at staten vedkender sig sin interesse for skolevæsenets udvikling.

1736 tilkendegiver kongen over for generalsuperintendent Conradi sin vilje til at fremme skolevæsenet i hertugdømmet

Slesvig. Generalsuperintendenten skal indsende de fornødne oplysninger om dets øjeblikkelige tilstand, og med henblik herpå indkaldes der straks indberetninger fra de enkelte pastorater².

Baggrunden for dette skridt er ikke helt klar. Det er muligt, at hofpræsten Erik Pontoppidan og slesvigeren Bluhme har tilskyndet kongen dertil; men her er dog kun tale om gisninger³. Det forekommer mere sandsynligt, at regeringen har ønsket at følge visse forbilleder; f. eks. indeholdt den holstensk-plönske kirkeordning af 1732 betydningsfulde afsnit om skolerne, og for den gottorpske del af Holsten var der udstedt skoleordninger både 1733 og 1734⁴.

Under alle omstændigheder må initiativet ses som et udslag af pietistisk stræben, altså som mere religiøst end nationalt betonet. I øvrigt rækker regeringens bestræbelser videre end blot til Slesvig; thi 15/2 1737 får overkonsistoriet i Glückstadt anmodning om også at udarbejde forslag til en forbedring af skolevæsenet i den kongelige og fællesstyrede del af Holsten. Inden årets udgang har overkonsistoriet sit projekt færdigt⁵.

Imidlertid havde også provsterne i Slesvig fået påbud om at indsende deres respektive betænkninger til kancelliet, og i 1738 blev det overdraget overkonsistoriet på Gottorp at lave udkast til en ny almindelig skoleordning for Slesvig⁶. Hvor grundigt man her gik til værks, fremgår af, at Conradi kort tid efter fik besked om at indsende yderligere oplysninger samtidig med, at kirkevisitatorerne (amtmand og provster) blev bedt om at skitserer, hvorledes indretningen af distriktsskoler bedst kunne gennemføres. Man tog altså nu klart sigte på at bringe undervisningen i de inferiøre biskoler ind under mere ordnede rammer⁷. En måneds tid senere afleverede Conradi en udførlig indberetning, der samtidig indeholdt hans forslag til en skolereform⁸.

Heri beflitter han sig af al evne på at få bygget faste skoler: »Det går dog ikke an«, skriver han, »at alle børnene indespærres i et snævert rum, fyldt med de stærke uddunstninger, der fremkommer, når de er blevet våde undervejs, og som kan være skadelige for deres sundhed. . . . . hvorfor jeg holder for, at skolehuset overalt forsynes med en ganske rummelig skolestue, en særskilt opholdsstue til skolemesterens familie, begge

med ovne, desuden med et lille spisekammer, en bageovn og stald til et par køer eller nogle får (i fald skolemesteren, når familien vokser, vil holde endnu mere kvæg end det ovennævnte), endelig også med det nødvendige aflukke til foder og brændsel, — eller at det, hvor det er påkrævet, forstørres ved tilbygning af et eller to fag og i øvrigt holdes i god, tæt og holdbar stand«.

Planen stødte imidlertid på så mange hindringer, at regeringen først og fremmest søgte at nå til et resultat syd for Ejderen. 1740 meddelte den kirkevisitatorerne i Sydditmarsken, at den havde i sinde at fremskynde forbedringen af skolevæsenet i Holsten. I Slesvig viste det sig umuligt at overvinde de praktiske og finansielle vanskeligheder, og 26/9 1742 erkendte man i statsrådet, at man indtil videre var nødt til at se bort fra en almindelig ordning for dette hertugdømme⁹.

En udløber af hele denne sag henledte dog regeringens opmærksomhed på et forhold, som der var al mulig grund til at beskæftige sig med: konflikten mellem kirkesprog og folkesprog i visse egne af Sydslesvig. Det var provst *Lundius*, Flensborg, der fremhævede vanskelighederne for børnene i de dansktalende sogne ved at forstå og drage nytte af den belæring, de modtog på tysk i skolen og i kirken; f. eks. havde pastor Buchholz i Hanved pointeret: »Det ville være udmærket, hvis gudstjeneste og skole også blev holdt på dansk i de danske lokaliteter«¹⁰. Nu fandt provsten, at der ved fremtidig besættelse af præsteembeder i det pågældende provsti i hvert fald burde tages hensyn til ansøgere, som i nogen grad beherskede det danske sprog. Statsrådet gik imidlertid uden om problemets kerne; betænkningen, som blev forelagt ved mødet 28/4 1738 siger blot, at i selve de sproglige misforhold vil der ikke umiddelbart kunne ske nogen ændring. Det principielle spørgsmål om embedsbesættelserne ønskede man ikke at foregribe, men henviste det til Hans Majestæts personlige afgørelse¹¹.

Regeringen havde dog trods alt fået en impuls, og det tjener den til ære, at dette straks udløste en bevidst bestræbelse for at skabe modvægt mod det tyske sprogs indflydelse. 10/7 1739 erklærer man i en skrivelse til kirkevisitatorerne, bl. a. i Tønder, Gottorp og Flensborg amter, at man ønsker sagen nærmere under-

søgt, så at der kan træffes passende foranstaltninger til at råde bod på »ondet«; det skulle oplyses i enkeltheder, om præster og lærere, hvis det krævedes af dem, var i stand til at prædike og undervise på dansk. De i denne anledning indsendte beretninger bevirkede, at der i november samme år blev udfærdiget et reskript om, at der i fremtiden skulle kræves færdighed både i dansk og tysk ved besættelsen af præste- eller lærerembeder i Slesvig¹². Regeringens direktiver formåede ikke at trænge igennem; men de markerer dog en positiv holdning i et vigtigt nationalt anliggende¹³.

1744 får amtmænd og provster i Slesvig henstilling om at »pussere« forbedringerne af skolevæsenet i det omfang, det er muligt på det bestående grundlag. Opførelsen af skolebygninger skal ske på »menageuseste« måde, altså med de midler, man lokalt måtte anse for passende og formålstjenlige. En almindelig og gennemgribende skolereform havde man måttet skrinlægge¹⁴.

Derimod lykkedes det i Holsten at nå det tilsigtede resultat. 1745 blev der udstedt en skoleordning for de områder, der stod under fælles styre, og samme år fik også det plönske hertugdømme sin skolelov. Endelig kunne regeringen ved udgangen af 1747 approbere »Forordning om bedre indretning af de tyske skoler i særdeleshed på landet i den kongelige del af hertugdømmet Holsten«¹⁵.

Hvad var så det historisk betydningsfulde i dette tiårs omfattende bestræbelser for at højne landsbyskolerne i hertugdømmerne? Det var jo kirke og stat, der her arbejdede hånd i hånd; staten angav sin interesse i skolevæsenets udvikling, men overlod til kirken som sin repræsentant at foretage den nærmere udformning¹⁶. Generalsuperintendent Conradi må betragtes som sjælen i foretagendet, og det er da også fuldt ud i pietismens ånd, når det i en af de her omtalte skoleordninger hedder: »Al undervisning af ungdommen sigter alene på, at den kan bringes til levende erkendelse af Gud og sin frelser, altså til nådens stand«¹⁷. Den strenge og stive ortodoksi er vejet for kræfter, der gennem skolerne vil pleje det *religiøse liv* hos den enkelte og i samfundet.

Teknisk set koncentrerer anstrengelserne sig om at gennem-

føre almindelig skolepligt og udvide undervisningstiden. Biskolerne søges omdannet til distriktsskoler i moderne forstand, hvorved det af Klotz knæsatte princip på ny tages op: Skoleafgifterne tænkes fordelt på alle distriktets beboere, enten de har skolesøgende børn eller ikke. Skolen betragtes altså ikke længere som et privatanliggende, men som en »kommunal« foranstaltning. Samtidig skimter man et nyt perspektiv for lærerens stilling: det er ad denne vej, hans position som embedsmand majsommeligt skulle bygges op¹⁸. Hidtil havde han i mere end en forstand været placeret i landsbysamfundet omtrent som byhyrden¹⁹.

Det må dog stærkt understreges, at hvad der her forelå på papiret, var meget langt fra virkeliggørelse. Gejstlige og jurister havde fremholdt »den ideale fordring«; men bønderne hverken ville eller kunne indfri den. »Folkene kan ikke betale kontributionen, hvorledes skulle de da kunne give noget frivilligt til kirker og skoler?» spørger præsten i Hanved 1736²⁰. Realiteterne tegnede sig derfor væsentlig anderledes, og der skulle gå en rum tid, før begivenhederne for alvor kom i skred.

Et blik på de faktiske forhold, således som de omkring midten af det 18. århundrede afspejler sig i præsteindberetninger etc., viser, at det var de færreste steder, der fandtes faste skolebygninger. Uden for kirkebyerne var det i hvert fald almindeligt, at skolen flyttede fra sted til sted i landsbyen, og i adskillige tilfælde måtte man tage til takke med et værelse, hvor der blev stillet med småbørn, eller hvor kvinderne spandt og kartede²¹. Der er eksempler på, at særlig interesserede lærere byggede bolig med skolestue for egen regning og risiko²². — I Damendorf benyttede man i 1739 byens hyrdehus til skole; men skolemesteren betalte leje, 3 rdl. årlig, af det rum, hvor der skulle undervises²³. I Tøstrup holdtes der endnu 1795 skole i degnens bagehus²⁴. Lærerne — degne såvel som biskolelærere — lønnedes dels med naturalier, dels med skolepenge for hvert barn. 1 skilling om ugen, vel at mærke i den tid, der holdtes skole, var almindeligt for undervisning i læsning, 1½ sk. for læsning og skrivning, 2 sk. såfremt barnet tillige modtog regneundervisning. (I Kosel blev 1764 af et samlet børneantal på 40—50 kun 10

undervist i skrivning og 3 i regning). Indtægterne rettede sig altså efter, hvor mange børn der kom i skolen, og lærerne måtte selv tigge skolepengene sammen, hvilket nedsatte dem i befolkningens omdømme. Først fra 1754 påhvilede det kirkeværgerne at indsamle skolepengene²⁵. Hvor der nu søgtes oprettet biskoler, mødte dette undertiden modstand fra degnene, der tidligere som skolemestre for hele sognet havde oppebåret alle skolepengene. — En oversigt fra Hütten sogn fra 1757 giver et indtryk af skolelærernes sociale kår, idet deres indtægter (omregnet i penge) sættes i forhold til præstekaldets. Mens præsten årligt kan beregne sig ca. 266 rdl., tilfalder der degnen i Ascheffel 58 rdl., og biskolelærerne i Østerby, Damendorf og Brekendorf får henholdsvis 24, 14 (!) og 18 rdl.²⁶.

Skoletiden var de allerfleste steder indskrænket til vintermånederne, fra Martini (11. novbr.) til påske. »Sommerskoler har vi ikke«, hedder det i en visitatsberetning. »Børnene løber altså hele sommeren omkring i landsbyerne ligesom de vilde og bliver ganske forsømt og fordærvet. Hvad de har lært om vinteren, det er altsammen glemt i løbet af 6 uger efter at skolerne er sluttet«²⁷. Når pløjetiden var inde, kunne skolemesteren hengive sig til det bierhverv, der i betragtning af den karrige løn simpelthen var nødvendigt, om en familie skulle eksistere. Eksemplerne på den slags håndtering er legio (snedker, træskomand, skomager, skrædder etc.²⁸. Kvalifikationerne til at undervise har det givetvis været så som så med, og mere end et sted kom betegnelsen »et mådeligt subjekt« i anvendelse, når de gejstlige rangspersoner holdt visitats. 1742 sammenfatter Conradi sin bedømmelse for Hütten amt i følgende:

»Skolemestrene på landet fortjener hverken megen ros eller megen revselse, de er så gode, som man kan have dem i betragtning af det slette underhold, de nyder, og af det noksom bekendte forfald i kristelig handling; dog er der intet at udsætte på deres flid, og deres duelighed er således beskaffen, at de forstår nødtørftigt at bibringe ungdommen katekismens bogstav foruden læsning, skrivning og regning«²⁹.

Holsten havde altså fået et forspring, hvad landsbyskolerne angår; men regeringen fulgte fremdeles indberetningerne fra

Slesvig med vågen opmærksomhed. Allerede i 1752 under Conradis eftermand, generalsuperintendent Reuss, rejste J. H. E. Bernstorff (1751-70 oversekretær i Tyske Kancelli) spørgsmålet, hvorvidt den holstenske skoleforordning af 1747 skulle udstrækkes til Slesvig³⁰. Reuss anbefalede, at dette skete med enkelte ændringer; men overkonsistoriet frarådede, og heller ikke denne gang kom man sagens løsning nærmere³¹. Der kan ikke i dette mislykkede forsøg på at tilvejebringe »uniformitet« mellem de to hertugdømmer lægges nogen som helst national tendens; Reuss og Bernstorff var ganske vist begge tyskere og havde nær personlig kontakt; men det påtænkte skridt var jo, som det fremgår af det foregående, sagligt velmotiveret, og det var iøvrigt en forespørgsel fra kirkevisitatorerne i Flensborg amt, der foranledigede hele den omfattende korrespondance. Man afæskede simpelthen kancelliet en erklæring i et tvivlstilfælde. Desuden lå en behandling af Slesvigs problemer ud fra selvstændige synspunkter helt uden for datidens forudsætninger, selv om Reuss ikke savnede blik for de to hertugdømmers uensartede beskaffenhed; (han foreslog f. eks. generalsuperintendentembedet delt og viste også 1753 forståelse for det uhensigtsmæssige i, at børnene i danske mellemslesvigske sogne som Humtrup, S. Løgum og Brarup havde tysk katekismusundervisning)³².

Bernstorff forstod imidlertid, at politik er det muliges kunst. Kunne den holstenske skoleordning ikke direkte overføres til Slesvig som gældende lov, måtte man søge at opnå det bedst mulige rent administrativt. Han valgte at udfærdige et reskript til de lokale myndigheder gennem overretten. Heri konstateredes det, at der end ikke fandtes degneskoler alle steder. Der skulle derfor tages skridt til opførelse af nye skoler, og lærerne have egen ild og arne i stedet for som hidtil at få kost og underhold på omgang. Blandt de øvrige retningslinjer nævnes det, at lærerne før deres ansættelse skulle prøves af provsterne, og mislige eller uduelige biskolelærere ville kunne afsættes, dog med myndighedernes godkendelse. Endelig indskærpes præsternes visitationspligt: de skal hver 14. dag holde sig underrettet om arbejdet i skolerne og indsende halvårige beretninger til provsterne³³.

I den følgende tid beskæftigede man sig både i central-administrationen, ved overretten på Gottorp og i amterne med et spørgsmål, som allerede tidligere var rejst, men som nu vendte tilbage i skærpet form ved generalsuperintendent *Struensees* energiske forestillinger. Denne brandenborgsk fødte gejstlige, der tog sine embedsforpligtelser meget alvorligt og optrådte som en streng visitator og typisk bureaukrat, blev naturligvis højlig forbavset, da han på sin første visitatsrejse i Flensborg provsti stødte på modsætningen mellem folkesprog og kirkesprog. Han mente, det ville være formålstjenligt, om der overalt i Angel enten taltes udelukkende dansk eller udelukkende tysk, så at gudstjenesten kunne holdes i et sprog, som indbyggerne kendte. Da der imidlertid ville foreligge mange vanskeligheder m. h. til dansk, bl. a. fordi præsterne næsten uden undtagelse ikke forstod dette, henstillede han til regeringens overvejelse, om ikke det alvorligt burde indskræmpes skolemestrene, at de ved undervisningen ikke måtte benytte andet sprog end det tyske⁴⁴.

Det skulle vise sig, at der her var foretaget et udspil, som bragte tyskheden i Sydslesvig væsentlige fordele. Overkonsistoriet mente ganske vist, at det ville være naturligt, om præsterne gjorde sig den ulejlighed at lære dansk og således rettede sig efter menighederne; men kancelliet sluttede op bag general-superintendenten med en erklæring, der pålagde kirkevisitatorerne i Flensborg amt at påse, at børnene i alle degne- og biskoler undervistes på tysk, og at dette sprog taltes med dem.

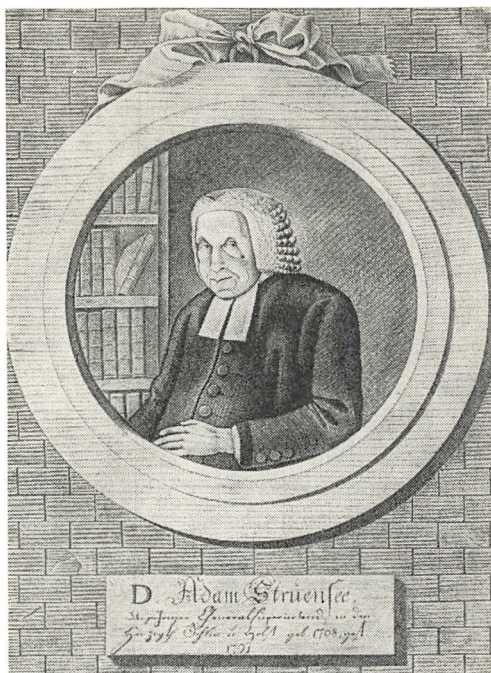
Havde dette nu blot været et isoleret tilfælde, havde det næppe fået så vidtrækkende følger, eftersom der kun var tale om en lokal foranstaltning, og eftersom det ofte nok havde vist sig, at et enkelt cirkulære ikke blev fulgt og efterlevet i den tilsigtede udstrækning. Men *Struensee* slap ikke tanken: at skolernes undervisningssprog skulle stemme med det sprog, hvori den offentlige gudstjeneste nu engang blev foretaget. 1764 indberettede han efter sin visitats i landskabet Bredsted, at også lærerne i de frisiske egne underviste på folkesproget i stedet for på højtysk. Igen fik han medhold på højeste sted i en kongelig resolution af 20/9 1765, som udtalte, at lærerne skulle betjene sig af tysk i undervisningen *i så vid udstrækning som muligt*.

1767 fandt Struensee, da han på ny visiterede i Flensborg provsti, situationen uforandret. Han mente derfor, det var nødvendigt yderligere at indskærpe, at der i skolerne kun burde tales tysk! Overkonsistoriet bemærkede i sin erklæring hertil, at ingen lærer vil kunne forhindre, at bøndernes børn taler det sprog i skolen, som de er vant til at tale hjemme; men »læreren må benytte det sprog, hvori katekismen er skrevet«. Det blev derefter i et reskript ad mandatum til de pågældende provster fastslået, at skolemestrene kun måtte undervise i katekismus på tysk; præsterne skulle ved deres besøg i skolerne holde lærerne til deres pligt i så henseende. Der er her tale om den første generelle bestemmelse, hvorved tysk påbydes som skolesprog i hele Mellemslesvig³⁵.

Når gejstligheden med støtte af juristerne i administrationen rettede disse bestræbelser mod det danske og frisiske folkesprog, var det ikke af antipati, men ud fra en snæver religiøs betragtning: at præsterne måtte kunne bygge på færdighed i tysk, når de ved konfirmationsforberedelsen skulle undervise i katekismus. En ting til er det værd at understrege i denne forbindelse: landsbylærerne, som de fleste steder var hjemmeføddinge uden særlig uddannelse, stod i almindelighed på folkesprogenes grund. Det var dansk, frisisk eller plattysk, der taltes i skolestuerne. Kun hvor religiøse tekster blev gjort til genstand for behandling eller hvor gejstlige personer katekiserede med børnene, kom en højtysk påvirkning i stand³⁶.

Kort efter, at myndighederne officielt var gået ind for højtysk som skolesprog i Sydslesvig, søgte den højtbegavede og handlekraftige amtmand U. A. Holstein i Tønder at bringe skole-reformen i sit amt over det døde punkt. Tilskyndet af Bernstorffs reskript af marts 1761 skitserede han i et *Pro Memoria* på 33 punkter, hvorledes biskolerne i det pågældende amt kunne reguleres, bl. a. ved at anvende en del af kirkens midler. Skønt provst Balthasar Petersen, stifteren af Tønder Seminarium, samtidig udarbejdede et detailleret overslag, tog overretten og siden Bernstorff temmelig stærkt forbehold³⁷. Det viste sig altså, at det til syvende og sidst var finansielle vanskeligheder, der stillede sig hindrende i vejen for udbygningen af skole-

*Generalsuperintendent
 Adam Struensee (1708—1791).
 Portrættet er et amatørarbejde,
 idet det er stukket 1791 af da-
 værende skrive- og regnemester
 i Sønderborg, Lorenz Nissen
 (forfatteren til »Meine Wege
 und Umwege zur Kirche«).*

væsenet. Fra statens side havde man hele tiden vægret sig ved at stille det nødvendige tilskud til rådighed, og heller ikke den udvej, Holstein havde anbefalet, viste sig farbar. Under korrespondancen med Bernstorff bemærkede han 25/6 1770, at lærerne måtte være kyndige både i dansk og tysk, et særligt »slesvigsk« synspunkt, som burde have givet genlyd i regeringskredse, eftersom man jo allerede i 1739 havde anerkendt dette i princippet. — Under arbejdet med at regulere skolen i Stadum i Læk sogn bad Holstein om en generel lovbefaling fra kancelliet som støtte for sine bestræbelser, men dette svarede, at man kun ville gribe ind som en sidste udvej³⁸.

Dermed var der foreløbig sat punktum for skolereformen over en bred front. Bondebefolkningens åbenlyse modvilje mod at påtage sig større byrder var en hård nød at knække, og der var kun tale om lapperier hist og her.

Rationalismens periode (1773—1814).

Under de mange overvejelser og forhandlinger, der havde fundet sted i perioden 1736—1762 var man blevet klar over, at mangelen på »duelige subjekter« til lærergerningen var en af de værste anstødssten. »Hvis skolen skulle gøre fyldest som statsinstitution, måtte den skabe en videnskabelig pædagogik og en skolet lærerstand med evne og vilje til at formidle de nationale dannelsesværdier i sprog, litteratur og historie«¹. Ikke mindst Bernstorff, i hvis hånd trådene løb sammen, indså, at lærermangelen var et aldeles centralt punkt. Tanken om en ordnet læreruddannelse var just en af de ting, som den kgl.-holstenske skoleordning af 1747 havde peget på. På det tidspunkt var der tyske forbilleder at henvise til, og en af dem, der sad inde med kendskab til disse, var pastor Schinmeier i Tønning. 1751 udbad generalsuperintendent Reuss sig oplysninger hos ham, og da disse var blevet nærmere gransket, bad Bernstorff ham i 1755 om at udarbejde en plan for oprettelse af et seminarium i hertugdømmerne².

Det var hensigten at placere det nye pædagogiske institut i Altona, men senere kom man ind på at henlægge det til Kiel. Prokansleren ved universitetet, professor J. A. Cramer, tilskyndede stærkt hertil. I 1776 havde man foretaget en omfattende undersøgelse for at få fastslået det årlige behov for lærere, og da Cramer i 1778 havde tilstillet kancelliet sit »udkast til et pædagogisk institut i Kiel«, var åbningen af det første seminarium snart en kendsgerning³. I juli 1781 begyndte det første hold Kieler-seminarister deres uddannelse. 1787 stiftedes på privat initiativ et nyt seminarium i Tønder (efter at stifteren, provst Balth. Petersen allerede fra 1752 havde drevet en art ét-årige kursus, der havde til hensigt at »præparere« skolemestre og degne). Der fandtes altså fra 1787 to seminarier i hertugdømmerne, begge tysksprogede, men i øvrigt ikke fuldt ligeberettigede, idet seminarister fra Tønder kun kunne søge embeder på landet i Slesvig⁴.

Prokansler Cramer kom i øvrigt til at spille en endnu mere fremtrædende rolle. Man har indtryk af, at han på et vist tidspunkt var kancelliets særlige konsulent i skolespørgsmål. Efter

en rejse i Nordtyskland 1778 afleverede han en diger beretning om skolevæsenet der, og ved sin død i 1788 havde han fuldført ikke blot et forslag til reorganisation af latinskolerne, men også udkast til en helt ny skolelov⁵.

Alt imens fortsatte generalsuperintendent Struensee samvittighedsfuldt sine visitatsrejser, og indberetning på indberetning blev afleveret til kancelliet. Heri lød stadig det samme omkvæd: Bønderne var ikke til at formå til at sende børnene i skole om sommeren; uvidenheden var derfor stor de fleste steder; »de gavnlige forordninger« blev ikke efterlevet, og modersmålet indtog fremdeles den stilling i skolerne, som rettelig burde tilkomme højtysk, hvorfor præsterne burde have fornyet eftertrykkelig ordre til at påse »at der i de sogne, hvor der prædikes på højtysk, hverken bruges frisisk, dansk eller plattysk i skolerne«. Overkonsistoriet samt kirkevisitatorerne i Flensborg amt gentog derfor 1777 og 1778 de kraftige påmindelser⁶.

Kort efter fulgte et intermezzo, som tydeligt viste, at sprogsituationen i Sydslesvig nu var låset fast. Da Struensee i 1780 visiterede i Tønder provsti, gjorde pastor A. G. Fabricius i Humtrup sin høje foresatte opmærksom på, at hvis man i Kær herred gik over til dansk gudstjeneste og religionsundervisning (hvad F. fandt al mulig grund til, skønt han personlig hellere talte tysk end dansk), så ville der fremkomme den overensstemmelse mellem skolesprog og kirkesprog, som var ønskelig af religiøse grunde, og som hele den forudgående serie af tvangsbestemmelser forgæves havde søgt at hidføre.

Fabricius' synspunkter, der støttedes af et par nabopræster, blev udformet skriftligt og af generalsuperintendenten indsendt til kancelliet med en følgeskrivelse, hvori han positivt gav tilslutning til tanken.

Overkonsistoriet på Gottorp mente imidlertid ikke at kunne fravige den gældende ordning, og 20/4 1783 besluttede kancelliet at opretholde status quo⁷.

På baggrund af de foregående 20 års uafsladlige bestræbelser, der var medvirkende til at forcere det højtyske skolesprog frem, virker det unægtelig overraskende, at Struensee pludselig skifter kurs. Der kan kun være een forklaring, nemlig at det primære

for ham var hensynet til ungdommens og dermed også menighedernes religiøse tarv. Han er efter mange års deprimerende anstrengelser villig til at overveje og i praksis forsøge enhver foranstaltning, som blot kunne tænkes at råde bod på kalamiteterne og hidføre en sanering omkring katekismusundervisningen. Man bør derfor være varsom med at betegne ham som »fortykningsapostel«, så meget mere, som han få år efter er med til at *fjerne* tysk fra en position, det dengang sad inde med, nemlig ved den første læseundervisning i skolerne i Sundeved.

Her var tysk blevet bibeholdt som et levn af den tyske gudstjeneste; men Struensee foreslog det afskaffet til fordel for dansk og fik medhold af overkonsistoriet⁸.

Hans samtid nærede en almindelig uvilje mod folkesprogene (også plattysk!); men der er ingen tvivl om, at det var menighedernes åndelige tarv — eller, om man vil: almene pædagogiske grunde — og ikke sproglige eller nationale hensyn, der bestemte hans holdning i det bælte af Sønderjylland, hvor dansk og tysk tørnede sammen.

Ved de lærde skoler var dansk på samme tid trængt op i en krog. Det fremgår af en episode, som i 1779 forefaldt i Flensborg. Her søgte kantor G. H. Overbeck at få ret til skiftevis at benytte tysk og dansk i sine lektioner. Andragendet blev trods anbefaling af rektor O. H. Møller skarpt afvist af magistraten, der betegnede det som »embedsstridigt, højst skadeligt og fordærveligt«, og da også overkonsistoriet tog afstand fra tanken, blev det kun tilladt Overbeck at betjene sig af dansk i ekstratimer uden for skoletiden. Først 1786 blev dansk for første gang optaget på undervisningsplanen i skolens øverste klasser⁹.

Skolen i hertugdømmerne befandt sig på dette tidspunkt i en bølgedal. Latinskolerne var præget af forfald, og landsbyskolerne havde navnlig i Slesvig stået i stampe i flere menneskealdre. I Mysunde boede skolemesteren i en elendig hytte og var henvist til at holde skole i samme rum, hvor konen sad med børnene og vuggen¹⁰. I Langsted og Bollingsted måtte hyrdehuset gøre fyldest som skole¹¹. Biskolerne blev fremdeles i vid udstrækning betjent af ganske unge mænd, som bønderne lejede eller sagde op, som var det deres tjenestekarle, uden hensyn til præsternes

forestillinger. En autentisk og indgående skildring af disse forhold har man i præsteindberetningerne fra Nr. Haksted 1788 og Gettorf 1795 (bilag I og II).

Intet under, at Struensee tilsidst søgte at fralægge sig ansvaret: »Allehånde mangler ønsker man af hjertet afhjulpnet, men man ser ikke, hvordan sagen skal gribes an. Det skorter ikke på gavnlige forordninger og reskripter, som er udsendt i dette øjemed, det skorter kun på udførelse og overholdelse af dem«¹².

Men tidehvervet rykkede nær. Oplysningstiden med dens borgerdyd og forkærlighed for intellektuel og moralsk dannelse blev den luftning, der på ny kunne fylde sejlene og give skuden fremdrift¹³. Cramer og professor Heinrich Müller ved seminariet i Kiel er blandt de første typiske repræsentanter for rationalismen, og fra den sidstnævntes elever rekrutteredes en avantgarde af interesserede og duelige lærere, som også i Sydslesvig fik en vis betydning¹⁴.

Omdannelsen af skolerne til en folkeskole i moderne forstand blev da omsider fuldbyrdet i tiden omkring århundredskiftet. I centrum af denne proces står som højeste sagkundskab, organisatorisk mester og allestedsnærværende formidler Struensees afløser som generalsuperintendent, *Jacob Georg Christian Adler*.

Adler var ganske vist født i Arnæs, men faderens slægt var tysk, og hans barndomsmilieu og uddannelse adskiller sig ikke synderligt fra hans forgængers: skolegang i Altona og studier ved tyske universiteter. Han var en betydelig lærd og blev i en ret ung alder professor i syriske sprog ved Københavns universitet samt præst ved den tyske kirke på Christianshavn. Efter at have erhvervet den teologiske doktorgrad blev han 1792 udnævnt til generalsuperintendent, 35 år gammel. Han er således på mange måder en typisk repræsentant for dobbeltmonarkiets embedsaristokrati. Han beklædte sit embede (fra 1806 tillige som generalsuperintendent for Holsten) helt til 1834. De første fire år, indtil 1796, var han bosat i Tønder i sin egenskab af provst for Tønder amt.

I skolen er Adlers livsgerning udtryk for en gennemgribende fornyelse: udadtil ved fastlæggelse af helt nye rammer, indadtil ved indførelse af de reale fag i undervisningen, således at denne i det hele præges i rationalistisk udadvendt retning¹⁵.

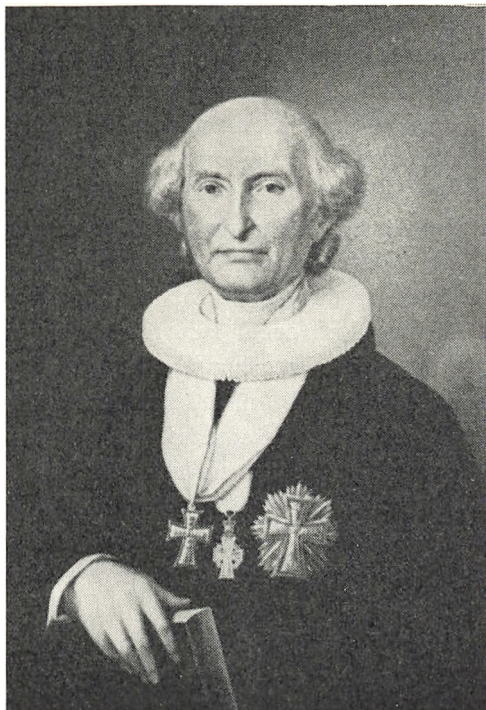
Det første, Adler kom til at beskæftige sig med i sin embedsvirksomhed, var forholdene på Tønderegnen. Allerede i sin første visitatsberetning viser han et tolerant og uhildet syn på problemerne; f. eks. ser han straks skævheden i det forhold, at undervisningen ved Tønder seminarium var udelukkende tysk (seminaristerne fulgte undervisningen i byens to tyske skoler). Herom siger han: »Det er ligeledes påfaldende, at hele undervisningen er tysk, da seminariet dog især skal uddanne brugbare skolelærere til de danske skoler, og da flertallet af alumnerne består af fødte danskere fra hertugdømmets danske sogne«. Det tilføjes derefter, at den tyske undervisning ikke helt burde fortrænge det danske sprog; men alumnerne skulle ved siden af tysk også øves i dansk retskrivning og katekisation på dansk¹⁶.

I adskillige nordslesvigske skoler (også uden for de lyksborgske sogne i Sundeved) var det på dette tidspunkt blevet praksis at anvende tyske ABC'er, bibelhistorier etc. Det tyske sprog har altså haft et »brohoved« nord for kirkesproggrænsen. Her går Adler uforbeholdent ind for rene linjer og stiller forslag om, at der under allerhøjeste approbation indføres en god dansk læsebog for børn i alle hertugdømmets danske skoler. Med dette som udgangspunkt kan overkonsistoriet endnu engang fastslå som sin principielle, ufravigelige grundsætning, at »det i kirken prædominerende sprog« også bør være det, hvormed begyndelsen af undervisningen sker, det andet sprog skal først læres »ved videre fremskridt« og altså komme i anden række¹⁷.

Der foreligger endnu to tilkendegivelser, der viser, at Adler ingenlunde savnede forudsætninger for at bestride embedet som slesvigske generalsuperintendent: Han afskaffede tysk salmesang ved den danske gudstjeneste i Nordslesvigs købstæder¹⁸. Endvidere foreslog han — i sit votum i sprogsagen 1811 — dansk kirke- og skolesprog i Kær herred, rigtignok med den tilføjelse, at der ville være mange vanskeligheder forbundet med noget sådant¹⁹.

Da skolereformen omsider blev omsat fra ord til handling, skete det i to tempi. Først udstedtes i 1798 et regulativ for skolevæsenet i Flensborg provsti — efterfulgt af tilsvarende administrative indgreb i andre slesvigske amter —, senere skred man

*Generalsuperintendent
J. G. Chr. Adler (1756—1834).
Ridder, Kommandør
og Storkors af Danebrog.
Maleri af C. A. A. Goos.
Dansk privateje.*

til udarbejdelse af den almindelige skolelov for hertugdømmerne af 1814.

Da regulativet således er en fundamental forudsætning for skolereformen som helhed, og da Flensborg provsti har været skuepladsen for så mange vigtige faser ved skabelsen af en massiv tysk modvægt mod den oprindelige danskhed, vil det være rimeligt at belyse regulativets tilblivelse noget mere indgående, end det hidtil er sket²⁰.

Da generalsuperintendent Struensee i oktober 1788 indsender sin visitatsberetning, vedlægger han en skrivelse fra pastor Johannsen i Hanved, hvori denne gentager de traditionelle klager over biskolernes slette tilstand, de udstrakte forsømmelser om sommeren o.s.v. Præsten slår til lyd for, at der nedsættes »en lokal kommission« for hele provstiet. På Struensees anbefaling

(han var jo i en situation, hvor gode råd var dyre!) tilstiller overkonsistoriet 23/9 1791 amtmand v. Ployart og provst N. Johannsen en skrivelse, hvori det pålægges dem ved deres næste visitats at have opmærksomheden henvendt på sagen og fremkomme med forslag om, hvilke skridt der bør tages for at opnå en forbedring uden alt for store byrder for beboerne. De to embedsmænd lader nu foretage et rundspørge blandt præsterne og bebuder i deres rutinemæssige visitatsberetning i juli 1792 en fyldigere redegørelse.

Denne, der forelå i november samme år, er et konstruktivt forslag, der i flere henseender bærer præg af rationalismens opdragelsesideer; bl. a. indeholder det en karakteristisk motivering for oprettelsen af industriskoler (bilag III). Forslaget gik senere til kancelliet bilagt en udførlig erklæring fra overkonsistoriet, hvori der gives udtryk for adskillige betænkeligheder. Man tilslutter sig det af konsistorialråd Mayer spydigt fremsatte synspunkt, at det var lettere at lave projekter end at bringe dem til udførelse²¹.

I august 1796 fremsendte v. Ployart og Johannsen et revideret forslag, og Adler — der nu for første gang trådte ind i billedet — gjorde opmærksom på, at man i Haderslev amt havde forelagt de enkelte landsbyer et såkaldt *regulativ*. Da denne fremgangsmåde havde ført til gode resultater, anmodede overkonsistoriet om, at de to kirkevisitatorer fik bemyndigelse til at bringe deres forslag til udførelse på samme måde²².

Kancelliet tiltrådte disse synspunkter, og 11/11 1796 blev kirkevisitatorerne instrueret om at bringe »den foreslåede forbedring af skolelærernes indkomster« til udførelse og i dette øjemed at levere udkast til et regulativ, som man udbad sig til allerhøjeste godkendelse²³.

Efter at spørgsmålet om lærernes uddannelse foreløbig var kommet ind i et frugtbart leje ved oprettelsen af de to seminarier, var det nu lærerembedernes beskaffenhed og »dotering«, der var det springende punkt. Det var derfor nødvendigt at prøve de skitserede retningslinjer på de lokale forhold, og da det ønskede udkast forelå, tog Adler det med sig på sin visitatsrejse. Hvert sted, han kom frem, gennemarbejdede han det i lyset af

de indvundne oplysninger og indsendte det 6/11 1797 til overkonsistoriet med forslag om trykning. Herfra gik det 3/1 1798 til kancelliet, som 14/4 samme år meddelte sin foreløbige approbation. Man anså det dog for nødvendigt, at »bemeldte regulativ« først blev omarbejdet, forkortet og indrettet tabellarisk, og Adler fik dette hver overdraget. I løbet af en måneds tid havde han virtuost omredigeret regulativet i den ønskede retning, og ved kgl. reskript til overkonsistoriet, dateret 12/6 1798 blev det endeligt approberet, så det kunne befordres i trykken 19/6 samme år²⁴.

Grundsætningerne var, at biskolerne overalt skulle omdannes til distriktsskoler med undervisning hele året af fast ansatte lærere. Hver enkelt af disse skulle aflønnes med fri bolig, en lille jordlod, brændsel og nogle tønner rug samt en pengesum, der efter skoledistriktets størrelse varierede mellem 30 og 100 rdl. Opførelsen og vedligeholdelsen af skolebygningerne samt naturalydelseerne kom alene til at hvile på jordbesidderne, hvorimod det pengebidrag, der afløste det gamle skolepenge-system, blev på-lignet alle beboerne.

Ved denne fremgangsmåde bragte man altså skolereformen over det døde punkt. Mønstret kunne nu i alt væsentligt overføres til de øvrige egne og i løbet af det følgende tiår trådte nye regulativer i kraft i Sydslesvig²⁵. I de adelige distrikter mødte bestræbelserne ikke altid lige stor forståelse hos godsejerne; mens familien Rumohr på Rundhof var let at få i tale, således at der i 1802 kunne stadfæstes et fælles regulativ for skolerne på Rundhof gods, var der andre, der som v. Qualen på Wulfshagen ydede modstand længst muligt²⁶.

Men dette var kun een side af sagen. Byskolerne kom ligeledes i støbeskeen. Ved kgl. resolution af 24/12 1797 blev de gamle latinskoler nedlagt, med undtagelse af »de 4 store«: Flensborg, Husum, Slesvig og Haderslev. I de mindre byer blev de omdannet til borgerskoler, hvor man dog stræbte efter at besætte første-lærerembedet med en akademiker, som ved privattimer kunne forberede til optagelse i de lærde skoler²⁷.

Virkningerne af de nye distriktsskoler gjorde sig snart gældende. Allerede 1803 fremhæver Adler i sin visitatsberetning, at Flensborg provsti nu kunne opvise bedre resultater: »De

gode følger af skoleordningen . . . . . er allerede meget mærkbare, og jeg har denne gang fundet ungdommen her i provstiet bedre undervist end i noget andet provsti«²⁸.

I regeringen har man åbenbart taget sig dette ad notam, for kort efter begyndte arbejdet med at løfte skolereformen op i et højere plan.

21/4 1804 tilkendegav kancelliet overkonsistoriet på Gottorp, at man agtede at lade de interimistisk gældende skoleregulativer afløse af en almindelig, overalt i hertugdømmerne gældende skolelov, og umiddelbart derefter blev det overdraget Adler at udarbejde materialet til en sådan²⁹. Han havde på dette tidspunkt problemerne nær inde på livet, og allerede i november samme år afleverede han et omfattende udkast til en skoleforordning for begge hertugdømmer³⁰.

Som rimeligt var, måtte overkonsistoriet i Glückstadt først have det til gennemsyn og erklæring. I løbet af 1805 udarbejdede de gejstlige medlemmer: den holstenske generalsuperintendent Callisen, slotspræst, dr. Wolfrath og pastor Olshausen, udførlige og tildels ret kritiske bemærkninger til forslaget. Det viste sig, at der navnlig herskede divergenser i de to generalsuperintendents grundsynspunkter på den religiøse opdragelse: Callisen skriver f. eks.: »Endnu eet ligger mig meget på hjerte, nemlig at skolens hovedformål — at de unge skal ledes til kristelig erkendelse, sindelag og adfærd og at de til den ende lærer at kende og skatte den hellige skrift — dog må blive bestemt angivet i en ny skoleplan, som det har været det i de ældre skoleforordninger. Jeg er efter 40 års redelig stræben efter at bidrage til ungdommens opdragelse i mit kære fædreland blevet grå under de erfaringer, at de nyttigste lærere findes og ungdommen bedst forberedes til livet der, hvor man bygger på dette grundlag«³¹.

21/7 1806 afleverede det holstenske overkonsistorium sit memorandum. Et halvt års tid efter fandt Adler anledning til at sende kongen en redegørelse, hvori han gjorde status over de sidste 10 års forbedringer af skolevæsenet i Slesvig. Med rette gjorde han her opmærksom på, at det endnu kun var den ydre organisation, der var bragt i stand. Det var det vanskelig-

ste, men trods alt kun det første skridt, der var taget. »En hensigtsmæssig indre ordning af skolerne . . . . . vil fuldende det skønne værk«. I denne forbindelse mindede han om sit lovforslag, som han mente i givet fald burde gennemføres separat for Slesvig: »Skulle dets indførelse i hertugdømmet Holsten endnu komme til at lade vente på sig, vil Eders kgl. majestæt efter alle skolevenners ønske visselig så snart som muligt udstede det og allernådigst lade det publicere for hertugdømmet Slesvig, hvor alt er forberedt til dets modtagelse«.

Henvendelsen fik en gunstig modtagelse. I en skrivelse fra hovedkvarteret i Kiel meddelte kronprinsen 10/4 1807 kancelliet, at han ønskede sig den nye skoleplan forelagt til nærmere gennemsyn, »for at den straks kunne blive indført«. 14 dage senere kunne Adler takke for en officiel udmærkelse³².

Skoleloven blev dog ikke fremmet ved denne lejlighed. Krigsbegivenhederne trådte hindrende i vejen, og først i 1809 blev behandlingen af lovforslaget genoptaget. De holstenske myndigheders udtalelser tvang Adler til at omarbejde sit oprindelige forslag. Han tog i vid udstrækning hensyn til de indvendinger, der var rejst, men fastholdt dog bestemt 3 punkter i det reviderede forslag, som han 25/11 1809 indleverede til kancelliet³³. Det blev straks sendt til begge overkonsistorier, og desuden bad man kirkeprovst Jasper Boysen om en udtalelse³⁴.

Overkonsistoriet i Glückstadt gjorde sig snart færdig med sagen, og i april 1810 forelå også Boysens votum. Det sidste afgav Adler hurtigt et svar på. Men overkonsistoriet på Gottorp havde endnu ikke, skønt der var forløbet næsten et år, taget stilling til det omarbejdede forslag. Først 3/11 — efter at kancelliet i november havde rykket for et svar — modtog man betænkning fra Gottorp.

Det tilkom nu embedsmændene i kancelliet at foretage en afsluttende bearbejdelse af materialet. Efter den grundige behandling, sagen havde fået ved melleminstanserne, skulle man tro, at den snart kunne tilendebringes. Kancelliet ønskede også at nå til en afslutning snarest muligt. Men Adlers tålmodighed blev på ny sat på prøve. Der gik mere end 3 år, før skoleloven

kunne sættes i kraft. Hvad var grunden til denne yderligere forhaling af »det skønne værk«?

Det er nærliggende at søge forklaringen i de foranstaltninger, som Frederik 6 siden 1807 iværksatte til støtte for det danske sprog i hertugdømmerne³⁵. Mest vidtrækkende af disse var det bekendte sprogreskript af 15/12 1810, hvori kongen pålagde kancelliet at fremkomme med forslag om, hvad der måtte anses for nødvendigt »til at forberede og i muligt kort tid at fremme en successiv indførelse af det danske sprogs brug i alle offentlige anliggender i hertugdømmet Slesvig«³⁶. Ved en skrivelse til overretten på Gottorp af 19/1 1811 sørgede kancelliet for, at der indhentedes udtalelser desangående fra de sædvanlige gejstlige og verdslige myndigheder (overret, general-superintendent, kirkevisitatorer, magistrater etc.)³⁷. Men det var jo netop den 3/1, at det sidste materiale til skolelovsforslaget kom kancelliet i hænde. Her er altså tale om to større sager, der kolliderer. Netop som man skulle til at afslutte den ene, kunne man begynde på den anden.

Udgangen af denne episode er kendt: Mens sprogsagen blev henlagt, gennemførtes skolesagen, omend efter en rum tids forløb. Da skolelovsforslagets bestemmelser om undervisningssprog m. v., der jo var opstillet under helt andre forudsætninger, på mange punkter blev berørt af sprogreskriptet, må man formode, at kancelliet var nødt til at afvente en afklaring i sprogsprogs-målet, inden der kunne være tale om at færdigbehandle skolelovsforslaget. Hvorvidt sammenhængen virkelig er en sådan, er det fristende at søge belyst ved en fordybelse i kilderne, hvilket der er så meget mere anledning til, som skolelovsakterne ikke før har været genstand for undersøgelse under denne synsvinkel.

— — —
Stærkt forenklet kan de skiftende opfattelser og fremstillinger af sprogreskriptets skæbne gengives således:

Ud fra sit kendskab til de pågældende personer og forhold hævdede A. S. Ørsted i 1852, at sagen blev stillet i bero, fordi der foregik »en forandring i kongens anskuelser og hensigter, begrundet i senere forhold og erfaringer«. Det måtte være sket med

kongens samtykke og ikke som følge af »rænker« eller »ulydighed mod kongens vilje«³⁸.

I stærk modstrid med denne opfattelse betegnede *C. F. Allen* i 1858 henlæggelsen af sprogsagen som noget uhørt og som et udslag af bureaukratisk egenmægtighed. Resolutionen »Henlægges« (»Wegzulegen«) i kancelliets journal indebar, at sagen ikke var blevet refereret for kongen; man besluttede altså, at indberetningerne fra de slesvigske lokalmyndigheder skulle forblive skjult for majestæten. »Man slog ikke blot sagen ihjel, men begrov hemmeligt den dræbte«³⁹.

På grundlag af et værdifuldt fund, nemlig assessor *J. O. Spies'* udførlige betænkning til sprogreskriptet, kunne *Fabricius* i 1932 påvise, at kancelliet i hvert fald ikke er gået uden om sagen; en forhandling har fundet sted; men »det viste sig umuligt at nå til enighed om en forestilling til kongen«. Om trent på linje med *A. S. Ørsted* mener *Fabricius*, at standsningen af sprogsagen må være foregået i fuld samstemning med kongen — af hensyn til den gruppe af embedsmænd, som *Spies* repræsenterede, eller — sandsynligt — på grund af de ulykker, som kort efter, at kancelliets overvejelser havde fundet sted, stormede ind over den dansk-norske helstat⁴⁰.

Den af *Allen* så stærkt pointerede bemærkning »Wegzulegen« findes i kancelliets hovedjournal, hvor sagen er opført som indkommet 3/9 1811⁴¹. Samtidig er tilføjet: *Prot. 1, in Jan. R. 155*, hvilket henviser dels til relationsprotokollen for 1. sekretariat, dels til journalen over udgæede skrivelser, hvori kancelliets reskript til overretten 19/1 samme år er noteret⁴². I den pågældende relationsprotokol findes ingen vedtegning om sagens ekspedition. Man har altså, da beslutningen blev truffet, indskrænket sig til at protokollere den i hovedjournalen.

Den usignerede genpart af overrettens betænkning er påtegnet i overensstemmelse hermed, dog er »Wegzulegen« udtrykkeligt betegnet som en kancellibeslutning (»*Res. Coll.*«)⁴³.

Alt dette giver os ikke umiddelbart noget grundlag for datering. Vi får intet fingerpeg om, hvornår beslutningen er truffet eller noget som helst holdepunkt m. h. til kongens synspunkter. Det synes netop understreget, at der er tale om en intern beslutning

i kancelliet⁴⁴. Der er dog i og for sig intet sensationelt i ordet »henlægges«; den samme indførsel ses flere andre steder i kancelliets bøger, afvekslende med diverse andre vedtegninger gående ud på, at sager skulle refereres for kongen, andragender afslås umiddelbart eller henvendelser besvares ved et reskript ad mandatum. Hvad der fremgår af akterne er alene, at sagen *ikke* er endt med en forestilling til kongen. Allens tolkning er således kun delvis rigtig.

En forudsætning for, at man kan skønne blot med nogenlunde sikkerhed om motiveringen for sagens henlæggelse er, at tidspunktet og dermed den nærmere historiske baggrund kan bedømmes. I så henseende har den af Johan Hvidtfeldt fremdragne betænkning fra Spies' kollega, A. B. Rothe, betydelig værdi, fordi den godtgør, at de deputerede arbejdede med sagen i hvert fald et år efter, at overrettens betænkning var modtaget, nærmere bestemt efter 7/9 1812⁴⁵. Endvidere røber Rothe's indlæg, at han i hvert fald i slutningen af 1812 anså det for en selvfølge, at der skulle afgives forestilling til kongen⁴⁶. Da Spies har udarbejdet sit votum efter Rothe, vil dette altså sige, at beslutningen om henlæggelse tidligst kan være truffet ved nytårstid 1813.

Fabricius henviser i sin afhandling til Ørsteds udtalelser, men giver ikke læseren et klart indtryk af, hvor udførlige de er. I virkeligheden er Ørsteds fremstilling anlagt som en meget bred argumentation, hvori det til slut gøres gældende, at skoleloven i sig selv er et bevis for, at kongen alt efter få års forløb havde opgivet fuldbyrdelsen af den i 1810 tagne beslutning, fordi loven ikke foreskriver eller bebuder nogen udvidelse af de landsbyskoler, der blev at anse som »danske skoler«⁴⁷. Ørsteds iagttagelse fortjener ubetinget opmærksomhed. Vi vender os derfor på ny til skolelovsakterne.

I begyndelsen af 1811 kunne kancelliet lade udarbejde et resumé til senere brug af begge overkonsistoriers erklæringer. Hvad der videre er sket, fremgår af nogle ark, som viser sig at være J. O. Spies' egenhændige, udførlige notater til lovforslaget⁴⁸. Til § 26 har Spies bemærket: »Denne paragraf af forslaget er affattet efter mundtlig aftale mellem generalsuperintendenten og kancelliet«. Den forhandling, som der her sigtes til, har fundet

sted 17/9 1813, hvilket fremgår af en påtegning på Adlers manuskript⁴⁰. Ved denne lejlighed har man gennemdrøftet enkeltheder i komplekset, og ved visse paragraffer, bl. a. netop § 26, er der i kancelliets eksemplar vedhæftet sedler, hvor den ordlyd, man nåede frem til, er anført med Adlers hånd.

Spies har altså udarbejdet sine kommentarer *efter* den nævnte dato. Da han skrev dem, var sprogsagen endnu ikke standset; thi ad § 40 noterer han bl. a.: »Jeg henholder mig på dette punkt til mit votum angående indførelsen af det danske sprog ved offentlige anliggender i hertugdømmerne«, og »Hvilke beslutninger der end måtte blive truffet m. h. til indførelse af dansk sprog i hertugdømmerne«.

Af henvisninger i teksten fremgår det endvidere, at de deputerede F. C. Jensen og A. B. Rothe har ytret sig i sagen, forinden Spies satte pennen til papiret. Begge disse indlæg findes ved akterne. De er usignerede, men kan let identificeres ud fra den måde, hvorpå Spies har henvist til dem.

Både Jensens og Spies' votum — samt det udkast, der cirkulerede i kollegiet — er hist og her forsynet med blyantnotater, således står der flere steder: »enig. M.«. Den, der således har voteret sidst, er kancellipræsidenten⁵⁰. Også han har en hentydning til sprogreskriptet: hvor Adlers udkast siger »hertugdømmet Slesvigs danske skoler« — hvormed man efter sædvane mente »nordslesvigske landsbyskoler« — tilføjer præsidenten: »og danske skoler overalt hvor der tales dansk«.

I marts 1814 var man nået til vejs ende med gennemgangen. Forestillingen til kongen er dateret 30/3 1814. I sin resolution bifalder kongen i det store og hele forslaget, dog med forbehold på enkelte punkter. Der fulgte derfor 20/7 en ny, delvis revideret forestilling, hvorefter kongen 23/7 resolverede, at lovforslaget omsider ville være at forelægge ham til underskrift⁵¹.

Det er således muligt ved hjælp af skolelovsakterne at fastslå, at sprogsagen ikke var henlagt, da skolesagen i vinteren 1813—14 blev bearbejdet til endelig gennemførelse. Da man i marts nåede til enighed om, i hvilken skikkelse man ville forelægge skoleloven for kongen, har man dog sikkert været sig bevidst, at de to reformer ikke kunne forenes. *Det blev sprogsagen, der måtte*

vige, og alt taler for, at beslutningen herom blev truffet omtrent samtidig med, at skolereformen gik af bedding, altså i foråret 1814. Henlæggelsen kan være sket »med kongens stilltende samtykke«; men på dette punkt tier kilderne.

— — — — —

24/8 1814 fik skoleloven kongelig underskrift⁵². »Adlers skolelov« var omsider blevet forløst. Samtiden så med megen beundring på resultatet. Men også eftertiden må erkende, at det både formelt og sagligt var en imponerende løsning, der her var fundet. Loven skabte ikke blot en moderne, ensartet folkeskole, men rummede også spiren til det moderne gymnasium. Undervisningsmålet præciseres klart: de lærde skoler skal forberede til universitetet. Deres hovedopgave er som hidtil undervisning i de klassiske sprog; men de reale fag optages på undervisningsplanen. Borgerskolerne i byer og flækker samt folkeskolerne på landet skal derimod uddanne nyttige samfundsborgere.

Borgerskolerne omfatter dels elementarskoler for 7—9 årige, dels hovedskoler for børn fra 9. år til konfirmationen. I elementarskolerne påbydes gode læsebøger; katekismus og bibelhistorie skal ikke mere danne grundlaget for den første læseundervisning. Skolebøgerne skal i øvrigt foreslås af læreren, men approberes af den gejstlige tilsynsførende, skoleinspektøren.

På landet skal alle skoler principielt være distriktsskoler med undervisning hele året. Biskoler kan tillades, dog kun som en undtagelse fra reglen, hvor særlige grunde gør det påkrævet. Hvor sådanne opretholdes eller godkendes, skal børnene dog de to sidste år før konfirmationen gå til undervisning i den nærmeste distriktsskole. Foruden læsning, skrivning og regning omfatter fagkredsen udenadlæren samt såkaldte »asketiske øvelser«, fædrelandshistorie etc. Skolebøgerne foreslås af præst og lærer og approberes af kirkevisitatorerne. Det betones udtrykkeligt, at det ikke står forældrene frit for at vælge, hvilke bøger deres børn skal benytte i skolen⁵³.

Det gejstlige tilsyn er naturligvis fast forankret i loven. Selv om den i mangt og meget bærer rationalismens stempel, åbner en videre horisont og skatter til rent verdslige nyttehensyn, bevarer den — usvækket fra ortodoksiens og pietismens tid —

lærerens afhængighed af den gejstlige stand: »Stedets præst udøver til stadighed tilsyn og må derfor flittigt besøge hver skole i sin menighed. Han antegner i skoleprotokollen, hvad han finder anledning til at bemærke« (§ 74).

Det er denne lov, man fra dansk side har betegnet som »et fortyskningsmiddel af høj rang«⁵⁴. Det vil derfor være på sin plads at uddybe et enkelt punkt inden for helheden, et punkt, der vedrører forholdet mellem dansk og tysk i snævrere forstand.

I de lærde skoler var det blevet foreslået, at de praktiske øvelser (tale- og skriveøvelser) skulle omfatte både dansk og tysk; men en sådan ligestilling af de to sprog fik ikke lov at passere. En af dem, der var mest virksomme for at få den ophævet, var Spies. I sit votum siger han herom: »Tysk og dansk bør ikke som her foreslået kunne behandles på fuldstændig lige fod i skolerne. Eet sprog må vel altid være landets eget (modersmålet) og behandles som sådant i skolerne. *Dette er i hertugdømmerne tysk som dansk er det i Danmark.* Forskrifterne med hensyn til praktiske øvelser i sprog må vel derfor også her adskilles. Ligeledes er taleøvelser i tysk utvivlsomt ikke påkrævet, men derimod nok i dansk«.

Resultatet blev, at dansk fik status som »levende sprog«, hvori der dog skulle undervises i alle skolens klasser; men taleøvelser i dansk (eller fransk!) måtte kun gives som privatundervisning d.v.s. uden for skoletiden, og de praktiske øvelser kom alene til at omfatte øvelser i at skrive tysk stil (§ 18).

I borgerskolerne blev dansk på samme måde trængt i baggrunden: I tysk skulle der undervises systematisk og med skriftlige øvelser, mens dansk uden nærmere angivelser betragtes som bifag (§ 41)⁵⁵.

For landsbyskolernes vedkommende havde Adler ikke søgt at ændre det bestående grundlag. I overensstemmelse med den sædvanlige praksis opstillede han blot i almindelighed kategorierne tyske skoler og danske skoler, dog gik han et skridt videre i retning af at diskriminere folkesprogene. Slutningen af § 68 var i hans udkast affattet således:

»I de tyske skoler må der ikke tales andet end højtysk, og læreren har ikke alene at gøre sig dette til en regel, men også at

fastholde at børnene indbyrdes vænner sig til at tale højtysk så meget som muligt. I hertugdømmet Slesvigs danske skoler tales, som det forstås sig, udelukkende dansk«.

Forslaget passerede uantastet de lokale myndigheder, men i København gjorde man indsigelser mod det første punkt. Spies bemærkede f. eks., at læreren vel aldrig ville ønske, at børnene talte højtysk indbyrdes. Spies ville derfor »alene af den grund, men også ud fra andre hensyn« foreslå bestemmelsen udeladt. Man overvejede da i kancelliet at erstatte den med følgende: »I de tyske skoler må der ikke tales plattysk og end mindre må lærerens undervisning ske i denne mundart«, og i denne ordlyd figurerede den i kancelliets første forestilling til kongen. Ved hans resolution (af 22/4 1814) blev den pågældende § imidlertid ændret endnu engang og kom i sin endelige skikkelse til at lyde således: »I de tyske skoler skal lærerens foredrag og overhovedet hele undervisningen udelukkende ske på højtysk. Det forstås af sig selv, at i de danske skoler i hertugdømmet Slesvig blot det danske sprog bruges«.

Dermed måtte enhver tanke om en udvidelse af dansk skolesprog efter sprogreskriptets ånd forekomme skrinlagt, og det er dette, Ørsted hentyder til.

For så vidt er det berettiget at hævde, at der nu var skabt et systematisk grundlag for fortyskning af Angel og Mellemslesvig⁵⁶. Dette vil man dog ikke i særlig grad kunne lægge Adler til last. Der findes næppe holdepunkter for påstande om, at Adler personlig ville det danske sprog til livs. Han var den tyskdannede, loyale helstatsmand og i øvrigt besjælet af oplysningstidens universelle tankegang. Kilder, der viser ham i nær-billede, bestyrker os da også i indtrykket af en mild og human foresat, der havde evne til at se en sag fra flere sider⁵⁷. Iøvrigt viser hans udtalelser i anledning af sprogreskriptet jo klart, at han slet ikke var fremmed for tanken om dansk kirke- og skolesprog i Kær herred, og dette røber dog nogen forståelse af det specifikt slesvigske problem.

Under Adlers skolelov (1814—1848).

Det var i 1814 endnu kun et lille mindretal af lærerne, der var

seminarieuddannede. I Husum provsti var forholdet mellem seminarister og ikke-seminarister nylig blevet opgjort som 4 : 39¹. Behovet var derfor stort i begge hertugdømmer, så meget mere som et betydeligt antal seminarister til stadighed foretrak huslærerpladser frem for de dårligst lønnede embeder i den offentlige skole. Kancelliet udstedte derfor samme år et patent, efter hvilket seminarister fra Tønder og Kiel skulle nyde fortrin ved besættelsen af embeder i hertugdømmerne. Om nogen monopolstilling var der dog ikke tale; uanset patentet blev der ansat dimittender fra danske seminarier i »hertugdømmet Slesvigs danske skoletjeneste« (altså Nordslesvig), og Adler anbefalede, at man i slige tilfælde alene rettede sig efter kvalifikationer og kendskabet til landsdelens sprog. Da der i 1820 rejstes tvivl om, hvorvidt en seminarist fra Brahetrolleborg kunne ansættes som elementarlærer i Holsten, gik Adler ind for fuld ligeberettigelse under forudsætning af, at de danske seminarister i lighed med andre ansøgere lod sig prøve af provsten (skolelovens § 63). Kancelliet foreslog da i en forordning 4/9 1820, at danske seminarister under fuld gensidighed skulle have adgang til lærerembeder i hertugdømmerne².

I øvrigt havde der gentagne gange været planer fremme om at udvide læreruddannelsen ved oprettelse af flere seminarier. Pastor Salling i Vonsild søgte således to gange med få års mellemrum om tilladelse til at påbegynde et mindre seminarium, og provst Jasper Boysen foreslog 1811, at Kiel og Tønder fremtidig skulle tjene som »højere« seminarier for vordende købstadlærere, medens der til uddannelse af »oplyste og nøjsomme« landsbylærere skulle oprettes et landseminarium med en dansksproget afdeling i Ø. Løgum og en tysksproget i Kahleby. Adler tog imidlertid så stærkt forbehold, at intet af disse seminarieprojekter nogensinde blev virkeliggjort³.

I 1823 blev seminariet i Kiel lukket af årsager, som der her ikke er grund til at komme ind på. Tønder var således indtil videre det eneste seminarium i hertugdømmerne. Kancelliet spurgte 1824 generalsuperintendenten, om ikke ét seminarium måtte anses for tilstrækkeligt til at dække hertugdømmernes behov⁴. Kendsgerningerne viste dog snart noget andet. Dette ene

seminarium kunne kun optage en forsvindende del af de unge, der hvert år meldte sig til optagelsesprøven. Blandt disse var der adskillige nordslesvigere, som ikke bestod på grund af manglende færdighed i tysk. De vendte sig nu i stedet til danske seminarier, af hvilke navnlig Skaarup seminarium havde en stærk tilgang. Efterhånden søgte også sydslesvigere og holstenere hertil, så at enkelte årgange af dimittender endog overvejende bestod af folk fra hertugdømmerne⁵. De der af økonomiske eller nationale grunde ikke ønskede at frekventere et dansk seminarium, var dog ikke derfor afskåret fra at få embede; kaldene stod jo fremdeles åbne, også for de såkaldte autodidakter. Disse fristede en noget usikker tilværelse; men stigningen i børnetallet kom dem til hjælp, så at de vedblivende kunne finde beskæftigelse. Helt til henimod 1864 sad der autodidakter i de lavest lønnede embeder⁶.

En opgørelse fra 1838 viser, at af de 705 lærere ved borger- og landsbyskoler i Slesvig var de 505, hvad der efter den tids forhold må kaldes pædagogisk uddannede, 149 var autodidakter og 51 var »præparander«, hvilket vil sige, at de som under- eller hjælpe-lærere havde fået vejledning i at undervise hos ældre praktiserende lærere. Dette forhold var langt gunstigere end i Holsten, hvor der på det nærmeste var ligevægt mellem autodidakter og seminarister⁷.

På dette tidspunkt rejstes fra slesvig-holstensk side krav om, at seminariet i Kiel blev genåbnet under en eller anden form. Man fandt det utåleligt, at tyske seminarister var henvist til at besøge danske seminarier. Bevægelsen resulterede i, at der i Segeberg 1839 åbnedes et nyt seminarium til afløsning af det gamle i Kiel. Læreruddannelsen var dermed for første gang blevet inddraget som objekt i kulturkampen⁸.

Det er dog en kendsgerning, at uddannelsen af folkeskolelærere allerede forinden havde slagside i tysk favør. Ved et regulativ i 1829 var Tønder seminarium ganske vist blevet adskilt fra byens skoler og omdannet til en selvstændig læreanstalt; men undervisnings sproget var dog fremdeles tysk, med dansk indføjlet som sekundært fag i undervisningsplanen med 2 ugentlige timer⁹. Hertil kommer, at regeringens interesse i udbredelse af den indbyrdes undervisning førte til, at Christians Plejehus i Eckernför-

*Distriktsskole i Norby, Krop s., opført 1833. Efter Krauss:
»Geschichte des Kirchspiels Krop«*

de i 1820 omdannedes til normalskole for begge hertugdømmer. Der var på ny skabt et tysk kulturcentrum i Sydslesvig; thi i de følgende år aflagde et stort antal lærere besøg i Eckernförde for på kursus af 14 dages varighed at blive præpareret med kendskab til den nye metodes kunstfærdige, eksercitslignende teknik og dens materialer¹⁰. 1845 var den indbyrdes undervisning indført ved 306 skoler i Slesvig og delvis ved 159¹¹.

Det centrale og mest betydningsfulde i 1820'erne var dog opførelsen af nye skoler på landet. Der var næppe et sogn i Sydslesvig, som ikke i tiden mellem 1814 og 1848 blev berørt heraf. »Adlers skoler« er naturligvis senere blevet udvidet eller erstattet med andre efter den nyere tids behov; men fra litteraturen kan vi dog danne os et indtryk af dem. En skole som den, der 1832 blev bygget i Hütten for en anskaffelsessum af 577 mark hørte med sine $7 \times 7\frac{1}{2}$ m til de mindste (1845 var der 30 elever); men alligevel rummede den typiske træk. Murene var af egetræsbindingsværk. Taget blev båret af gode gotlandske bjælker og spær med fyrretræslægter. Tagstrået leverede bønderne selv. I et hjørne af

bygningen fandtes lærerens stue, der målte $2 \times 2\frac{1}{2}$ m. Der var trægulv i skolestuen, hvorimod lærerens værelse og den lille forstue ud mod vejen havde murstensgulv. Skolestuen havde vinduer mod syd og øst, og i hvert vinduesfag var der 8 blyindfattede ruder af godt böhmisk glas. Indvendig var væggene beklædt med træpaneler til en højde af 4 fod. Inventaret bestod af fem 16 fod lange skoleborde og et kateder¹².

Interessen for den indbyrdes undervisning bidrog i øvrigt stærkt til at fremskynde skolebyggeriet. Man mente jo ad denne vej at kunne spare lærerkræfter og besørge undervisningen endog af klasser på over 50 børn i eet lokale. Dette førte til, at skolestuerne i mange tilfælde blev ret rigeligt dimensionerede¹³.

Det var i skoler som disse, Gustav Johannsens far røgtede sin lærergerning, og det var i sådanne stråttækte skolehuse, mænd som A. C. C. Holdt, Henrik Lassen, Strukstrup, m. fl. tilbragte deres barndoms skoletid. Men de ydre rammer er kun den ene side af sagen. Det er fristende at spørge: Hvordan blev der undervist i de Adlerske skoler? Hvordan formede det indre liv sig?

Enkelte glimt fra samtidige beretninger vil vise det:

Ved Frederik 6's besøg i skolen i Keitum på Sild i 1825 foranstaltede læreren, den begavede og initiativrige Jap Peter Hansen, blandt andet en prøve på elevernes færdighed i hovedregning:

»På kongens opfordring«, fortæller J. P. H., »gav jeg pigerne et par reguladetri-opgaver: Når en alen lærred koster $7\frac{1}{2}$ skilling, hvor meget koster da $57\frac{1}{2}$ alen? Et par af pigerne gav svaret efter ca. et minuts forløb. Jeg spurgte nu en af pigerne, hvordan hun havde båret sig ad? — Svar: Jeg antog først, at en alen kostede 8 skill. i stedet for $7\frac{1}{2}$ skill., og tænkte så: hvis 1 alen kostede 8 skill. eller $\frac{1}{2}$ mark kurant, så kostede $57\frac{1}{2}$ alen også $57\frac{1}{2}$ halve mark kurant — det er $28\frac{3}{4}$ mark; jeg har nu på 1 alen regnet 1 søsling for meget; det er $57\frac{1}{2}$ søsling eller $28\frac{3}{4}$ skill. eller 1 mark $12\frac{3}{4}$ skill. for meget, og dem trækker jeg fra 28 mark 12 skill.

Efter at drengene havde regnet opgaven: Hvor meget koster $\frac{2}{5}$ anker vin, når $\frac{3}{4}$ anker koster 8 mark 7 skill. . . . . tog kongen afsked¹⁴.

Et lignende nærbillede, utvivlsomt et af de mest troværdige,

*Jap Peter Hansen
(1767—1855).
Lærer i Vesterland, senere
degn i Keitum på Sild.
Efter »Nahrung für Leselust in
Nordfriesischer Sprache«.
3. udg.*

der findes, er overleveret i nogle erindringer, som ganske vist må henføres til tiden omkring 1860. Den bedagede landsbylærer, hvorom der tales, er imidlertid i et og alt præget af tradition og arbejdsvaner fra før 1848:

Tyskundervisningen foregik efter salmebogen, idet et salmevers ad gangen blev omskrevet sætning for sætning. Derefter blev ordklasserne udpeget, og der blev foretaget kasusbøjning af de enkelte ord. En sådan gennemgang varede højst en halv time, så forsvandt »den gamle« for at drikke sin eftermiddagskaffe og vendte først tilbage ved slutningen af timen. Mens han var fraværende, hjalp de ældre elever de yngre med at skrive teksten ned. I stedet for at undervise det yngste hold i et andet fag, mens ældste hold var beskæftiget med skriftligt arbejde, gik læreren altså af magelighed over til en misforstået form for indbyrdes undervisning.

En geografitime formede sig om en udenadlæren af ord, som børnene ikke forbandt nogen mening med. Indøvelsen af navnestoffet foregik ligeledes »på egen hånd«, d.v.s. eleverne terpede i

kor, mens læreren forsvandt af synsvidde. Når han dukkede op igen, var friheden naturligvis som oftest blevet »misbrugt«. Blev dette konstateret, tog »den gamle« riset frem under følgende ritual: »Ji oln Fuljacken — ick will ju bakeln, ick will ju smee-ren! Schulln ji ni ebenso gut lehrn as de annern?«¹⁵.

I religionsundervisningen var det katekismusterperiet, der florerede. En fremtrædende plads indtog Cramers katekismus, der var bygget op som 136 spørgsmål og svar. Svarene var i reglen spundet videre i endeløse sætninger og vidtløftige anmærkninger i et fuldstændig ubarnligt sprog. Det hele blev lært udenad; men selv om læreren katekiserede efter alle kunstens regler — og det vil sige efter Dinter og Müllers regler — blev indholdet lige uforståeligt for børnene. — Det første spørgsmål lød: »Ønsker vi ikke alle at være fornøjede og glade!« Forklaring: »At være fornøjet og glad vil sige: gennem sine sanser at have behagelige følelser eller tanker i sjælen, som er os nyttige og ikke gør nogen skade«. — I lokaliteter med dansk omgangssprog lærte man sig den første sætning i denne form: »Wir Menschen wünschen alle vergnügt und froh zu sein«, hvilket gav anledning til, at det yngre slægtled, som var mere skolet i det højtyske, gik i rette med de gamle for den mangelfulde udtale. Svaret kunne imidlertid lyde: »I min tid sagde Gud og hvermand og skolemesteren med »Menschen« og »wünschen«, og vi hjalp os godt dermed, men verden bliver jo altid klogere!«¹⁶.

Det ligger endvidere nær at spørge: Hvor effektivt var det skolevæsen, der blev skabt i årene efter 1814, og hvis tilblivelse vi her har fulgt? Den høje klassekvotient (i Eckernförde var der i 1841 4 lærere til 480 elever) og lærerstandens standard som helhed maner til forsigtighed i bedømmelsen af folkeoplysningens niveau. Det er dog på den anden side troligt, at resultatet var bedre end nord for Kongeåen. En kyndig iagttagere mente, at der f. eks. i Hollingsted 1850 fandtes langt flere virkelig læsedygtige og skrivefærdige bønder, selv blandt den ældre befolkning, end i nogen sjællandsk landsby af tilsvarende størrelse¹⁷. Et udtryk for, i hvilket omfang Sydslesvig var mættet med skoler, fås ved at betragte antallet af lærere i forhold til antallet af børn. Bille-

Peter Paulsen
 (1780—1845),
 degn og skolelærer i Medelby.
 Penne-tegning, her efter
 »Jahrbuch für die schleswig-
 sche Geist 1957«.

det varierer noget i de forskellige egne af Sydslesvig. 1845 havde således

Husum	provsti:	gennemsnitlig	1 lærer pr.	50 elever
Tønder	»	»	1 »	51 »
Gottorp	»	»	1 »	58 »
Hütten	»	»	1 »	59 »
Flensborg	»	»	1 »	61 »
Ejdersted	»	»	1 »	61 »

De adelige distrikter kunne ikke præstere noget tilsvarende. For 1. Angler-distrikts vedkommende var tallene 1 lærer pr. 76 elever og i Dänischwohld endog 1 lærer pr. 81 elever¹⁶.

Mens udbygningen af skolevæsenet skred fremad, støttet til en strøm af reskripter og cirkulærer, der tilpassede de lokale forhold til lovens generelle bestemmelser, søgte kongemagten ved flere lejligheder at betrygge det danske sprog i dets udsatte stilling. Både Frederik 6 og Christian 8 dokumenterede deres gode vilje

i så henseende, og perioden 1814—1848 indeholder flere eksempler på sådanne anslag til en konstruktiv politik. Her skal blot nævnes enkelte hovedpunkter med relation til det pres, som dansk nu var udsat for i den sydslesvigske skoleverden.

Allerede i årene 1811—13 havde Frederik 6 ved forskellige foranstaltninger videreført den linje, sprogeskriptet var udtryk for¹⁹. Efter skolereformens gennemførelse er der i lang tid stille om spørgsmålet. Først i 1829 tog kongen det på ny op. 3/2 1829 ønskede han klarlagt, i hvilken udstrækning dansk og tysk var undervisningssprog i de slesvigske købstadskoler. Nogle måneder senere fulgte på Flors foranledning en tilsvarende undersøgelse af, hvordan det forholdt sig med undervisningen i dansk ved de lærde skoler. Det første af disse direktiver forårsagede via kancelliet en omfattende aktivitet hos lokalmyndighederne; men sagen blev ikke fulgt op²⁰. Kongen kom ved et reskript af 2/4 1839 på ny ind på spørgsmålet om købstadskolerne; men kort efter satte hans død punktum for den videre behandling af sagen²¹.

I 1834 blev størstedelen af de opgaver, som den slesvigske overret hidtil havde varetaget, overdraget den nye provinsialregering, og i dens 1. sektion lå indtil 1846 tyngdepunktet for hele skolevæsenets administration²². Denne administrationsreform, hvorved der tillige oprettedes en fælles overappellationsret i Kiel, styrkede imidlertid den slesvig-holstenske tendens til at fremhæve fællesskabet mellem hertugdømmerne. Stiftelsen af et fælles eksamenskollegium for teologiske og juridiske studerende virkede i samme retning²³. Frederik 6's regering er altså i national henseende et broget og lidet opløftende kapitel. Indbyrdes modstridende dispositioner, halve foranstaltninger og mangel på konsekvens gav efterfølgeren en tung arv at løfte.

Christian 8 savnede ikke personlige forudsætninger for at yde et bidrag til styrkelse af det danske element i Slesvig. Begyndelsen var da også ret lovende: 8/5 1840 fik kancelliet til opgave at undersøge, om dansk ville være at indføre i de distrikter, der havde utvivlsomt dansk folkesprog, men ikke samtidig dansk kirke- og skolesprog, og medens embedsmændene på den således givne foranledning begyndte forfra på problemet fra 1810, fulgte kort efter reskriptet af 14/5 1840, der brød den monopolstilling,

tysk i lang tid havde haft som regeringssprog for Slesvig²⁴. Under indtryk af de vanskeligheder, hans politik mødte, slog kongen dog i de følgende år ind på en siksakkurs. Et af yderpunkterne er året 1846, hvor der efter et gennemgribende personskifte i provinsialregeringen blev beordret en ny undersøgelse af sprogforholdene i de danske og frisiske dele af Sydslesvig. Det blev i denne forbindelse betonet, at kongen i særdeleshed ønskede at vide »om og under hvilke forhold, der er blevet udtalt ønske af de vedkommende om en forandring i de bestående forhold«²⁵.

Dermed var denne linje i sprogekampen foreløbig ført til ende; thi inden det i oktober 1847 indsendte og iøvrigt misvisende materiale kunne blive færdigbehandlet, døde kongen, og helt andre kræfter end det knirkende administrationsapparat drev udviklingen fremad.

Over for alle disse velmente forsøg på at komme modersmålet til undsætning stod imidlertid skolelovens § 68 med sit lakoniske: *I de tyske skoler . . . . .* som en virkningsfuld modsigelse, ja som en i realiteten uoverstigelig hindring. Thi netop denne almindeligt holdte formulering bevarede tingenes tilstand i Sydslesvig. Når områderne for dansk, henholdsvis tysk skolesprog ikke var præcist afgrænset, måtte man ved lovens administration gå ud fra, at området med tyske skoler omfattede alle sogne, der hidtil havde haft »tyske skoler« i den forstand, at undervisningssproget faldt sammen med kirkesproget. Kirkesproggrænsen — som kulturel betraget — blev med andre ord trukket endnu skarpere op.

Nogle indberetninger fra 1836, omfattende Læk, Karlum, Klægsbøl og Brarup sogne i Tønder amt, giver os et levende indtryk af, hvordan dansktalende børn var stillet i denne situation og hvor pauvre de pædagogiske resultater blev under sådanne omstændigheder²⁶.

I de nærmest følgende år viste stænderforsamlingens behandling af Petersen-Dalbys forslag, provst Boysens afvisning af den alenlange petition og hans holdning til seminariesagen samt kirkevisitatoriets indskriden mod pastor Th. Høyer Jensen i Bov med tilstrækkelig tydelighed, hvilke kræfter, der søgte at fremme det tyske kulturhegemoni i Sønderjylland²⁷.

Holsteneren *C. F. Callisen*, der i 1835 var blevet Adlers efterfølger, var i langt højere grad end denne hildet i tilvante forestillinger og stod åbenbart fremmed over for den slesvigske danskhed. Det kommer bl. a. til udtryk i hans visitatsberetning fra 1841. På sin rejse gennem Tønder provsti havde han dannet sig den opfattelse, at menighederne ikke ville slippe »det fra fædrene nedarvede tyske kirke- og skolesprog, hvori de var vant til at tænke og udtale alt helligt og højere«. Han kunne affinde sig med, at præsterne i Sdr. Løgum, Brarup, Karlum, Medelby og Ladelund prædikede på dansk hver 4. søndag, men fremhævede samtidig, at ethvert forsøg på at fortrænge det tyske sprog fra kirke og skole måtte misbilliges²⁸. Da han 1836 første gang skulle katekisere på dansk i Hjerpsted, øvede han sig forinden i at tale dansk med sin hustru²⁹. Mundtlig kom han aldrig til at beherske det.

I sine breve til J. P. Mynster giver han udtryk for voksende ængstelse og ubehag ved spændingen mellem dansk og tysk³⁰. Selv bidrog han ikke synderligt til at mindske den. Han var således ivrig for at hindre kandidater fra Københavns Universitet i at få ansættelse i slesvigske embeder, og bag hans forslag om at udvide undervisningen i dansk ved Tønder Seminarium lå vistnok i virkeligheden ønsket om at udelukke seminaristerne fra Danmark og få ophævet reskriptet af 8/9 1820³¹.

Forslaget blev 1844 optaget af stænderforsamlingen, og Christian 8's forsøg på at få oprettet et dansk seminarium i Vonsbæk i Nordslesvig blev samtidig mødt med så stærk modstand fra forsamlingens slesvig-holstenske majoritet, at kongen ikke nåede at se dette nyeste seminarieprojekt realiseret før sin død³².

I 1846 viste det sig, at danskundervisningen i de 3 sydslesvigske lærde skoler ikke fuldt ud svarede til det omfang, der var forudsat i skoleloven³³. Også i borgerskolerne kneb det hårdt for det danske sprog at hævde den beskedne plads, det havde fået anvist. Efter et besøg i Flensborg i august 1847 gav P. Rørdam følgende skildring af undervisningen i Vor Frue sogns hoveddrengeskole: »Den var fattig i dansk, ikke en eneste dansk læsebog; kun læreren, en født holstener, havde et eksemplar af Malling, hvoraf han læste et punktum op, men således at jeg ikke

med min bedste vilje forstod, hvad han sagde, og hvad han således læste op, skulle drengene først skrive på dansk og dernæst på tysk³⁴.

Den lille førstehåndsberetning bekræfter på sin vis, hvad man ofte både før og siden påstod fra tysk side: »Det tyske sprogområde strækker sig år for år videre ud³⁵. — *Tysk var ved slutningen af fyrrerne overalt i Sydslesvigs skoler blevet det primære og dansk, henholdsvis frisisk, noget sekundært.*

NOTER

For jævnligt citerede værker er anvendt følgende forkortelser:

- Chron. Samml. = Chronologische Sammlung der in den Jahren . . . . . ergangenen (Königlichen) Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein (etc.) Kiel 1799—1849.
- Syst. Samml. = Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen, annoch gültigen . . . . . Verordnungen und Verfügungen, IV, Kiel 1832—36.
- Rendt. = F. M. Rendtorff: Die Schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, I. rk. II)
- P. P. = P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig.
- Feddersen = E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II 1517—1721. (Schriften d. Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk. XIX).
- Erichsen I = E. Erichsen: Schulgeschichte der Landschaft Norderdithmarschen.
- Erichsen II = E. Erichsen: Die Schulverhältnisse in Angeln und die Adlersche Schulreform (Jahrbücher des Angler Heimatvereins 1952—53).
- Sl. Bisped. = Slesvigs delte bispedømme.
- Allen = C. F. Allen: Det danske Sprogs historie I-II.
- H. P. = H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (Sønderjyske årbøger 1933-38).
- H. F. P. = H. F. Petersen: Fra sydslesvigiske præstegårde.
- Sønderj. Hist. = Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske Folk I-V.
- Schulzeit. = Schleswig-holsteinische Schulzeitung. 1865 ff.
- Jb. A = Jahrbücher des Angler Heimat Vereins.
- Jb. G = Jahrbücher für die schleswigsche Geest.
- Hb. E = W. J. ssen og Chr. Kock: Heimatbuch des Kreises Eckernförde.
- (RA = Rigsarkivet, København)

SAG OG SYNSPUNKT

1. Karl N. Bock: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 46.
2. C. Hinrichsen (pseud. for Claus Manicus): *Kort udsigt over de separatistiske såkaldte slesvig-holstenske partibevægelser i den danske stat*, s. 8.
3. Allen I, s. 329.
4. M. F. Blaunfeldt: *Minder fra Sønderjylland*, s. 17 f.
5. *Sønderjyske årbøger 1913*, s. 59.
6. Nic. Svendsen: *Sønderjysk skole i fortiden*, *Ribe Stifts Aarvog 1939*, s. 28. Forfatteren fremhæver, at af Sønderjyllands 185.000 dansktalende indbyggere havde kun 110.000 dansk skolesprog.
7. *Sl. Bisped.*, s. 166 og 178.
8. *Sønderj. Hist. IV*, s. 9.
9. *Gottorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordslesvig*, *Fortid og Nutid XV*, s. 118 f.

ORTODOKSIENS PERIODE (1542—1721)

1. *Rendt.*, s. 196 ff.
2. P. P., s. 9. — Den lærde skole i Husum var grundlagt allerede omkring 1530 og Domskolens i Slesvig 1542.
3. Feddersen, s. 569. — Erichsen I, s. 19 f. — Til de enkelte skolers historie har den flittige og kyndige forsker Th. O. Achelis leveret talrige bidrag, hvortil der henvises.
4. *Rendt.*, s. 21 og 204 f.
5. *Smst.*, s. 41 f. og 228 ff., jfr. Feddersen, s. 497 ff.
6. *Rendt.*, s. 204.
7. *Smst.*, s. 26.
8. W. Clausen: *Eggebeker Heimatbuch*, s. 305.
9. De gottorpske generalsuperintendenten Jac. Fabricius d. ældre og yngres visitatsberetninger 1631—1647, i *Schl.-Holst.-Lauenb. Landesberichte 1846—47*.
10. *Rendt.*, s. 208 f. — Feddersen, s. 398.
11. *Schlesw.-Holst.-Lauenb. Landesberichte 1846—47* (Ovennævnte visitatsberetn.).
12. *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde etc.*, hft. 1 (1903—04), s. 6 ff.
13. *Rendt.*, s. 30 ff. og 223 ff.
14. *Neues Staatsbürgerliches Magazin 1834*, s. 153 f.
15. Bock: *anf. arb.*, s. 47 f., jfr. Jessen: *Grundzüge zur Geschichte und Kritik des Schul- und Unterrichtswesens der Herzogthümer Schleswig und Holstein*, s. 159.
16. Her skulle visitatsen foretages skiftevis af den kongelige og den gottorpske generalsuperintendent.
17. *Relation von der Jüngst gehaltenen Visitation der Communen im Fürstenthumb Sleswig Anno 1637*, samtidig afskrift i Gottorper arkivet (abt. 7, nr. 769).
18. Der er her tale om den første forløber for konfirmationen.
19. Bock: *anf. arb.*, s. 50 f.
20. *Generalsuperintendentens arkiv*, sager vedr. Flensborg provsti (abt. 18, nr. 101 V).
21. *Rendt.*, s. 41 og 227 f.
22. abt. 18, nr. 99 a. — Afskrift også i RA. (Ty. Kanc. I. A., B. 174)
23. Klotz havde i en visitatsberetning året før peget på det samme forhold, omend med en betydningsfuld tilføjelse: »På de steder, hvor der slet intet tysk sprog er, som henimod den jyske grænse . . . skal der ikke læres efter den tyske, men efter den danske katekismus«. (Allen I, 112 anm.). Heri ligger i hvert fald en klar forståelse af de nordslesvigske skolers egenart, og det er

muligt, at forordningens § 5 er tænkt som en ophøjelse til lov af generalsuperintendentens forestilling m. h. til Nordslesvig. På den anden side herskede der på dette tidspunkt ganske de samme forudsætninger i store dele af Angel og Mellemslesvig, og Klotz kan ikke have været uvidende derom.

24. Udførligt gengivet af pastor Ew. Freytag i Jb. G. 1955, s. 50 f.
25. Rendt., s. 43 ff.
26. Jb. G. 1955, s. 48 f.
27. Rendt. påviser (s. 250 f.), at Klotz ikke blot har kendt den af hertug August af Braunschweig udstedte skoleordning, men at han også i vidt omfang har plagieret den i sit eget udkast af 1651.
28. RA., T. K. I. A., B. 174. — Feddersen, der først har fundet den, anser uden videre Klotz for ophavsmanden, skønt det ikke fremgår af teksten. Han gør i øvrigt blot opmærksom på dens eksistens (577, anm.) uden noget forsøg på at datere den.
29. Se til eks. bilag I og II. Endog så sent som i 1877 var der i Jerrishøj etableret »hyrdeskole« 2 gange ugentlig under dispensation fra skoleloven af 1814 (Eggebeker Heimatbuch, s. 317).
30. Franz v. Jessen: En slesvigsk statsmand I, s. 37.
31. Allen I, s. 108 f.
32. Bock: anf. arb., s. 47.
33. Slesvigske Provinsialefterretninger 1860, IV, s. 356.
34. Feddersen, s. 574 ff. — Erichsen I, s. 11.
35. C. P. Hansen: Die Anfänge des Schulwesens oder einer Schulchronik der Insel Sylt, s. 3 f.
36. Erichsen I, s. 23 f. og 31 f.

PIETISMENS PERIODE (1721—1773)

1. Allen I, s. 148.
2. Reskript til Conradi 17/5 1736 med præsteindberetninger fra Gottorp, Hütten og Husum amter, abt. 18, nr. 99 a. Eks. på præsteindberetn. trykt Hb. E, s. 384 (Riseby i Svans).
3. Allen I, s. 158 ff.
4. Rendt., s. 270 ff.
5. Smst., s. 283 f.
6. Reskript til overkonsistoriet 14/4 1738, abt. 65, nr. 630 I (akter vedr. forbedringen af skolevæsenet i hertugd. Slesvig 1737—1744).
7. Cirkulærreskript til kirkevisitatorerne 30/4 1738, abt. 18, nr. 99 a.
8. Bilag til ovennævnte cirkulærreskr. (Relationer fra Gottorp amt m. v.) — Jfr. Hb. E, s. 387 ff.
9. Akter vedr. forbedringen af skolevæsenet 1737—1744, abt. 65, nr. 630 I.
10. Jb. G 1955, s. 53.
11. Allen II, s. 161 ff.
12. Trykt i Werlauff: Forsøg til det danske sprogs historie i hertugdømmet Slesvig, s. 100 f. og 117 ff.
13. I Allens fremstilling har redegørelsen for dette punkt antaget så store dimensioner, at detaillien i nogen grad skygger for helheden, og når han herudfra giver sin bekendte og rosende vurdering af Christian 6's virksomhed for det danske tungemål i Slesvig overhovedet, bliver billedet fortegnet, fordi han ikke har vidst, at de generelle bestræbelser til skolens tarv tog sigte på begge hertugdømmer.
14. Reskr. til kirkevisitatorerne 15/2 1744, abt. 18, nr. 99. Som bilag: Indberetninger, overslag etc. fra Gottorp og Husum amter. — Jfr. P. P., s. 13.
15. Rendt., s. 76 — 125 og 271 ff.
16. Erichsen I, s. 33 f.

17. Rendt., s. 91.
18. Smst., s. 294.
19. Måske endog ringere: Pastor Buchholz, Hanved, anfører 1764, at når man i en landsby kan afse 50 rdl. om året til en kvæghyrde, skulle det ikke være umuligt at præstere en ligeså anselig sum til landsbyens skolemester (P. Hjort: Actenstücke zur Geschichte des Hochdeutschen in Mittelschleswig, 3. udg. s. 15). — I Provinzialberichte 1798 hedder det (II, s. 120): »Skolemesteren og svinehyrden var lige agtede beboere af en fælles bygning. Lige i talent, lige i kundskab vidste de begge at sørge for deres undersætters pleje. Til skolemester blev kaldet den, der på grund af legemlig eller åndelig svaghed ikke kunne yde anden tjeneste«.
20. Jb. G 1955, s. 53.
21. Allen I, s. 252.
22. Chr. Kock: Aus der Schulgeschichte des Amtes Hütten, Schulzeit. 1930, s. 545 ff.
23. Smst.
24. H. P., Sønderj. Arb. 1934, s. 30.
25. Jb. G 1954, s. 99.
26. Chr. Kock: anf. arb., s. 547.
27. Jb. A 1952, s. 110.
28. 1721 hed det om degnen i Embsbøl: »Degnen er snedker, han kan høvle træ, men ikke »behøvl« sig selv« (Schriften d. Vereins f. schleswig-holst. Kirchengeschichte, 2. rk. V, s. 463). — »Således må i virkeligheden snedkeren forsørge skolemesteren«, bemærker præsten i Riseby, hvor samme situation forelå (Hb. E., s. 385).
29. Chr. Kock: anf. arb., s. 548.
30. Reskript til Reuss og påfølgende indberetninger til generalsuperintendenten, abt. 18, nr. 99.
31. Akter vedr. den projekterede udstrækning af den holstenske skoleordning 1752 —1753, abt. 65, nr. 630 I.
32. Sl. Bisped., s. 112 f. — Jfr. Allen I, s. 240 f.
33. Kgl. Reskript 16/3 1761: abt. 65, nr. 630 II. Overrettens cirkulære 28/3: abt. 18, nr. 99.
34. Hvor intet andet er anført, bygger fremstillingen her og i det nærmest følgende afsnit på P. Hjort: Actenstücke etc. Hans egen fremstilling må ganske vist siges at være tendentiøs på samme måde som Allens; men de udførlige uddrag af akterne har vist sig at være korrekte.
35. Reskriptet, som er dateret 12/4 1768, er tilgået Struensee i hans egenskab af provst for Gottorp, Husum og Hütten amter. (Abt. 18, nr. 99).
36. C. P. Hansen fremhæver (anf. arb., s. 25), at hans bedstefar, Peter Hansen, var den første, der begyndte at undervise på højtysk i Vesterland (sandsynligvis, siger C. P. H., som en direkte følge af det i 1768 udstedte påbud). »De tidligere lærere havde betjent sig af plattysk og frisisk«.
37. Anordninger vedr. reguleringen af skolevæsenet i Tønder amt m. v., abt. 65, nr. 631 I. Genpart af Balth. P.'s overslag i generalsuperintendentens arkiv (abt. 18, nr. 99, bilag til kgl. reskr. 11/4 1760).
38. C. A. Trier: U. A. Holstein, s. 90 ff.

RATIONALISMENS PERIODE (1773—1814)

1. Erichsen I, s. 56.
2. Bernstorff til Schinmeier 31/3 1755, abt. 18, nr. 99 (m. bilag).
3. Beretninger om antallet af skoler: abt. 65, nr. 631. Genparten med bilag og fortrinligt register i abt. 18, nr. 99. — Cramers udkast: abt. 65, nr. 449.
4. Joh. Grönhoff: Die Lehrerbildung in Schleswig-Holstein von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. Schulzeit. 1926, s. 264.
5. Uddrag af beretningen trykt i Magdeburgische Geschichtsblätter 1885. Originalen

- i abt. 65, nr. 449, hvor også de to skoleprojekter findes.
6. P. Hjort: Actenstücke, s. 22 ff., jfr. Allen I, s. 294 ff.
  7. Allen I, s. 308 ff.
  8. Visitatsberetning for Sønderborg provsti 1786, Overkonsistoriets arkiv, nr 1. (RA.)
  9. »Sønderjylland« (Sønderj. foreningers medlemsblad) 1937, s. 77 ff. — Se også Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 316 f. — Jfr. Flensborg bys historie II, s. 45.
  10. Hb. E, s. 405.
  11. Eggebeker Heimatbuch, s. 329 og 335.
  12. Erichsen II, Jb. A 1952, s. 110.
  13. Blandt de projekter, der blev indsendt til kancelliet, bemærker man i abt. 65, nr. 631 I, den holstenske skolelærer Andr. Köhn Friederichs' »Patriotische Eröffnungen zur Verbesserung der niedern Schulen«.
  14. Af de 55 seminarister, der dimitteredes fra Kiel indtil 1787, kom de 27 i den offentlige skoles tjeneste. Blandt de 14, som blev kaldet af adelige skolepatroner, kan nævnes Clausen, Freidorf, Rixen, Klausdorf, og Wellendorf, Fresenhagen. Skolepatroner som v. Holck (Eckhof), Baudissin (Knoop) og Reventlow (Kaltenhof) er også på sin vis typiske for oplysningstiden. Grevinde Baudissin (f. Schimmelmann) og hendes søster, grevinde Julia Reventlow på Emkendorf, skrev f. eks. læsebøger for bøndernes børn (»Die Dorfgesellschaft«). — De pågældende godsejere samt lærer Rixen skildret af Joh. Grönhoff i Jahrbücher der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1952, s. 88 ff.
  15. Til Adler's biografi se Schriften d. Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte, 2. rk. V (Die Verfahren des Generalsuperintendenten Adler) og G. F. Schumacher: Genrebilder. Jfr. Erichsen II, Jb. A 1952, s. 119 ff.
  16. P. Hjort: Actenstücke, s. 28, jfr. H. P., Sønderj. årb. 1934, s. 39 ff. Påtalen resulterede i første omgang i en henstilling til seminariedirektionen om at foranstalte den omtalte undervisning i dansk ved ansættelse af en lærer specielt til dette formål, men det skete ikke umiddelbart, og sagen blev senere forflygtiget.
  17. Overkonsistoriets arkiv, nr. 1 (RA.) Det hedder videre i erklæringen: »Thi der findes sogne, hvor der prædikes og synges salmer på tysk, uagtet samtlige sognebørn overalt er ukyndige i dette sprog og kun nu og da forstår et ord. En sådan gudstjeneste udarter til en blot og bar ceremoni og forfejler ganske sin hensigt og sit formål. Med sorg har egen erfaring overbevist os om den virkelige eksistens af disse sogne her i hertugdømmet. Så længe der ikke træffes sådanne forholdsregler, at liturgien og det kirkelige sprog retter sig efter menighedens, så længe vil det være nødvendigt først at gøre ungdommen i skolerne bekendt med det sprog, der er det almindelige i deres kirke og i deres gejstlige bøger . . «.
  18. Sl. bisped., s. 222.
  19. Sager vedr. sprogeskriptet, Overrettens arkiv nr. 6. (RA.) »Desforuden ser befolkningen, ganske vist meget naivt, et fortrin i at have tyske skoler og tysk prædiken, et fortrin som den nødtig giver slip på«.
  20. Kildgrundlaget er akter i overkonsistoriets arkiv nr. 1, pk. 6, RA. (Bilag til Struensees visitatsberetning 1788). — Tyske historikere har villet give Adler hele æren for Flensborg-regulativets tilblivelse. Wilh. Andacht anser ham således for »åndelig ophavsmand« til den betydningsfulde kundtgørelse (Quellen u. Forschungen XXIV, s. 58). Ernst Erichsen viser, at de sociale og økonomiske forudsætninger for en forvandling netop var til stede i store dele af Angel; men det fremgår ikke tydeligt af kilderne, hævder han, hvorfor netop Flensborg provsti blev genstand for den vigtige nyskabelse. Han anser det desuden for muligt, at kirkevisitatorernes forarbejde blev gjort efter Adlers tilskyndelse (Erichsen II, Jb. A 1952, s. 128).
Dette er ikke rigtigt. Årsagen til misforståelserne er øjensynligt, at man kun har kendt og benyttet kilderne i Adlers embedsarkiv (Grundsætninger for skoleforbedringer i Flensb. provsti 1796, abt. 18, nr. 101). Akterne i overkonsistoriets

arkiv godtgør imidlertid, at udgangspunktet for Flensborg-regulativet er at finde i lokale reformbestræbelser, som omtales i det følgende, og som var under udfoldelse endnu før Adler i april 1793 forlod København for at tiltræde sit embede.

21. Mayer forholdt sig som visitator i Husum amt 1761—1793 temmelig passiv og havde øjensynligt opgivet at se nogen væsentlig forandring i de bestående forhold. Herom vidner hans egen visitatsberetning af 1793 (bilag IV), der anføres som prototype på de visitatsberetninger, der er så betydningsfulde kilder til hertugdømmernes gejstlige historie.
22. I skrivelsen, som er dateret 10/8 1796, har overkonsistoriet ændret sin opfattelse m. h. til industriskoler. Mens man i 1793 tvivlede stærkt på nytten af sådanne arbejdsskoler, er man nu »af erfaringen blevet belært om det modsatte«. — Baggrunden herfor er, at de første industriskoler netop var blevet oprettet i Lyksborg.
Industriskolerne — en karakteristisk udløber af oplysningstidens stræben — var mere eller mindre selvstændige institutioner, hvor der blev givet undervisning i husflid for drenge eller håndarbejde etc. for piger. Det var en tanke, der havde mange godsejeres bevågenhed — 1804 fandtes der således industriskoler på 15 adelige godser i Slesvig og Holsten — men nogen større betydning fik de dog ikke. Se Erichsen I, s. 127 ff. og Flensborg bys historie II, s. 123.
23. Instruks til kirkevisitatorerne, abt. 18, 101 V.
24. Regulativ zur künftigen Einrichtung der sämtlichen Landschulen in der Probstey Flensburg, Chron. Samml., s. 93 ff.
25. 1802 Bredsted provsti, 1804 Tønder, Husum, Hütten, Gottorp og Ejdersted provstier (Syst. Samml. IV, tillæg II).
26. Jahrb. d. Heimatgemeinschaft d. Kreises Eckernförde 1952, s. 93.
27. Provinzialberichte 1817, III, s. 258 f. (A.'s egen beretning).
28. Erichsen II, Jb. A 1953, s. 108.
29. Kancelliets »Akter vedr. skoleloven af 24/8 1814«, A XVIII, 450, og »Akter vedr. udstedelsen af skoleloven etc. 1804—1817«, abt. 18 nr. 88 c, ligger til grund for fremstillingen i det følgende.
Oversigten Rendt., s. 316 ff. er ikke udtømmende, idet han kun har benyttet akterne i generalsuperintendentens arkiv.
30. Trykt i Guthsmuth's »Bibliothek der pädagogischen Literatur« 1805, s. 276 ff.
31. Det er et sidste ekko af pietismens fromhedsideal, der her vender sig mod den rationalistiske begejstring for oplysning og moral. Callisen fortsætter: »Da tendensen i vor tidsalder . . . venter sig langt mere af filosofisk oplæring end af aktiv kristendom, så synes de angivne hensigter mig alt for almindelige og ubestemt angivet. Bibelen har bevirket mere sand kultur end al filosofi og moral, som enhver kan forme efter den indsigt, han på et vist tidspunkt er i besiddelse af«. — C. døde iøvrigt i november 1806, hvorefter det holstenske generalsuperintendentembede blev forenet med det slesvigske.
32. Akter vedr. skoleforbedringer i hertugd. Slesvig 1807, A XVIII, nr. 449.
33. Bl. a. insisterede A. på, at skolepengene helt burde afskaffes, og der skulle ikke knyttes nogen offentlig undervisning i latin til borgerskolerne.
34. *Jasper Boysen* (1765—1818), domprovst i Slesvig og medlem af overkonsistoriet, en af oplysningstidens mest fremtrædende gejstlige. Ud gav »Abriss der christlichen Glaubens- und Sittenlehre« (typisk rationalistisk katekismus) og sammen med broderen Dietrich B. tidsskriftet »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- und Schulwesens« samt »Schleswig-holsteinischer Kirchen- und Schulalmanak«. — Var ligesom Adler R. af Db.; men efter hans død afsløredes det, at han havde forgrebet sig på betroede midler. B. viste betydelig smidighed og tolerance i sit syn på det danske sprogs stilling i Mellemslesvig, bl. a. udtaler han i sin betænkning til sprogeskriptet af 1810: »I seminariet i Tønder kunne hele undervisningen vel med føje meddeles på dansk«. Hans stilling til seminarie-

- sagen i almindelighed omtales i det følgende. Se iøvrigt H. P., Søn­derj. årb. 1934, 23 ff., 184 f.; 1935, 170 ff.; 1936, 202 f.
35. Bl. a. reskript 3/12 1807: Alle forordninger for hertugdømmerne skulle udfærdiges både på dansk og tysk; 2/12 1809: Alle bestallinger sammesteds skulle affattes på dansk; 5/1 1811: Der skulle oprettes en lærestol ved Kiels universitet i dansk sprog og litteratur (Chron. Samml.).
  36. »Paa disse Øer og i disse Amter, hvor det danske Sprog er Almeenmands Sprog, er det Vor Allerhøjeste Vilje, at det tydske Sprogs Brug ved Gudstjeneste, Skole­undervisning og Rettergang skal ophøre og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted«. Afskrift i Kabinettets »Copiebog af H. M. Kongens Rescripter« (RA.); jfr. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Sles­vig mellem Krigene, s. 223 f.
  37. Koncept i T. K. I. A., C. nr 95 (RA.)
  38. »Af mit livs og min tids historie«, s. 304 ff.
  39. Allen II, s. 97 f. — A.'s forargelse hænger på det nøjeste sammen med, at de til kancelliet indsendte akter var forsvundet, da han anstillede sine under­ søgelser. — De er ikke siden kommet for en dag. Hans kendskab til materialet hviler på afskrifterne i overrettens arkiv (nu RA, overrettens arkiv, nr. 6; dog er rettens egen betænkning — efter at have været indlemmet i Regenburgs sam­linger — i kancelliets arkiv, nemlig T. K. I. A., C., nr 95, RA.)
  40. Festskrift til H. P. Hanssen, s. 27 ff. — Spies' betænkning in extenso: Danske Magazin 6 rk., VI, s. 377 ff.
  41. Supplikprotokol for 1811, abt. 65, nr. 7609.
  42. »Rescripten Journal« og »Rescripten Registratur« 1811 (abt. 65, nr. 7330). Til protokol 1 var bl. a. henlagt kirke-, skole- og fattigvæsen.
  43. Akter vedr. brugen af det danske sprog i hertugdømmet Slesvig, T. K. I. A., C. nr. 95, RA.
  44. Ørsted finder det ud fra sin tankegang »ret sandsynligt, at kongen blot mundt­ligt har tilkjendegivet sin vilje til vedkommende Collegiechef«. Anf. arb., s. 340.
  45. Danske Magazin 7 rk., IV, s. 27 ff.
  46. »Skulle det imidlertid, efter at disse grunde have undergået Hans Majestæts allerhøjeste prøvelse, blive besluttet . . .«. (Smst., s. 30).
  47. Ørsted, anf. arb., s. 340 f.
  48. For dette afsnits vedkommende henvises alene til akterne i kancelliets arkiv, A. XVIII, nr. 450.
  49. »Refereret af mig selv i det slesvig-holstenske kancelli i København d. 17. septb. 1813«. Der siges intet om, hvorvidt mødet er kommet i stand på Adlers eller på kancelliets foranledning.
  50. O. Moltke blev udnævnt til Møstings efterfølger 7/12 1813.
  51. T. Kanc. »Vorstellung« 1814 (RA.) Afskrift ved akterne.
  52. Smst. — Originaltryk J. F. Schultz, København, (tysk og dansk tekst), Chron. Samml., s. 112 ff., Rendt., s. 144 ff.
  53. En tilsvarende bestemmelse findes ikke for borgerskolerne.
  54. H. P., Søn­derj. årb. 1936, s. 181.
  55. H. P. hævder (Søn­derj. årb. 1936, s. 180), at Adler på dette punkt forholdt sig afventende. Den udtalelse, der citeres, og som tillægges A., er dog ikke på­truffet i skolelovsakterne.
  56. Ribe Stifts Aar­bog 1939, s. 28.
  57. G. F. Schumacher: Genre­bilde, passim.

UNDER ADLERS SKOLELOV (1814—1848)

1. Beretn. over antallet af embeder . . ., abt. 65, nr. 633.
2. Syst. Samml. IV, s. 279. Erichsen I, s. 152.
3. Provst Boysens forslag m. bilag, pastor Sallings andragende m. v.: abt. 65, nr. 633. — Jfr. H. P., Søn­derj. årb. 1934, s. 25 f. og Schulzeit. 1926, s. 264.

4. Forespørgsel fra kancelliet etc., abt. 18, nr. 100.
5. Schulzeit. 1926, s. 265. — I 1841 dimitteredes f. eks. 42 seminarister fra Skaarup. Heraf var de 28 fra Slesvig eller Holsten. Jfr. Schurmann: Efterretninger om Skaarup Seminarium 1803—1853, der bringer samtlige dimittenders navn og hjemsted 1806 ff.
6. Schulbl. 1846, III, s. 30: »At besøge et dansk seminarium kunne jeg som tysker end ikke drømme om, og jeg havde heller ikke penge dertil«. — Den pågældende kom på Carstensens privatseminarium i Kiel. — Jfr. Erichsen I, s. 153 f., 160, og samme: »Von Autodidakten zum Seminaristen« i Die schleswig-holsteinische Schule 1953, s. 25 ff.
7. Schulzeit. 1926, s. 265.
8. Smst. — I en petition til den slesvigske stænderforsamling 1836 hed det: »Hvilket kulturfolk ville vel lade sine folkeskolelærere uddanne blandt et folk af fremmed tungemål, hvor de måske lærer alt, blot ikke modersmålet, og bliver fremmede for deres hjemland. I vort hertugdømme er nu engang tysk sprog og derned tysk ånd og tyske sæder fremherskende o. s. v.«
9. Syst. Samml. IV, s. 255 ff.
10. Akter vedr. indførelsen og udbredelsen af den indbyrdes undervisningsmetode, abt. 65, nr. 661 — 664. »Kommissionen til udbredelse af den indbyrdes undervisning i hertugdømmerne«, fyldigt arkiv i RA. — E. Erichsen: Die wechselseitige Unterricht in Schleswig-Holstein, Festschrift für Volquart Pauls, s. 298 ff.
11. P. P., s. 24.
12. Schulzeit. 1930, s. 546.
13. Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, s. 870. — Erichsen I, s. 212.
14. Die Heimat 1922, s. 49.
15. H. Ehlers: Streiflichter auf die ersten Zeiträume der Volksschulgeschichte Schleswig-Holsteins. Schulzeit. 1923, s. 229 f. — »Den gamle« var udgået fra Tønder Seminarium.
16. En Mellemslesviger (pseud. for A. C. C. Holdt): Fra min skoletid, i Folkelæsning, småstykker udg. af udvalget for folkeoplysningens fremme 1867, s. 91 ff. — *Cramers katekismus*: se H. P., Sønnerj. årb. 1935, s. 167 ff.
17. Den nordiske folkeskole 1853, s. 144. — Jfr. Sl. Bisped., s. 130, hvor Johanne Skovgaard hævder, at skolevæsenet i det 18. århundrede trods store mangler dog var mere fremskredent end det kongerigske.
18. P. P. — En direkte sammenligning med kongeriget på dette grundlag er ikke mulig, da den første ufuldstændige skolestatistik for Jylland og øerne stammer fra 1857.
19. 23/10 1811 (kancellipatent): Man vil ved embedsbesættelser under ellers lige omstændigheder tage fortrinligt hensyn til de kandidater, som besidde færdighed i dansk; 5/11 samme år: teologiske kandidater fra Københavns universitet får ligeberettigelse m. h. til ansættelse i Slesvig og Holsten; 7/9 1812 (kancellipatent): alle ansøgere til embeder i Slesvig eller Holsten skal godtgøre, at de har den fornødne færdighed i dansk (en fornyelse af de allerede 1739 fastsatte retningslinjer!); 5/6 1813 udvides denne bestemmelse til også at gælde for advokater (Chron. Samml. 1811, Syst. Samml. IV, s. 653 f., jfr. Allen II, s. 36 ff.)
20. Akter vedr. brugen af det da. sprog 1811—1849, RA. (T.K.I.A., C., nr. 95).
21. Universitets- og skolesager 1830—1845, RA. (T.K.I.A., C., nr. 94).
22. P. P., s. 25 f. — Vejl. arkivreglstraturer VII, s. 147.
23. Allen II, s. 130.
24. Smst., s. 251. — Om sprogreskriptet 14/5: Sønnerj. Hist. IV, s. 257 f.
25. Sønnerj. Hist. IV, s. 334. Allen II, s. 361 ff.
26. Skolesager 1819—1842, RA. (T.K.I.A., D., nr. 29).
27. Den nordslesvigske stænderdeputerede *Petersen-Dalby* stillede 1836 forslag om,

at lærerne i de distrikter, *hvor skolesproget var dansk*, skulle give nogle timers ugentlig undervisning i tysk. I komiteen fandt man det ganske uantageligt, om denne undervisning blev givet i privattimer på frivilligt grundlag. (Jfr., at Flensborgs magistrat i 1790 henviste kantor Overbeck til at undervise i dansk netop på denne basis!) — Provst *Nic. Boysen* (1797—1885), en søn af den foran omtalte provst Jasper B., beklædte fra 1831 det embede, denne havde haft, nemsig som provst ved domkirken i Slesvig. Som »notorisk slesvig-holstener« flygtede han efter Istedslaget til Holsten. Af let forståelige grunde forveksles far og søn undertiden, det er f. eks. tilfældet i navneregistrene i Sønderj. Hist. og Sønderj. årb. — Pastor *Th. Høyer Jensen* var af egen drift begyndt at undervise menighedens børn i dansk 2 gange ugentlig uden for skoletiden. Provst Vollquartz indstillede 1840 til provinsialregeringen, at dette blev forbudt (Allen II, s. 161 ff. Jfr., at kirkevisitatoriet i Tønder provsti 1838 billigede, at der i de danske skoler blev givet regulær undervisning i tysk!).

28. H. F. P., s. 15 f.
29. Generalsuperintendent Callisens breve, i *Schriften d. Vereins für schlesw.-holsteinische Kirchengeschichte*, 2. rk. II.
30. H. F. P., s. 12 f.
31. Sønderj. Hist. IV. s. 187.
32. Allen II, s. 334 ff.
33. Diverse sager vedr. undervisningen i dansk og tysk 1840—1848, provinsialregeringens arkiv, nr. 5, RA.
34. P. Rørdam til Grundtvig 13/8 1847 (H. F. Rørdam: P. Rørdam, blade af hans levnedsbog og brevveksling II, s. 67), jfr. H. F. P., s. 14.
35. Ovennævnte petition til stændersamlingen 1836, cit. efter *Schulzeit*. 1926, s. 265. — Jfr. tysk nutidig opfattelse: »Ligesom de danske områder længst mod nord ved siden af dansksproget undervisning også fik danske skolebøger, således blev i alle andre distrikter tysk sprog, tysk kultur og kunst plejet og båret frem« (Erichsen II, Jb. A 1952, s. 122).

B I L A G

I.

Pastor J. D. Esmarchs beretning om skoleforholdene i Nr. Haksted 1788.

Da alle de til en general-visitats hørende trykte visitatsspørgsmål er blevet tjenstligt besvaret af undertegnede ved den i 1785 afholdte visitats såvel som nogle gange tilforn, og da der efter den tid ikke her på stedet er sket ændringer, som fortjener at blive bemærket, men tværtimod alt endnu befinder sig i en *status quo*, så at jeg altså nu ville have at gentage just det samme, så kræver nødvendigheden dog, at jeg om det 2. punkt, skolevæsenet vedrørende, må afgive en noget udførligere beretning. Efter at der nemlig i oktober forrige år fra den højttærede overret og overkonsistoriet er udgået en allernådigste forordning til fremme af flittigt skolebesøg på landet, hvori det efter allerhøjeste bemyndigelse udtrykkelig er blevet befalet, at konfirmanderne i det sidste år før konfirmationen skal besøge skolerne også om sommeren, så er det dog i dette og nogle nabosogne hændt, at der i år slet ingen

børn er blevet konfirmeret på grund af, at sommerskolerne endnu ikke er blevet indført på disse egne, således som den kongelige forordning kræver det.

Vinterskolerne, af hvilke der i dette sogn er 5, er hidindtil blevet holdt og besøgt temmelig flittigt; men til påske eller senest til majdag ophører de igen, og når man som de foregående år og også i år har gjort sig anstrengelser for at iværksætte sommerskoler, så varer disse dog ikke længere end til St. Hans, fordi høhøsten og senere kornhøsten da går for sig her. I tiden fra påske til St. Hans er det også kun de små børn, der sendes til skole, fordi bønderne bruger deres større børn til arbejde i mark og bedrift, så snart de blot er vokset noget til; følgelig nås den allernådigste konges gavnlige hensigt ikke, så længe der ikke træffes andre foranstaltninger til sommerskolerne.

Efter min uforgribelige mening ville det bidrage meget til en bedre indretning af skolevæsenet, hvis man fratog bønderne frihed til egenmægtigt at leje skolemestrene, som de lejer deres tjenestekarle, og til at lade dem løbe igen uden præstens billigelse, når tiden er udløbet. Det var tillige ønskeligt, at den såkaldte kost og underhold på omgang blev afskaffet for biskolemestrene, og at der foruden skolepengene blev forskaffet dem en aflønning i form af fri bolig, brændsel og andre fornødenheder, som de kunne leve af, af stedets samtlige skoleinteressenter. Slige prisværdige foranstaltninger finder man hist og her i Angel og i Tønder amt, hvor de har ordentlig ansatte og blivende skolemestre. Der antages ganske vist ikke andre skolemestre end de, der er eksamineret af provsten; men erfaringen har lært, at de desuagtet er befundet temmelig udygtige og uøvede. At afskaffe sådanne og lignende ordninger såvel som at indføre en bedre indretning af skolevæsenet i særdeleshed om sommeren, står ikke i præstens magt, hvor gerne han end så det og formanede menigheden på det eftertrykkeligste, hvis ikke den verdslige øvrighed lægger hånd på med og efter nøjere undersøgelse af landsbyerne og indvånerne anvender sin magt til at fremme og iværksætte sådanne foranstaltninger.

Kunne der altså overalt indføres sommerskoler, så ville der findes flere duelige *subjekter*, som ville gøre sig al mulig flid for at de ved denne tjeneste kunne blive befriet for landmilitzen. Imidlertid ønsker jeg, at den Allershøjeste vil opholde os udi den rene forkyndelse af hans ord og i en gudfrygtig vandel, og velsigne alle vor allernådigste monarks priselige anstrengelser, der sigter på religionens og skolevæsenets forbedring, på det at Hans rige må blive bestandig udbredt iblandt os og mange menneskers, i særdeleshed den kære ungdoms velfærd, derved bliver fremmet.

Haksted, den 11. juni 1788.

J. D. Esmarch
(Overkonsistoriets arkiv, RA)

II.

Pastor J. C. Ahrends' beretning om skoleforholdene i Gettorf sogn 1795. (Uddrag)*)

Om skolevæsenets tilstand.

2.

Skolebygningernes beskaffenhed.

Næsten alle skolehuse er uden skorsten, altså overalt fulde af røg, og snævre, består af en forstue, mod hvilken kostalden åbner sig, en opholdsstue for skolelæreren og skolestuen, hvis dette navn kan tilkomme en smal, mørk, beklumret hule, hvori de ulykkelige børn, som fra deres spæde alder er vænnet til frisk luft, bliver trængt sammen som en flok får og næsten ovenpå hinanden, hvis loft højst er hævet 7 fod fra jorden; i hvilken det ved fugtigt vejrlig fuldstændig opblødte lergulv ligner en sølet landevej, hvor uddunstningerne flyder ned ad vægge, døre og loft i tætte dråber, hvor lærer og børn indånder den forpestede luft fra morgen til aften, hvor de få uhensigtsmæssigt anbragte vinduer ingen hængsler har, men synes at være sømmet fast udvendig som for at styre de mephitiske dunster, og i hvis nærhed der ikke findes eet afsondret sted til lettelse af naturen.

3.

Lærernes beskaffenhed.

I disse gravhuler for de unge drives skolehåndteringen af mennesker, af hvilke de færreste adskiller sig fra de andre beboere i deres landsbyer i henseende til sæder og kundskaber. To skolelærere her er sågar livegne, den ene var gift med en livegen, og hans børn er altså også *glebae adscripti***). Det skorter dem på enhver nødvendig anseelse, fordi de er beslægtet med de øvrige livegne, fordi de tidligere forrettede hoveri sammen med dem og ligesom alle andre blev regeret af fogedens pisk. Med undtagelse af to, hvoraf den ene er organisten i Gettorf, den anden en seminarist, lever alle andre af deres hænders arbejde og er nødt dertil, hvis de ikke vil dø af hunger. Seks er skræddere, en laver træsko, en er skomager, en snedker og en, iøvrigt en af de bedre, går endog udenfor skoletiden på dagleje, fordi han intet håndværk forstår.

*) udeladt er §§ 1 og 5 omhandlende henholdsvis antallet af skoler og lærerens løn etc.

***) »bundet til agerjorden« : stavnsbundne.

4.

Deres undervisning.

De færreste kender det højtyske sprog, og end mindre er de skikket til nødtørftigt at tale det. Til bogstavkendskab, til læsning og udenadlæren af katekismen, hvis forklaring formedelst manglende sprog — og sagkundskab er et sandt vrangbillede på fornuft og religion, fører de dog eleverne. Den største del skriver elendigt, forstår intet af regning og kan ganske godt undvære det, fordi det hidtil, af grunde som let gættes, men ikke desmindre er forkert beregnet, på mange godser har været forbudt at meddele undervisning i skrivning og regning.

6.

Mangelfuldt skolebesøg.

Det er skik, næsten overalt, blandt forældrene hellere at lade børnene gå ledige hjemme, så længe de ikke kan bruge dem til arbejde end at sende dem i skole. Beslutter de sig endelig til at overgive barnet til skolelæreren, så sker dette henimod jul eller endnu senere, når de ældre børn kræver lærerens hele opmærksomhed, og om foråret, så snart jorden tager mod ploven, får det hyppigt forsømte og afbrudte skolebesøg, som efter fradrag af forsømmelserne højst varer 2 måneder, ende. Efter endnu ni måneders forløb behøver skolelæreren næsten 4 uger til at vænne de forvildede børn til opmærksomhed, inden han i de sidste uger kan forsøge, om det glemte fra i fjor lader sig fremstille igen. Danaidernes skæbne! Deraf kommer det da også, at læsningen for sådanne børn vedbliver at være en syssel, der kræver deres fulde opmærksomhed, og som ikke levner dem tid til at tænke på betydningen og indholdet af det læste.

(Generalsuperintendentens arkiv)

III.

Amtmand v. Ployarts og provst N. Johannsens forslag til en skole-reform for Flensborg Amt 1792 (Uddrag).*)

Eders kongelige Majestæts allernådigste omsorg for en forbedring af skolevæsenet i dette amt fremgår af det os i kraft af reskript dateret Gottorp d. 23. septbr. i fjor, allerhøjst tildelte hverv. Vi må desværre tilstå, at størstedelen af skolerne også her, trods alle vore gennem flere år udfoldede anstrengelser, er højst mangelfulde. Derfor har vi da også behandlet denne vigtige sag af yderste kraft og efter grundig overvejelse. Men da alle lokal-omstændigheder umuligt kan være os bekendt, så opfordrede vi til den ende samtlige præster her i amtet til at sende os deres beretninger. Uventet, men til opmuntring for os finder vi det i dette øjemed udfærdigede og under Lit. A ved-

*) Udeladt er §§ 2 og 3, der omhandler oprettelsen af distriktsskoler.

lagte circulære indrykket og gunstigt recenseret i de Kielske Pro-
vinsialefterretninger uden vor foranledning.*) Alle hindringer, som
står i vejen for denne almennyttige sag, hæves ikke på een gang, dog
vil meget kunne ske, hvis Eders kgl. Majestæt vil bemyndige os til at
træffe formålstjenlige og mulige ændringer, og hvis de egensindige,
som opløfter et skrig ved den mindste forandring, ikke finder gehør.

Eders kgl. Majestæt tillader allernådigst, at vi kun angiver alminde-
lige grundsætninger, som de er os indlysende, og som de til dels
findes i præsternes beretninger. Thi ville vi gå i detaillere, så kunne
vor allerunderdanigste beretning vokse over al måde uden dog at
sprede mere lys over helheden.

§ 1.

Skoler både vinter og sommer er det først fornødne til forbedring
af skolevæsenet, for at det ingensinde skal mangle børnene på under-
visning. Her i amtet har vi også almindeligvis indført disse, når vi
undtager et par steder, hvor det på grund af det ringe børnetal ikke
hidtil har været muligt. Ved dem alle er skolevæsenet dog endnu over-
hovedet i en meget mådelig tilstand. Mange bliver skolemestre for ikke
at blive trukket til landsoldat. Disse, som ikke agter at blive ved skolen,
lægger sig ikke efter de dertil hørende videnskaber, men hjælper sig
med den gamle slendrian**). Mange, hvis hensigt det vel er at vie sig til
skolevæsenet, er hidtil dels kommet fra mådelige skoler, hvor de
ingen rigtig grund har kunnet lægge, og af dem kan man altså ikke
vente sig noget grundigt. Denne slags skolelærere bliver efter skik og
brug alene antaget af skole-interesserne, fordi kun disse vil tjene
for en årlig løn af 7,8 til 10 rdl. Disse må også betjene sig af den ska-
delige omgangskost, som i nogle landsbyer bliver udbudt i offentlig
licitation og tilslået den lavestbydende. Dette er da også årsagen til, at
ingen fra det kielske seminarium eller instituttet i Tønder har villet
tage mod de dem af os tilbudte skolestillinger.

§ 4.

..... Allerbedst behager os den sædvane, vi har mødt hos
degnen i Vanderup, en lille landsby her i amtet. Han fremviser på

*) Schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1792, IV, s. 248 ff.

***) Her er det amtmandens bitre erfaringer, der kommer til udtryk.
Da Claus Clausen fra Langballe i 1807 henvendte sig til v. Ployart
om et skolelærerbevis, fik amtmanden — som var tidligere sø-
officer — luft for følgende: »Ja, jeg ved Fanden piske mig nok,
hvorfor du vil være skolemester, du vil ikke have den røde kjole.
Men bliver du ikke ved at være skolemester, så skal jeg være
mand for, at du får den røde kjole til din dødsdag.« (Jb. A. 1949,
s. 47).

visitatsdagen sine elevs skriftprøver, som vi alle har gennemset med megen fornøjelse, og hvorved vi har fundet os bevæget til også at opmuntre andre degne og skolemestre dertil.*)

§ 5.

Mere hensigtsmæssige læsebøger for skolerne kunne også ønskes. Vore sædvanlige læsebøger er Biblen, den lille katekismus og Biblen, af hvilken Evangeliebogen er et uddrag. I stedet for disse ville vel 3 læsebøger være nødvendige: en for den underste klasse (de, der lærer at stave og læse), en for den midterste (hvortil de børn hører, der allerede har nået nogen færdighed i læsning), og endelig en for den øverste klasse, som i forbindelse med udsøgte stykker af Biblen kunne læses af større børn til dannelse af forstanden og hjertet. Som læremiddel for en fortræffelig moral ville en ny oversættelse og dertil et klogt udvalg af Salomos ordsprog og Syraks bog uden tvivl gøre bedst fyldest, da disse bøger indeholder så mange herlige moralske tanker, som man ikke træffer i ret mange andre moralske skrifter. Til disse kunne endnu føjes en lille bønnebog for små og større børn, for at de i en tidlig alder kunne lære at tale med Gud i værdige udtryk . . . .

Imidlertid kan vi ikke dølge det ønske, at der i læsebøgerne også optages en del fra naturhistorien, naturlære og det vigtigste fra geografin og fædrelandshistorien.

§ 6.

Fornuftgrunde og erfaringer taler for en forbindelse af arbejds-skoler med læreskoler. Undervisningen i disse vinder selv gennem hine, idet den afveksling, som derigennem finder sted, fremmer lysten til at lære. Det ville derfor være overordentlig ønskeligt, om der kunne indføres arbejdsskoler. Ikke blot ville skolemestrene lettes noget i deres arbejde derved, at en del af skolebørnene altid var i arbejdsklassen; men de kunne også bedre overse den tiloversblevne del og holde den til flid. Børnene ville også være nyttigt beskæftiget i den tid, som de ved skolernes nuværende indretning tilbringer med at passiare, drive ørkesløst omkring etc., de ville i en tidlig alder blive vænnet til at være virksomme og ville allerede i deres skoletid, ved siden af undervisningen i kristendom, regning og skrivning, opnå en vis færdighed i håndarbejder, hvoraf man i en senere alder kunne forvente de bedste resultater.

Da imidlertid denne ordning formedelst udgifterne og det ny og uvante, i begyndelsen ville få uoverstigelige hindringer at kæmpe

*) Carl Aug. Carstens † 1825, degn og skolelærer i Vanderup 1785—1818. Var søn af forgænger, Carsten Hansen.

med, så ønskede vi kun at turde gøre en simpel begyndelse dermed i nogle af de bedste kirkebyer i håb om, at det ville være en god spire til fremtiden. Degnekonen måtte være læremesteren i syning, spinding og strikning, og hvis denne måtte findes ukvalificeret dertil, måtte der af kirkekassen holdes en pige, som i denne henseende kunne træde i hendes sted, forældrene skulle derudover ikke forpligtes til andet end til at give deres børn noget med til arbejdet, var det end blot en strømpe til reparation. I hvert hjem har husmoderen brug for at kunne sy, spinde og strikke, skulle hun da ikke føle fordelene ved tidligt at kunne dele dette uundværlige arbejde med sine børn? . . . . . Med drengene er det straks vanskeligere. Men vi formoder, at afvekslingen med tiden også vil behage dem godt og af sig selv opfordre til at spinde eller strikke. De ville i en senere alder have fordelene af, at de i stedet for at skulle tilbringe aftenerne med lediggang og tobaksrygning, kunne tilvirke noget nyttigt . . . . .

Flensborg, d. 12te nov. 1792

v. Ployart   N. Johannsen
(Overkonsistoriets arkiv, RA)

IV.

(Amtmand v. Schönfelds og) provst Mayers visitatsberetning for Husum amt 1793.

*Allerdurchlaughtigste, stormægtigste konge,
allernådigste arve-konge og herre.*

Efter allerhøjeste indsættelse af en provst for Husum amtsprovsti, og efter indgæet ordre, dateret Gottorp d. 26. oktober 1792 om, at der på landet i dette provsti hvert år skal holdes regelmæssig specialkirkevisitats ligesom i de andre provstier her i hertugdømmet, har vi allerhøjest beskikkede visitatorer i afvigte juni måned personlig holdt en sådan i de til dette provsti hørende 8 landsbykirker og aflægger allerunderdanigst følgende beretning herom.

§ 1.

Efter rettidig indvarsling foregik gudstjenesten overalt til sædvanlig tid. Hvert sted var menighederne talrig forsamlet. Efter at en salme var afsunget, holdt præsterne en kort, efter hver enkelt formåen grundig og opbyggelig prædiken over en af undertegnede provst foreskrevet tekst. Efter prædiken foranstaltede jeg som foreskrevet en kort eksamen med de sidst konfirmerede, og derefter holdt degnene i Mildsted, Svavsted, Ostenfeld og Simonsberg en katekisation over foreskrevne spørgsmål fra landskatekismen med den talrige skoleungdom, for at vi des bedre kunne dømme om de kundskaber, konfirmanderne var nået til, og om degnenes evner.

Overfor en fremmed er sådanne børn gennemgående undselige og svarer kun lidt eller slet ikke, hvorimod de er dristigere overfor deres præst og skolemester. I Svesing er der hverken degn eller sommerskole. Degneembedet der er forbundet med diakonatet, diakonen lejer om vinteren et skolelokale og lønner en skolemester. I Olderup, Hatsted og Skobøl er der gamle degne, som ikke magter en offentlig katekisation. Til sidst holdt undertegnede provst med samtlige børn en kort overhøring i sandhederne i vor religion, sluttede med en hjertelig formaning til unge og gamle og med bøn og velsignelse.

§ 2.

De nys konfirmrede såvel som den øvrige skoleungdom aflagde ret fornøjelige prøver på den flid og troskab, der var anvendt på dem, såvel af præsten som af skolelæreren, så at vi ikke fandt nogen årsag til at være utilfredse med dem.

§ 3.

Efter at gudstjenesten var afsluttet har undertegnede provst givet alle skolemestrene, der var tilkaldt i præstegården, en faderlig formaning til al mulig flid og faderlig omsorg for deres skolebørn, hvilken de alle lovede at efterkomme.

§ 4.

I sognene mangler der ikke tilstrækkelige skoler. Foruden hovedskolen er der i sognene, alt efter deres forskellige størrelse, diverse biskoler. I Mildsted sogn er der 5 biskoler, nemlig i Rantrum, Oldersbæk, Rosendal, Rødemis og Nørre Husum. I Svavsted sogn er der ligeledes 5 biskoler, nemlig i Holbølhuse, Ramsted, Hude, Wisch og Lehmsieck; i Ostfeld sogn er der 2 biskoler, nemlig i Vinnert og Wittbeck; i Svesing sogn 4 biskoler, nemlig Immerstedt, Arnfjølde, Øster- og Vester Ørsted; i Olderup sogn er der kun 1 biskole, nemlig på Arlevadhede; i Hatsted sogn er der 3 biskoler, nemlig i Horsted, Vobbenbøl og Altendeich; i Skobøl sogn kun een, nemlig i Hokkenbøl; i Simonsberg derimod ingen.

§ 5.

Biskolerne betjenes til dels af behørigt ansatte, bestandige, eksaminerede skolemestre, dels — især de små vinterskoler — med skolemestre, der af landsbyernes beboere lejes for een eller flere vintre for en vis løn foruden kost og underhold på omgang. De sidste må om sommeren tjene deres brød ved andet arbejde. I nogle af de mindre landsbyer er der heller ingen skolehuse. Beboerne lejer en stue til skole som i Wisch og Lehmsieck, på Arlevadhede, i Altendeich i Hatsted sogn og Hokkenbøl i Skobøl sogn.

§ 6.

Skolebygningerne, hvor sådanne forefindes, bliver efter præsternes beretning de fleste steder holdt i forsvarlig stand. I Svavsted er degne- og skolehuset (vi har selv besøgt det) så slet beskaffet, at det trues af sammenstyrtning. Den daværende skoleforstander har allerede 1792 indleveret tegning til en nybygning til approbation hos visitatorerne, den blev approberet; men uenighed mellem forstandere og menighed har indtil nu forhindret opførelsen. I afvigte forår fik forstanderne strengt pålæg om uopholdeligt at iværksætte byggeriet. De indkom med nye forestillinger derimod, under alle slags påskud, og tog til sidst deres tilflugt til et andragende for at kunne udsætte byggeriet til næste år. I skolestuen falder væggene ud, og træet er frønnet alle steder. Efter anmodning af stedets præst har visitatorerne pålagt forstanderne straks at tætte de vægge, der er faldet ud, og at sætte huset i en sådan stand, at skolen ikke skal suspenderes og degnen ikke være bekymret for ødelæggelse af hans høg og husgeråd.

§ 7.

Degnenes og skolemestrenes årlige indtægt er mange steder i provstiet yderst ringe. Degnen i Olderup har omtrent 150 mark i årlig indkomst, degnen i Skobøl lige så meget og degnen i Simonsberg ikke ret meget mere. Degnen i Olderup og Simonsberg har i nogle år oppebåret 10 rdl. årligt fra den kgl. skolefond; i de seneste år kun 5 rdl. og i indeværende år har degnen i Simonsberg alene fået 4 rdl. Blandt biskolemestrene ser det endnu ynkværdigere ud. Den hidtidige skolemester i Wisch har af det lille landsbysamfund i det hele kun haft 10 rdl. i årlig indkomst, han har foruden at holde sig selv med kost yderligere måttet afgive en stue til skole i det hus, han er ejer af. Han fik til at begynde med 10 rdl. i årligt tilskud fra skolefonden, siden kun 5 rdl., og i indeværende år har han intet fået. Han har nu efter præstens udsagn frasagt sig den skole, han hidtil har holdt. Skolemesteren i Hude har foruden kost og underhold på omgang 46 mark i løn og holder skole fra Mikkelsdag til St. Hans; Skolemesteren i Immerstedt kun 11 rdl. Skolemesteren på Arlevadhede holder om vinteren skole i 7 til 8 timer, hans løn var forrige vinter 6 rdl. foruden kosten på omgang.

§ 8.

Når det er således bevendt med hoved- og biskolelærernes til dels yderst tarvelige indkomst, må det i høj grad befrygtes, at der ikke til stadighed vil kunne findes folk, som besidder duelighed og ufortrøden troskab til disse embeder.

§ 9.

Kirkebygningerne, præstegårdene og skolehusene har til dels lidt

meget under de heftige storme, der har raset i december og marts. De pågældende har hidindtil været beskæftiget med de nødvendige reparationer.

§ 10.

Kirke- og fattigregnskaberne er overalt blevet omhyggeligt revideret og regnskabsførerne har fået meddelt behørig kvittering.

Vi forbliver i dybeste ærbødighed.

Husum, den 5. juli 1793.

Eders kgl. majestæts allerunderdanigste og pligtro tjenere,

Schönfeldt   *Mayer*
(Overkonsistoriets arkiv, RA)

Ved
redaktør, rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906

De 6 yngre mænds henvendelse til landdagsmand H. P. Hanssen

Af N. J. Gotthardsen.

Ved at blade i mine gamle manuskripter og papirer træffer jeg på de dokumenter og breve, der knytter sig til de 6 yngre mænds skriftlige henvendelse til landdagsmand H. P. Hanssen, Åbenrå. — Der er nu gået mere end 50 år siden den gang; den lille begivenhed hvirvlede en mængde støv op både i vor hjemlige og i den kongerigske presse. Af de 6 er nu kun gdr. Niels Jochum Hørlyck af Rurup og jeg i live. Også rigsdagsmand H. P. Hanssen i Åbenrå er forlængst gået i graven. — Der er for mig ingen tvivl om, at de politiske og taktiske skillelinjer, der har bestået helt siden vor landsdels adskillelse fra Danmark i 1864, også i dag går igen i mål og kampmetoder i Sydslesvig og vil vedblive at bestå i fremtiden. Det er derfor ikke uden betydning, at der nu 50 år efter kastes lys over, hvad der skete i 1906 — også i sagens interesse ved hjælp af private breve til H. P. Hanssen.

Jessens død i juli måned 1906 efter en operation på prof. Rovsings klinik i København føltes i vide kredse i det danske folk, og da særlig i Sønderjylland, som et stort folkeligt tab. — Jessen havde ved sin ildhu og hjertevarme, ved sin rankhed, stejlehed og offervilje i kampen mod vor landsdels fortykning ved de prøjsiske magthavere, vakt modet og kampviljen — måske særlig i de unges rækker.

Vi var alle klar over, at der bestod et vist modsætningsforhold imellem landdagsmand H. P. Hanssen og rigsdagsmand J. Jessen om vor danske taktik over for vore modstandere: Tyskerne. Mod-sætningen kendetegnedes almindeligt ved udtrykkene: Protest — og forhandlingspolitik, uden at disse begreber dog kan siges at være særlig rammende. — Ved Jessens død bebudedes i en del

kongerigske blade, at vi nu ville opleve en ny kurs i de sønderjydske kampmetoder ved Jessens arvtager, H. P. Hanssen. Da landdagsmand Hanssen stadig tav over for disse påstande, voksede den ængstelse, der måske særlig havde gjort sig gældende i befolkningkredse på vestkysten blandt yngre og ældre af Jessens tilhængere. I Den nordslesvigske Vælgerforening og i vor landsdels presse var der udkæmpet fejder om vor taktik, personliggjort i vore to politiske førere, Jessen og H. P. Hanssen. Da forskellen i synspunkterne naturligvis ikke skyldes førerne alene, men ulmer og ligger hos folket — måske noget mere ubevidst og uklart, er det forståeligt, at der ved Jessens død hos hans meningsfæller kunne opstå lyst og trang til at tale med modparten og efterfølgeren, landdagsmand H. P. Hanssen — og det var det, der skete, da vi yngre mænd henvendte os til H. P. Hanssen om en samtale, der også straks bevilgedes os. Samtalen fandt sted den 2. september 1906 i H. P. Hanssens hjem i Åbenrå i nærværelse af fru Hanssen og Sprogforeningens formand Math. Andresen. — Af de 6, der havde underskrevet vor henvendelse, var gdr. Niels Jochum Hørlyck af Rurup udebleven på grund af sygdom. — De fremmødte 5 var: gårdejer Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, læge Lausten-Thomsen, Skærbæk, gårdejer Niels Jørgen Gotthardsen, Nørmark, mejeribestyrer Hans Jensen, Tyrstrup, og journalist Andreas Grau fra Als. Da mejeribestyrer Hans Jensen havde fungeret som sekretær ved forberedelsen og underskriftindsamlingen, valgtes han som ordfører. Et forslag om at *nøjes* med en samtale med Hanssen og undlade den noget mere formelle og noget stive oplæsning af vor skriftlige henvendelse nedstemtes ud fra den betragtning, at en sådan samtale altid kunne ignoreres og bortforklares, medens der måtte tillægges vore skriftligt formede meninger en større og mere blivende værdi. Og her er så henvendelsens ordlyd:

Hr. landdagsmand Hanssen!

Ved vor rigsdagsmand redaktør Jessens død er de danske nordslesvigere blevne stillede overfor et nyt valg. Den nordslesvigske Vælgerforenings bestyrelse har opstillet Dem til at være vor talsmand i den tyske rigsdag. Deres valg er hermed sikret. Ifølge

Deres evner og stilling og det arbejde, De allerede har udført i den danske sags tjeneste, turde De være selvskreven til at være rigsdagsmand Jessens efterfølger nu ved hans død. Ingen dansk mand eller kvinde har været i tvivl herom. Alligevel spores der hos mange danske en vis ængstelse for fremtiden. Denne ængstelse har sin rod i, at der imellem Dem og redaktør Jessen bestod en noget forskellig opfattelse af vor stilling og den måde, hvorpå vor nationale kamp sikrest og tryggest skal føres.

Det er os klart, at ingen politiker ustraffet kan fravige sin egen overbevisning for at følge andres. Men vor sag er heller ikke nogen politisk sag, men en national livssag. Denne sag er os alle dyrebar; ikke mindre for dem, der kun har små og uudviklede evner, som alligevel sidder inde med den samme kærlighed og retsfølelse, end for dem, der står i forreste række, hvis mening derfor kan gøre krav på at blive hørt. Vi tror knap nok på, at der i virkeligheden har været så stor forskel på Deres og redaktør Jessens opfattelse af vor stilling, selv om kampmåden har været noget forskellig.

Alligevel har vi følt en trang og en pligt til at henvende os til Dem ikke alene på egne vegne, men, hvad vi føler os overbevist om, også på mange af de unges. Vi håber, at det kun vil være Dem kært, at De her ad direkte vej får syn for, hvorledes mange af de unge ser på vor stilling. Der gives Dem herved lejlighed til at udtale Dem på en måde, der vil berolige sindene og slå al ængstelse til jorden. Den nordslesvigske ungdom, der bærer fremtiden på sine skuldre, vil da trygt følge og støtte Dem i Deres ansvarsfulde arbejde for vor hellige ret.

Det er ikke en partikamp, vi fører. Det er ikke en almindelig døgnpolitik, der samler os; men det er en nationalitetskamp, som meget imod vor vilje er bleven os påtvungen, og som først kan ophøre, når vor ret, og det os i den hellige treenigheds navn givne løfte fuldt ud respekteres. Står vi, som vor nu afdøde rigsdagsmand, klippefast på dette punkt, da tror vi, at prøjserne i en nærmere eller fjernere fremtid vil få øjnene op for, at man ikke kan lade en traktat, der bestemmer over et vågent, oplyst og rettænkende folks tilhørsforhold og skæbne uanset, og at de så vil lade retten ske fyldest og for deres egen skyld holde deres een

gang givne løfte. — Vi håber, at fremtiden vil lære prøjserne, at de 150—200.000 danske nordslesvigere, der i 1864 blev skilte fra deres 1000-årige fædreland, må være en klods om benet på det prøjsiske statslegeme, og at det, kun ifølge den stærkeres ret at være vore herrer, ikke må have nogen værdi for dem, så de også af den grund engang i fremtiden vil skille sig af med os.

Endelig håber vi, at fremtiden og udviklingen vil medføre en frigørelse af de oplyste, men kuede folkeslags stilling. Det gælder om, at ingen ved små eller større retfærdighedshandlinger fra magthavernes side glemmer den store uret, vi har lidt ved at blive løsrevne fra det folk, vi fra Arilds tid har tilhørt. Det gælder for os om, at ikke begrebene forvirres derved, at vi tager som en nåde, hvad vi kan kræve som vor ret.

Forhandlingspolitikken anser vi for så vidt for uheldig, som denne i grunden forudsætter »noget for noget«. Da vi kun kræver simpel retfærdighed og ikke har noget at give igen eller slå af på, kan forhandlingsvejen, forsåvidt den ikke først betrædes fra myndighedernes side, som følge af vore klager over overgreb og uretfærdighed, efter vor mening kun virke begrebsforvirrende. Vi ønsker ganske vist, hvad De også ved lejlighed har fremhævet, at der fuldt ud arbejdes med lovlige midler og på lovens grund. Vi tænker aldrig på nogen voldelig frigørelse, men vi vil ikke vige en tomme fra vor ret og aldrig gå på akkord med uretten. Vi ved, at dette heller ikke kan være Deres mening. Men vore modstandere tager sig let udtryk af mindre klar art til indtægt, og dette kan afstedkomme forvirring i vor egen lejr. Vor bøn til Dem er derfor: at De vil gøre alt, hvad der står i Deres magt for, at vort standpunkt kan holdes klart, rent og målbevidst; at De i det hele og store vil følge det spor, vore hidtidige rigsdagsmænd har fulgt.

Underskrifterne.«

Der udspandt sig en drøftelse, under hvilken der faldt en noget mindre heldig bemærkning fra mejeribestyrelsen Hans Jensen: om ikke Hanssen også mente, vi stod os ved altid at holde vor fane ren og uplettet. — Hanssen tog bemærkningen som en sigtelse imod sig og kastede i vrede en tændstikæske mod Hans Jensen

med ordene: »Vil De dermed sige, at jeg har sat en plet på vor fane?«

Dette pinlige intermezzo var naturligvis ikke forudset fra nogen af siderne, og efter nogen nærmere forklaring og beklagelse fra parterne skiltes vi alligevel i god forståelse.

Uden nogen nærmere aftale herom sendte jeg dagen efter besøget dateret d. 3. september et personligt brev til Hanssen. Brevet gengives nedenstående:

Nørmark, d. 3/9 06.

Kære hr. Hanssen.

Efter vor samtale i går føler jeg trang til at skrive til Dem. — Det gjorde mig og de andre unge ondt, at De nærmest tog vor henvendelse til Dem som et mistillidsvotum. — Vor frygt for, at De i »Flensborg Avis« ser ophavskilden til en meningsforskel inden for vor lejr, viste sig desværre at være grundet, idet De gentagende udtalte Dem i den retning. — Denne frygt fra vor side var en af grundene til, at vi mente at burde henvende os til Dem. — Vi mente, at det kun kunne gavne sagen og aldrig skade Dem, at De fik at vide, at der var mange både unge og ældre, der ikke deler Deres syn og opfattelse af vor stilling, og som er rede til at hævde og være denne mening bekendt. — Vort håb med henvendelsen var da det, at De ved ad direkte vej at få syn for, at der er delte meninger om vor taktik, ville tage det videstgående hensyn til de anderledes tænkende — ikke for vor skyld, men for sagens skyld. — Vi forstod fuldt ud, at Deres egen opfattelse må blive den afgørende, da De skal bære ansvaret for Deres handlinger. — Men Deres mål må jo være i så nær overensstemmelse med Deres egen overbevisning som muligt at blive alle danske nordslesvigeres talsmand. — Der er ingen, der kan være alle tilpas. Der er både af tyske og kongerigske blade bleven bebudet en kursændring, et systemskifte, nu ved Deres valg. Deres fortid og Deres egne udtalelser taler noget i den retning. — Vi fik indtryk af det samme i går. De mener at kunne opnå resultater ad forhandlingsvejen. De mener, at vi ikke bør ægge vore modstandere ved at hævde § 5 og derved holde spørgsmålet om genforeningen med Danmark åbent. — De tror, at hævdelser af § 5 fra

Deres side i et program eller i valgagationen kunne skade op-tantspørgsmålets løsning. Jeg er ikke enig med Dem heri. I hvert tilfælde tror jeg, at en mild hævden af § 5 ville være med til at skabe ro i vor egen lejr, og at dette er langt at foretrække, selv om så tyskerne skulle blive urolige, når de mærker, at kursen fra vor side bliver den gamle. — Jeg er, som jeg også udtalte i går, en modstander af al unødvendig udæskning. Jeg har i det stykke til tider følt mig noget pinlig berørt af redaktør Jessens vel æggende og somme tider noget bitre udtryksmåde, men jeg har altid ment, at en fornem og rolig ståen på vor ret uden at se til højre eller venstre i længden vil bringe os de bedste resultater. Jo mere vore modstandere mærker, at det er os magtpåliggende at få denne eller hin sag løst, desto mere utilbøjelige vil de være til det. Vi bør kræve ret og retfærdighed. Vi bør ved enhver lejlighed klage over uret og overgreb; så må det bliver tyskernes sag, hvorlænge de vil være barbarer. For vor skyld gør de sikkert ingen ting; det bliver Europas øjne og hensynet til deres egen fordel, der bliver det afgørende. — Vi står os derfor sikkert bedst ved ikke at føre siksakpolitik, men kun en rolig, målbevidst ståen på vor ret. — Når De nu uden nævneværdig modstand af Vælgerforeningens bestyrelse er bleven opstillet til rigsdagskandidat, så tror jeg ikke, at dette er sket på grund af Deres taktik i modsætning til Jessen; men så tror jeg, at De er bleven valgt som den gode danske mand, De er. — Deres person er os alle tiltalende, vi agter og ærer Dem for Deres kærlighed og opofrende arbejde i vor sags tjeneste. Jeg ville af hjertet ønske, at De måtte få held til at føre vor sag fremad henimod målet: Genforening med vort folk. — Jeg ved, at dette er Deres højeste ønske, men jeg er ikke enig med Dem om vejen. Vejen kunne blive så forskellig, at jeg for vor sags skyld måske kunne gå med til at virke for en andens valg. — Da De er opstillet af Vælgerforeningen, da vi alle ser op til Dem som menneske og som den, der i øjeblikket sidder inde med de største evner og de bedste betingelser til at være vor talsmand, behøver De ikke at frygte noget mistillidsvotum ved stemmeafgivningen, enhver bevidst dansk mand vil stemme på Dem. At Hans Jensen meget imod sin vilje kom til at såre Dem, beklager jeg dybt. Det gør mig ondt, at De kunne slå på at

trække Dem tilbage. Vi har ikke i øjeblikket en mand, der så godt som De er stillingen voksen, og som vi hellere ser som vor fører. Det gør mig ondt, at De tager Dem modstanden og den forskellige opfattelse af vor stilling så nær, som vi fik indtryk af, at De gjorde. Jeg vil oprigtig ønske, at De, hvad enten det sker på denne eller hin måde, må få held og lykke til at gavne vor sag. — Dette behøver jo dog ikke at udelukke, at der er delte meninger om måden, hvorpå kampen skal føres. Fremtiden vil nok afgøre, hvor væsentlig eller uvæsentlig denne meningsforskel er. — De bebrejdede os, at vi ikke afventede valg møderne og kom frem med vor mening der. Jeg tænker ikke, De vil opretholde denne anke imod os. Jeg ville i hvert tilfælde kun nødig og tvungen af omstændighederne være med til at lave opposition på et offentligt valg møde til glæde for tyskerne og til skade for os. — Derimod har jeg ingen betænkelighed næret ved, at vi unge henvendte os til Dem personlig. — Jeg kan forsikre Dem, at vi kom i den bedste hensigt.

Ærbødigst

(sign.) N. J. Gotthardsen.«

Der skete nu dette, at H. P. Hanssen på et af sine vælger møder i forsamlingshuset »Frej« i Tyrstrup den 14. 10. 1906, foranlediget af en tale, holdt af M. C. Mathiesen, fremdrog sagen om vor henvendelse til ham den 2. 9. på en for os ærekrænkende måde. Vi udsendte derfor efterfølgende redegørelse til pressen til offentliggørelse efter valget, der fandt sted den 23. oktober.

En redegørelse.

På et offentligt valg møde i forsamlingshuset »Frej« i Tyrstrup d. 14. okt. d. å. udtalte vor rigsdagskandidat. hr. landdagsmand Hanssen bl. a. følgende:

»Jeg blev eenstemmig opstillet af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd. — En time senere blev jeg af et medlem forberedt på, at jeg kunne vente en deputation af unge mænd fra vesteregnen. Jeg fralægger mig alt ansvar, men nu vil jeg tale rent ud. Der kom en sådan deputation, 5 helt unge mennesker kom for at forhøre mig i politik. Jeg henviste til min 20-årige virksomhed

og til Vælgerforeningens enstemmige opstilling. Jeg har kunnet konstatere, at slagplanen var lagt imod mig allerede dagen før, jeg blev opstillet«. Denne udtalelse har selvfølgelig gennem pressen såvel herhjemme som i kongeriget hurtig fået en stor udbredelse. Et offentligt forsvar fra vor side er under disse omstændigheder nødvendigt og berettiget. Vi har ikke villet fremkomme med en redegørelse før efter valget.

Efter redaktør Jessens død bebudedes der såvel i tyske som i enkelte kongerigske blade en kursændring. Efter opstillingen ventede vi forgæves på, at hr. Hanssen klart og tydeligt havde udtalt, at kursen blev den gamle. Der skete ikke noget i den retning. Da vi mente, at en privat meningsudveksling var at foretrække for en avisfejde eller offentlig diskussion på vore valgmøder, enedes 6 yngre mænd fra forskellige egne i Nordslesvig, på een nær alle valgberettigede og i selvstændige stillinger, om at henvende sig til hr. Hanssen for at bede om en samtale, som denne velvillig tilstod os. 5 af os — den ene blev forhindret ved sygdom — rejste så til Åbenrå for i al stilfærdighed, men i den alvorligste hensigt, at begrunde vor opfattelse af stillingen og overrække ham en skriftlig fremstilling af vort standpunkt. Senere modtog den yngste af os på Vælgerforeningens vegne fra vor nuværende rigsdagsmand opfordring til at tale ved valgmøder, et kald, som denne med glæde fulgte. — Desmere forundret blev vi over det uventede angreb, hr. Hanssen rettede imod os på Tyrstrupmødet. Ved hr. Hanssens udtalelse fik det udseende af, at vi havde lagt en »slagplan« imod ham dagen før hans opstilling af Vælgerforeningen. Denne sigtelse må vi på det bestemteste tilbagevise. I den skriftlige henvendelse, vi personlig overrakte hr. Hanssen, er det tilstrækkelig tydeligt udtalt, at vi fuldt ud billigede Vælgerforeningens opstilling af hr. Hanssen til rigsdagskandidat. Der kan altså ikke være tale om et undermineringsarbejde fra vor side. Vor henvisning fremkom efter moden overvejelse; ingen af os har fortrudt, hvad der er sket i den retning.

Yderligere skal hidsættes efterfølgende brev fra mejeribestyrer H. Jensen, Tyrstrup, til H. P. Hanssen:

N. J. Gotthardsen

Tyrstrup mejeri, Kristiansfeld, d. 11/11 06.

Hr. rigsdagsmand Hanssen!

De skal nu snart indtage Deres plads som vor befolknings talsmand i den tyske rigsdag. Måtte Deres arbejde lykkes vel. Vi ved, at det ingenlunde er et behageligt hverv at være der som eneste »dansker«. Vi ved også, der lader sig ikke storbedrift udføre af en enkelt mand der. Gid De nu må kunne føle Dem tilfreds med virksomheden. Gud give Dem styrke og lykke til at tale vor retfærdige sag i Berlin, som og til Deres fremtidige arbejde for vor folkesag herhjemme.

Da jeg den 2. sept. i år rejste hjem efter sammen med de 4 andre yngre mænd at have overbragt Dem vor henvendelse, var jeg ikke glad. Allerede som barn var jeg så lykkelig at få øjet op for vor folkesags betydning for de åndelige værdier, der står på spil, for sagen maner til alvor og energiudfoldelse. Jeg har gen-

nem mine ungdomsår fulgt med i udviklingen herhjemme så godt som nogen, glædet mig over efter evner at kunne være med i arbejdet, glædet mig over hvert lyspunkt i vor hårde kamp, over hver udvidelse af vort nationale forsvar. Det har gjort mig ondt at være vidne til de rivninger, der fra tid til anden har fundet sted mellem »Fl. Av.« og Deres blad. Jeg troede, de kunne undgås, at de danske slesvigeres opfattelse af vor ret og dens hævdelse af vor stilling og vor kampmåde i nutiden ikke kunne være så forskellige, som disse bladfejder gav det udseende af.

Desværre har jeg taget fejl. Vor samtale den 2/9 kunne kun overbevise mig om, at dette virkelig var tilfældet. Deres syn på § 5, og det ansvar, De forbinder med i en valgtid, som rigskandidat rent ud at hævde denne vor hellige ret, forstår jeg fremdeles ikke: Vel ynder tyskerne den ikke, men valgtiden har vist befolkningens syn på den. Det er sikkert gået flere, som det er gået mig, man glædede sig over, at De nævnte vor traktatlige ret i Haderslev som over hver enkelt uforbeholden udtalelse, der senere fremkom fra vor befolkning på valgstederne, men misbilligede den omtale, dens hævvelse fik af hr. landdagsmand J. Nielsen og hr. Schmidt, Haderslev.

En af Deres udtalelser til vi unge har jeg siden tidt tænkt på. De sagde den nævnte dag, at, om vi ikke indtog et mere mådeholdent standpunkt i vor politik, kunne prøjserne muligvis opkøbe alle danske slesvigske bøndergårde. Det har altid stået sådan for mig, at den eller de, der trofast med blanke våben kæmper for sandhed og ret og åndelig frihed, vil og må sejre trods millioner af mark, trods bajonetter og kanoner. Der er én, der har hjulpet os hidindtil, han vil også stå os bi fremdeles, om vi frejdige holder ud i kampen, om vi består ildprøven.

Jeg tror heller ikke, det gavner vor sag, om taktikken veksler med hver fører, vi vælger. Jeg kan ikke indse, at dette, som De udtalte, hidindtil har været tilfældet, udover det selvstændige personlige præg hver fører, hver talsmand altid vil give arbejdet i rigsdagen, og jeg mener, det er befolkningens politik, der hidtil er bleven ført. Jeg skal ikke komme ind på den forskellige opfattelse af forhandlingsspørgsmålet; i henvendelsen er der jo gjort rede for vort syn på dette.

Selv om jeg ikke var glad for de nævnte udtalelser over for vi unge, gjorde Deres store ansvarsfølelse indtryk på mig, jeg forstod Deres bevæggrunde bedre uden at billige dem. Jeg håbede da også, at De forstod os ret, ikke tvivlede om, at vi kun kom efter moden overvejelse i alvorlig hensigt. Den omstændighed, at den yngste af os, hr. Andr. Grau, kort tid efter på Vælgerforeningens vegne fra Dem fik indbydelse til at tale ved valg-møder, tydede da også derpå.

Desmere forundret blev jeg over det uventede angreb, De rettede mod os på Tyrstrupmødet. Jeg har måttet døje bebrejdelser over, at jeg ikke straks tog til genmæle. Grunden til, at jeg ikke gjorde det, er den samme, der gjorde, at vi 5 yngre mænd valgte at gå privat og personlig til Dem, den, at jeg ikke ville være med til at lave skandale, skabe mislyd på et valg-møde. Vi har efter valget drøftet tanken om en fælles offentlig redegørelse i bladene, der tillige skulle indeholde en henstilling til Dem om at offentliggøre henvendelsens ordlyd, som følge af, at sagen ved Deres udtalelse i Tyrstrup gennem bladene, såvel her hjemme som i kongeriget er kommen offentlig frem på en for os krænkende måde. Vi ville dog kun nødig give fortyskningspressen lejlighed til at tale alt for højt om »splittelse«. Flere af deltagerne har derfor anmodet mig om først at spørge Dem, om det ikke er Dem muligt ved en udførlig udtalelse at retlede den offentlige mening. Dette at yngre, valgberettigede mænd personlig, privat tolker deres anskuelse overfor rigsdagskandidaten kan ikke være nogen uværdig handling, fortjente ikke en offentlig, overlegen omtale fra Deres side, hr. Hanssen. De tålte endog, at en enkelt røst råbte fy! uden at oplyse forsamlingen om, at vi kom til Dem i en alvorlig hensigt, åbent og ærligt. Deres udtalelse os angående trænger derfor til en nøjere forklaring.

Det er således misvisende kun at nævne vesteregnet, vi var fra forskellige egne i Nord-Slesvig. Der var 6 mænd, der rettede henvendelsen til Dem. Hr. N. J. Hørlyck, Rurup, var kun ved sygdom forhindret i at komme med og underskrive henvendelsen den pågældende dag.

Det er misvisende at tale om »helt unge mennesker«, når disse (med undtagelse af hr. Andr. Grau) alle er valgberettigede og i

selvstændige stillinger. Det var ligeledes misvisende, når De sagde, at vi »kom for at forhøre Dem i politik«. De ved, hr. Hanssen, og det fremgår også af den skriftlige henvendelse, at dette ikke var grunden til vort komme. Det er os alle uforståeligt, hvorledes De kunne give det udseende af, at vi havde lagt en slagplan mod Dem endog dagen før Deres opstilling. Det fremgår jo tydeligt af den skriftlige henvendelse, at vi fuldtud billiger Vælgerforeningens afgørelse med hensyn til Deres opstilling. Vi forhandlede først kun og enedes om henvendelsen *efter* Deres opstilling. De gjorde os uret, hr. rigsdagsmand Hanssen, når De på Tyrstrup-mødet omtalte vor henvendelse i en forbindelse og på en måde, der har gjort, at vi let bliver og er blevne beskyldt for undermineringsarbejde.

Jeg beder Dem derfor på egne og flere af deltagernes vegne om en forklaring af Deres udtalelse på »Frej«.

En kendsgerning er det jo, at følgen deraf blev, at vælgere, der i al stilfærdighed privat henvendte sig til Dem i et vigtigt spørgsmål, blev stillede i gabestokken, på en måde offentlig latterliggjorte. Dette var måske ikke Deres hensigt, hr. rigsdagsmand Hanssen, men siden det er sket, beder jeg Dem på egne og flere af deltagernes vegne træde op derimod.

Især af hensyn til de øvrige deltagere, beder jeg Dem høfligst svare mig med det første.

M. m. agt.

Hans Jensen, mejeribestyrer.

Brevsvar fra H. P. Hanssen.

Berlin, rigsdagen, d. 15/11 06.

Hr. mejeribestyrer Jensen.

Deres brev af 11. ds. modtog jeg i går aftes hernede i Berlin. Jeg skal straks svare på det. Mit svar til hr. M. C. Mathiesen på »Frej« var selvfølgelig ikke ensidigt rettet til Dem, er heller ikke bleven og kunne heller ikke blive således opfattet. Det fremkom som et uforberedt nødværge overfor fortsatte forsøg på at mistænkeliggøre min politiske holdning og vanskeliggøre mit poli-

tiske arbejde. Til nærmere forklaring af mine udtalelser blot følgende: Det står fast, at der dagen før, Vælgerforeningen opstillede mig som rigsdagskandidat, blev truffet aftale i Flensborg om, at en del unge mænd skulle rette en henvendelse til mig. Hr. P. Jessen, før i Daler, har selv udtalt dette over for hr. M. Andresen i Åbenrå, og grosserer Lorens Poulsen i Flensborg har $\frac{1}{2}$ time, efter at jeg var opstillet meddelt mig, at der ville blive rettet en henvendelse til mig fra »Ungdommen på vesteregnet«. Ordene »slagplanen imod H. P. Hanssen er lagt, og den vil blive gennemført«, har hr. A. Svensson, Flensborg, brugt over for Jørgen Eriksen fra Oksbøl, da han påtalte den agitation, der var sat i scene imod mig. Min citering af dette ord sigter altså ikke til Dem og Deres venner, som overrakte mig henvendelsen.

At De og Deres venner først har forhandlet om sagen, efter at jeg var opstillet som rigsdagskandidat, ændrer ikke den kendsgerning, at De desuagtet har været med til at udføre en plan, som var lagt, før jeg blev opstillet. — Henvendelsen, som De overrakte mig, var ikke undertegnet af N. J. Hørlyck, lige så lidt som af J. Sørup, N. Nissen, Viby, Duus, Tandshede og andre, hvem den har været forelagt. Da Hørlyck heller ikke senere har tiltrådt henvendelsen eller på anden måde givet til kende, at han billigede den, kan jeg selvfølgelig ikke regne med dette. Deres henstilling til mig om ved en udførlig udtalelse at retlede den offentlige mening agter jeg ikke at tage til følge. Skulle jeg gøre dette, måtte jeg tale rent ud, både hvad jeg ovenfor har antydnet og adskilligt andet og bl. a. fremdrage breve, som offentligheden helst ikke bør have kendskab til. Dermed ville sagen være dårlig tjent. Jeg vil derfor fremdeles indskrænke mig til det nødvendigste forsvar. De taler om, at jeg har gjort Dem uret. Det ord skulle De nødig bruge overfor mig. Jeg har ikke været den angribende og ikke indladt mig på at give Dem forskrifter. Uret — det har De gjort, som i mit eget hus har budt mig, hvad ingen tysker har vovet at byde mig under 20 års kamp.

Ærbødigst

H. P. Hanssen.

Brev fra N. J. Gotthardsen til H. P. Hanssen.

Nørmark d. 25. 11. 06.

Hr. rigsdagsmand Hanssen.

Fra H. Jensen i Tyrstrup har jeg fået tilsendt en afskrift af Deres brev til ham dateret d. 15. novbr. I dette gør De Dem skyldig i flere fejltagelser, som jeg i sagens interesse ber om lov til at rette. De skriver blandt andet: »Det står fast, at der dagen før Vælgerforeningen opstillede mig til rigsdagskandidat, blev truffet en aftale om, at en del unge mænd skulle rette en henvendelse til mig«. Dette er for så vidt fejlagtig, som der fra først af var tale om og tænkt på, at henvendelsen til Dem skulle underskrives af både ældre og yngre mænd fra forskellige dele af landet. Når De påstår, at aftalen er truffen i Flensborg, så er dette måske ikke helt korrekt. Den pågældende dag var blandt andre møller Jacobsen, Brøns, Fr. Hoyberg, Visby, D. Hansen, Møgeltønder, og jeg i Flensborg. Tanken om henvendelsen til Dem er falden i samtalens løb. Om dette så er sket på vejen til eller fra Flensborg eller i selve byen er ligegyldigt. Hr. Svenssons ytring over for J. Eriksen får stå for hans egen regning. Iøvrigt ved jeg, at hr. Svensson bestrider at have udtalt sig sådan, og at han i den anledning har henvendt sig til J. Eriksen. Når De derimod anfører ytringen og tilsyneladende lægger så stærkt vægt på den, kunne det tyde på, at De mener, at tanken er opstået på Flensborg Avis' kontor og udgået fra dette blads medarbejdere, eller om De vil fra andre, der står bladet nær. Intet af dette er tilfældet. Men selv om så var, kunne der ikke siges noget til det. Fl. A. og vi alle ved, at De før har set og endnu seer anderledes på vigtige spørgsmål i vort forsvar end redaktør Jessen og mange andre med ham. Fl. A. har sagt sin mening om forskellen i standpunkterne så stærkt, at det i Deres blad er blevet betegnet som undermineringsarbejde. Fl. Av. kunne billigvis ikke gøre mere. Ville det da have været så underligt, forudsat, at De ikke frakender bladet saglige grunde til dets kritik, om det havde set sig om efter støtte fra folket. Jeg ville i hvert tilfælde have fundet det meget naturligt og fuldt forsvarligt. Men som sagt tanken er kommen fra folket. Vi unge har ikke ladet os bruge som redskab i andres

hænder. Vi har handlet af egen drift, af fri vilje og efter egen overbevisning og på eget ansvar. Af interesse for vor sag kom vi til Dem. Åbent og ærligt. Vi nærede ingen bagtanker imod Dem. Vi ønskede ikke, at De skulle trække Dem tilbage. Vi billigede fuldt ud Vælgerforeningens valg, men vi vil ikke have munden lukket og kun stemme, men pænt tie stille. Der gaves ingen bedre måde at komme frem med vor mening på end sket er. Vor sag er bedst tjent med, at der tales rent ud. Der er endvidere ikke sket nogen henvendelse til J. Sørup i Gram eller til nogen anden udover Nis Nissen, Viby, og Duus, Tandshede. N. Nissens afslag kom først i sidste øjeblik og var som følge deraf skyldt i, at det ikke som oprindelig tænkt kom 7 i stedet for 6. Da det kom, fremgik det tilstrækkelig af svaret, at han grundig havde misforstået det hele. Iøvrigt finder jeg, det er en ærlig sag at tage fejl af et menneskes overbevisning. Om tanken om henvendelsen til Dem er kommen frem før eller efter Deres opstilling finder jeg komplet ligegyldig. Den kunne for den sags skyld godt være kommen frem umiddelbart efter redaktør Jessens død, selv om den billigvis ikke kunne udføres, før De var opstillet. Ingen kunne vel være i tvivl om, at De ville blive Jessens efterfølger. Og netop fordi vi kendte Deres politiske fortid og meninger, var der grund til, at tanken kunne komme frem, før De var opstillet.

Vi kom for at sige vor mening og for at bede Dem om, så vidt Deres egen overbevisning tillod det i sagens interesse at tage det videst gående hensyn til vor. Denne vor, for sagen såvel som for Dem velmenende færd fortjente ikke, som sket er ved mødet i Tyrstrup, at stemples som en uværdig handling — at latterliggøres. Ikke for vor, men for sagens skyld tror jeg, det ville være gavnligt, om De kunne finde en eller anden form, under hvilken De over for offentligheden kunne vise, at De havde misforstået os, så den offentlige mening derved kan retledes, og det ikke for fremtiden skal gælde, at vælgere ikke har lov til at tale med deres rigsdagskandidat, selv om deres meninger ikke falder sammen med hans.

Deres ærbødige
N. J. Gotthardsen.

Hverken på dette brev eller brevet af 3/9 1906 modtog jeg noget svar fra H. P. Hanssen.

Ved nu 53 år senere at mødes med sagens aktstykker og breve, undres jeg højlig over, at disse i sin tid kunne give anledning til en så heftig strid, som tilfældet var.

Der er for mig ingen tvivl om, at grænsestriden efter den første verdenskrig i 1918—20 viser den samme forskel i vore folkelige nationale grundsynspunkter, som de, der her er péget på.

Også af den grund mener jeg, en offentliggørelse og omtale af sagen nu kan have sin berettigelse.

Undersøgelserne ved Trøjborg i 1957

En foreløbig redegørelse ved Charles Christensen †

Trøjborg er Sønderjyllands største ruin og virker meget male-risk, som man ser den mellem grønne træer og frodige enge. Der har været større vandarealer uden om de mange jordvolde, som i gamle dage gav — mente man — stedet stor betydning som forsvarsværk; der fandtes tre vandfyldte grave med tilløb fra en å, og man havde opstillet palisader ved kanterne. Braunius' stik fra ca. 1585 viser de oprindelige omgivelser, men noget fortegnet.

Peter Rantzaus hovedbygning fra o. 1580 havde hjørnetårne indvendig i hvert af gårdens fire hjørner. Det viste sig ved udgravningen i 1957, at der var to større og to mindre tårne; om der har været trapper i dem alle, er dog et spørgsmål. Der er ikke fundet stykker af sandsten, så trinene har været af træ; det nordvestre hjørnetårn har haft en portal af teglsten ind mod gården. Inden undersøgelsen i 1957 var der fremsat den formodning, at den gamle gård, der bar »Trøjborg«s navn, havde ligget længere mod øst end den nuværende. Men der påvistes ved udgravning på voldstedet rester af 3—4 gårde ældre end den kendte ruin af Peter Rantzau's bygning. Det siges, at en af broerne brød sammen, da man kørte de nedbrudte teglsten bort; kun sydturen står nu delvis tilbage i den oprindelige højde. Det må have været mænd med store midler, der har bygget Trøjborg. Dronning Margrethe skal have fået den efter hertug Valdemar; hun ejede også Brundlund ved Åbenrå. Senere kom Trøjborg under Ribe-bisper, som skal have bygget på borgen i 1442.

Fra senere tid må omtales Daniel Rantzau, der 1566—68 stod som ejer. Men det blev hans broder Peter, der opførte den store røde gård med de mange sandstensdekorationer, som vi under udgravningen prøvede at samle sammen, og han indsatte også den store tavle med indskrifterne, der sad over porten.

Det lykkedes at få bjerget en del af de tilhuggede sandsten,

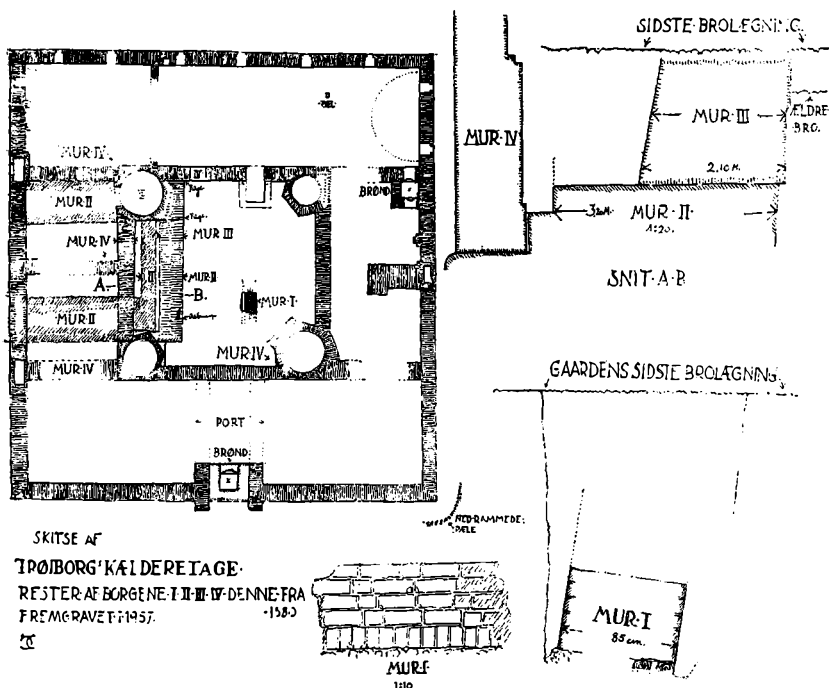
der lå i vandgravene og ved den ny gård; mange af dem har siddet som volutsten i gavlene og som våbensten med »Løven«, der nu findes på museet i Tønder. Iblandt fandtes også rester af smukke sandstenskamener med mange fantasirige former. Disse sandstensfragmenter blev opmålt for Ny Carlsbergfondets bevilling, og tegningerne findes nu i Nationalmuseet.

Ruinerne var helt overgroet med træer og buske, hvis rødder havde sprængt de forvitrende mure. Sydmuren har for nogle år siden fået en større udbedring, og Nationalmuseet har planlagt at give hele ruinen en omfattende istandsættelse.

Det nord-østre tårn viser mange revner, da det dels har stået på rester af muren fra 2. byggeperiode og dels på løs jord eller opfyld.

Da man nedrev øygning nr. II, lod man en del af dens vestmur blive stående og benyttede de vestligste skifter ved opførelsen af en ca. 2 m tyk mur, der dog spidser noget til opefter; — man havde hermed påbegyndt et Trøjborg nr. III; denne mur fra Trøjborg III er måske opført i flere omgange, men lader iøvrigt meget tilbage at ønske både med hensyn til materiale og opførelsesmåde. Stenene fra mur III går højt op til slotsgården; sidste bro støder op til gård III.

En ældre bro har rester ca. $\frac{1}{2}$ m herunder, og murstenene fra gård III er lyserøde og meget skøre og sandede; man forstår derfor godt, at da man byggede gård nr. IV, (Peter Rantzaus hus), benyttede man kun meget få af de gamle, lyse og skøre mursten. De nye sten, man benyttede til Trøjborg nr. IV, var gode nok. Der er udsparet kanaler i murværket antagelig som afløb fra hemmeligheder (latriner) i nordvest- og østmurene. Disse kanaler blev rensset op i 1957, og mange skørnede lerkar og andet kom derved frem og blev afhentet af Nationalmuseets medarbejdere. Der fandtes også her rester af sandstensdekorationer og profiler, som foreløbig opbevares af Nationalmuseet. Foruden nedfaldsskakterne fra hemmelighederne fandtes murkanaler til ophejsning af vand, og man ser i murværket slidmærkerne fra tovene. Vandkanalerne lå langt fra hemmelighederne. Der var også stykker af kridtpiber og på skafterne stod »Gauda«, byen med de smukke glasmalerier i Holland.

SKITSE AF

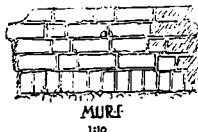
TRØJBORG KALDERE IAGE

RESTER AF BØRGENE I II III IV DENNE FRA

FREMGRAVET I 1957.

1583

11

Der fremkom et mærkeligt lodret tømmerstykke, der ikke så ud til at have forbindelse med Peter Rantzaus gård. Det var nedrammet i ret teglstensfrit jordlag under sydfløjens jordgulv.

At der allerede i den ældre middelalder har ligget murværk af teglsten på stedet, fandt man beviser for på vestre del af gårdspladsen. Det middelaldermurværk, der her blev påvist, var en 85 cm tyk murklods, der lå ca. 2 meter nede under gårdspladsens nuværende niveau; den bestod af røde teglsten i regelmæssig munkeskifte. Det viste sig, at den stod skævt, ude af lod, og grunden hertil var, at murklodsens var funderet på to forskellige måder; den ene side stod på et fundament af små faste teglstensstykker, den anden kant var bygget på træplanker, der delvis var rådnet bort, derfor havde murstykket fået slagside. Hele vejen rundt — også andre steder — har man benyttet træbjælker at fundere på. En anden bygning, noget yngre end Trøjborg I, traf vi i

anlæggets østlige del. Der var her tale om 3 m tykt murværk, men der stod kun ringe dele af de tykke ydermure — flere steder kun et enkelt teglstensskifte. Det har været et rum på ca. 5 m × 5 m mellem ydermurene.

Da man nedrev gården nr. II, lod man en del af vestmuren blive stående fra gård nr. II. Bygning nr. I var da forlængst forsvundet.

Af gård nr. IV eksisterer et ret hæderligt maleri fra 1830; og dele af de sandstenssøjler, som ses at have flankeret porten, traf vi forskellige steder i 1957. De viste doriske former, men der mangler nu rester af de trekvartsøjler, der har indfattet selve portåbningen.

Den store tavle med indskriften, der fortæller om gårdens tilblivelse, er ret velbevaret. Det samme gælder våbentavlerne på siderne. I god stand er også den øvre trekant med de to liggende kvindefigurer: En mager kvinde med et timeglas, en svulmende med et dødningshoved som støtte for den ene arm.

To sådanne symbolske kvindeskikkelser findes endnu på Kronborg, men velpåklædte; symbolerne timeglas og dødningshoved er de fælles om; Kronborg-figurerne er vel de ældste, fra ca. 1574—75.

På Uranienborg var der ligeledes liggende småfigurer, dog mandlige, men de har vel symboliseret kemien og astronomien. Vi kender navnet på den billedhugger, der har udført de to figurer på Kronborg; det var Gert v. Gronningen, som o. 1575—76 virkede i Jylland. Fra hans værksted er udgået mange arbejder, gravsten m. m., mange af dem er udført med sande kunstnerhænder.

En sammenstilling mellem skulpturerne fra Trøjborg og fra Uranienborg (1576—80) er ikke tidligere foretaget, ligesom man ikke tidligere har været særlig opmærksom på det nære venskab mellem familierne Brahe og Rantzau. Trøjborgs våbenløver, nu i Tønder museum, er nogle tamme eksemplarer af racen, nej, vil man se løver, der viser os naturens vildskab, skal det være på Kronborg eller Vallø (1581).

Der er også et andet træk, der er særligt for Trøjborg, det er den store bredde på de svungne, buede gavlafdekninger. Ingen

andre steder i landet har sandstensafdækninger så store ydre forflader. Kun på Uranienborg havde man tilsvarende størrelser på disse iøjnefaldende steder. På Trøjborg er de opdelt i fyldinger. Fra Uranienborg har man ingen sikre holdepunkter om dekorationerne på afdækningens forflader.

Den idé med løven, der har forpoterne på våbenskjolde, havde man vel fra Kronborgs store tårn, — det ses på gamle stik ældre end 1658. På Kronborg er løverne vel fra 1580'erne og forsvandt for ca. 300 år siden ved tårnets udbedring efter krigen med sven-skerne.

Formålet med den stedfundne opmåling af Trøjborg slotsruin var at tilvejebringe et nøjagtigt materiale til bedømmelse af Peter Rantzaus kultiverede hus og et sikkert grundlag for en restaurering af ruinen. Hertil kom så, at udgravningerne som en ekstra gevinst gav oplysning om, at der på samme sted har ligget tre, måske fire, ældre borge. En mere detaljeret redegørelse for undersøgelsens resultater kan forventes udgivet af Nationalmuseet.

Anmeldelser

Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege.

Deutscher Heimat-Verlag Bielefeld, 1957. 452 s.

I sin første bog, *Kurier der Heimat*, som kom i 1955, beskæftigede Ernst Siegfried Hansen sig især med Sydslesvig efter befrielsen, dens undertitel var »Spillet om Slesvig mellem kapitulation og program Nord«. I *Disteln am Wege* er det først og fremmest det tyske mindretal og dets problemer efter det tyske sammenbrud, frem til 1955, som bliver behandlet, selvom også sydslesvigske spørgsmål nu og da tages op til drøftelse og undersøgelse, således i afsnittet om Kai-Uwe von Hassels grænsepolitik, der især handler om den danske repræsentation i den slesvig-holstenske landdag.

Ernst Siegfried Hansen er født i Tønder. Under krigen var han korrespondent i Paris, men blev i september 1944 knyttet til *Nordschleswigsche Zeitung* som redaktør Harboe Kardels stedfortræder. Efter befrielsen var han en kort tid interneret i Fårhuslejren, og et afsnit af hans nye bog fortæller om denne tid. Han var med til at stifte *Bund deutscher Nordschleswiger*, oprettede mindretallets sekretariat, som han selv ledede i den første tid. En afgørende indsats kom han til at yde som redaktør af *Der Nordschleswiger* fra den første beskedne start i 1946 og frem til 1953. Ingen har som han forudsætninger for at give en skildring af mindretallets historie i disse bevægede og vanskelige år. Han har selv levet med i det hele, på mange måder haft afgørende indflydelse på udviklingen, og han er en dygtig skribent, en mand med et politisk jugement, som ikke blot giver hans ord vægt, men også gør hans skildring til fascinerende læsning for enhver, der interesserer sig for slesvigske spørgsmål, ønsker at vide noget om disse års vigtige begivenheder.

Ernst Siegfried Hansens bog er i og for sig ikke noget memoireværk, det er heller ikke nogen kildepublikation eller en historisk skildring. Det er både det ene, det andet og det tredje. Snart fortælles der om begivenhederne på grundlag af egne oplevelser, idet erindringerne vel støttes af akter, optegnelser m. m. Til andre tider gengives kildematerialet nogenlunde in extenso. Her tænkes ikke så meget på tillægget af dokumenter, mere på de aktstykker, som findes i selve fremstillingen. Historikeren må være taknemmelig for, at interne redegørelser m. m. på denne måde gøres tilgængelig, så der bliver mulighed for — omend ikke udtømmende og

endeligt — at behandle den nyeste tids historie. Den gamle fordom, hvorefter begivenheder og forhold ikke var »historiske«, med mindre de var en 50 eller 100 år gamle, smuldrer heldigvis hen, ligeså overbevisningen om, at nationalpolitik hører til de gehejme sager, at materialet herom i nogle slægtled skal gemmes i arkiverne eller i erindringen hos de mænd, der var medagerende, som regel med det resultat, at de har taget deres viden med sig i den grav, hvorfra intet budskab kan sendes.

Det aktmateriale, der her bliver udgivet, er kilder, om hvis ægthed der ikke kan tvivles; pålideligheden af deres historiske vidnesbyrd må forskeren så vurdere. Når Ernst Siegfried Hansen derimod skriver om denne tids begivenheder, er der tale om kildestof af en helt anden karakter, det, historikeren kalder beretningen. Her væves erindring eller viden hentet andesteds fra ofte sammen med mere eller mindre subjektive vurderinger. Sådanne redegørelser er vel ligeså interessante som aktmaterialet, tit måske også ligeså værdifulde, men det er klart, at her må der og vil der hos læseren komme en kritik til orde. En dansker vil nu engang se helt anderledes på spørgsmålet om retsopgøret efter 5. maj end forfatteren af *Disteln am Wege*, fordi han som dansk selv har gennemlevet alle de stærke følelser, som var forudsætningen for, hvad der skete. Det er umuligt, at en tysker kan have den samme mulighed for at indleve sig i disse, en senere tids historiker vil vel heller ikke kunne genopleve dem. Dermed være ikke på nogen måde sagt, at Ernst Siegfried Hansens kritik ikke på mange måder vil kunne forstås, måske endda godtages af en dansker. Spørgsmålet om det rigtige i at dømme de tidsfrivillige og ikke mindst dømme dem til så lang en straf, som tilfældet blev, har jo også været stærkt diskuteret i danske kredse. Den enkeltes indstilling vil være afhængig af følelser og temperament, nogen objektiv dom nu eller i fremtiden er vel ikke mulig, men der er nok en del, som vil være enig med Jakob Petersen, når han sagde, af de, der kun blev straffet som tidsfrivillige, skulle have været ud inden jul, et synspunkt, som Ernst Siegfried Hansen heller ikke står helt fremmed overfor.

Som nævnt før, er der også rent historiske afsnit i bogen. Forfatteren har jo studeret historie i Berlin. I de to første kapitler behandler han Danmarks almindelige historie under besættelsen. Det er en god redegørelse med en klar forståelse for vigtige sider af udviklingen. Hans vurdering af dr. Best, hans mål og midler, afviger vel meget fra den opfattelse, som findes hos de fleste danskere, fordi dr. Best nu engang kom til — og måtte komme til — at stå som symbol på alt det onde hos fjenden. I dag er det muligt at vurdere hans person og hans politik sagligt og nøg-

ternt, billedet af denne mand bliver anderledes nuanceret, og mange vil forstå, at en del af hans indsats også blev til gavn for Danmark. Her tænkes ikke mindst på, at det var ham, der slog den danske nazisme ned som politisk bevægelse, som hindrede enhver mulighed for en Quisling-regering i Danmark, et forhold som også Ernst Siegfried Hansen fremhæver. Det bør tilføjes, at Renthe-Fink ikke havde haft mulighed for at gøre det, fordi hans politiske stilling var yderst svag.

Forfatterens skildring af Danmark i de fem onde år vidner om hans evne til objektiv vurdering, hans indgående kendskab til problemerne, også om hans politiske jugement. Sværere for ham bliver det at gøre sig fri af sin bundethed, når han giver en historisk skildring af mindretallets forhold under besættelsen. Det vil her føre for vidt at komme ind på de mange problemer, kun et enkelt, behandlet i afsnittet »Wie es wirklich gewesen war«, skal berøres, nemlig det mærkelige brev af 21. oktober 1940, som er trykt i Den parlamentariske Kommissions beretning bd. 14, bilag 59. Ernst Siegfried Hansen gengiver et uddrag deraf, men mærkeligt nok efter den danske oversættelse, ikke efter den tyske original, som er trykt i det bind, der indeholder det tyske materiale. Der synes ikke at være anden forklaring end den, at dette afsnit er skrevet, før Den parlamentariske Kommissions beretning blev udgivet i 1953.

Forståelsen og vurderingen af dette brev er vigtig for bedømmelsen af mindretallets politik i de første måneder efter 9. april. Det springende punkt er, hvem der har underskrevet brevet, der kun kendes i gennemslag uden underskrift, og hvilken hensigt man havde med det. Det første spørgsmål kan der næppe være tvivl om, hele brevets form og indhold viser, at det her er partiføreren, der taler, og det hedder da også i konsul Lanwers ledsagebrev til gesandtskabet i København »übersende ich anbei ein Schreiben des Parteiführers Dr. Möller vom 21. v. M.«. Hensigten kan der vel heller ikke være tvivl om. Selvom der ikke rejses direkte krav om Nordslesvigs tilbagevenden til riget, er et sådant dog den eneste logiske konsekvens af argumentationen i brevet, som når det f. eks. hedder: »Vejen til Norden går kun over løsningen af det slesvigske spørgsmål. Men dette spørgsmål vil først være løst, når ledelsen kommer i hænderne på det folkelige element, hvem ledelsen tilkommer efter tal og national styrke, når man regner med hele Slesvig.« Efter det materiale, der nu foreligger, kan der vist ikke være tvivl om, at mindretallet, dets menige medlemmer og dets ledere, i tiden lige efter den 9. april håbede på og arbejdede for en indlemmelse i Tyskland. Vi, der husker de tyske demonstrationstog med transparenter som

»Wir wollen heim ins Reich«, vil vel også have svært ved at mene noget andet.

I sin skildring af disse problemer bygger Ernst Siegfried Hansen især på de retslige afgørelser, hvorved dr. Møller blev frikendt for højforræderi, en afgørelse, der vel nok var rigtig, når straffelovens paragraf 98 skulle lægges til grund. Han anfører også dr. Bests udførlige redegørelse af 16. december 1947, som gengives efter Jes Schmidts nedskrivning, ikke efter udgaven i bilag nr. 143 til Den parlamentariske Kommissions beretning. Også her er der kun een forklaring: skildringen er blevet til før 1953. Jeg er overbevist om, at den ville være blevet anderledes, hvis den var blevet skrevet senere og med benyttelse af alt foreliggende kildemateriale. Man har dog lov til at undre sig over, at netop Ernst Siegfried Hansen i 1957 vil udsende en historisk redegørelse for så vigtige problemer uden fuldt ud at bygge på det kildemateriale, som har været tilgængelig fra 1953. Det er så meget mere beklageligt, som Disteln am Wege i høj grad er henvendt til læsere i hele Vesttyskland, ja for de fleste her vil blive grundlaget for deres viden om Nordslesvig under besættelsen.

Ernst Siegfried Hansens arbejde i Nordslesvig efter kapitulationen har skabt respekt om ham, også i danske kredse. Den nye politik, der er blevet ført — ikke uden indre kampe — anerkendelsen af grænsen, erklæringen om loyalitet har uden tvivl været til gavn for mindretallet, ja var en politisk nødvendighed. Men den nye linie har også været med til at fredeligsgøre forholdene i Slesvig og dermed bane vejen for Bonn-erklæringerne. Ernst Siegfried har sin store andel i, at mindretallet gik denne vej. Kurier og Disteln vil blive ved med at være værker, enhver historiker eller historisk-interesseret vil søge tilbage til, selvom man i mangt og meget vil være uenig med forfatteren, en hel del også kan kritiseres. Disteln am Wege vil i mange år fremover være hovedværket om det tyske mindretals historie i de første år efter kapitulationen, det vil også fortælle om en nationalpolitiker med mod og vidsyn.

Johan Hvidtfeldt.

Aksel Lassen: Skæbneåret 1659.

Hungersnød og pest over Sydvestdanmark.

Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 5, 1958, 169 s.

Med uddrag af Hygum, Jels og Oksenvad kirkebøger slår Aksel Lassen tonen an til skildringen af en af de største ulykker, der har ramt vor landsdel og betydelige dele af Nørrejylland, pesten

i 1659. Polske tropper var som vore forbundsfæller i krigen mod den svenske Karl Gustav trængt op i Jylland, og foruden at huserne og plyndre bravt, havde de ført den dødbringende pest, plettyfusen, med sig. Dødeligheden blandt den hjemmehørende befolkning var rædselsfuld stor, i Hygum sogn noteres således i kirkebogen 1659 504 døde og i 14 sogne i Syd- og Sønderjylland med bevarede kirkebøger har Aksel Lassen ialt optalt 1927 døde for dette år. Ved sindrige beregninger, som det her vil føre for vidt at komme ind på, når han til det resultat, at disse døde udgør mellem 27 og 32 % af de 14 sognes samlede indbyggertal, men der er store udsving fra sogn til sogn. I Hygum døde således 77 %, i Østerløgum 35 %, men i Emmerlev sogn kun 8 %. I Ribe døde over 900, i Kolding 350, i Åbenrå i en fireårig periode ca. 400 eller 20—25 % af indbyggertallet. Også i Tønder kan det ved sammenligning af kirkebogens fødselstal før og efter 1659 ses, at pesten har krævet et betydeligt antal ofre, omend ikke nær i samme grad som i Ribe og Åbenrå. Byen har ligget i udkanten af det pestbefængte område. Bl. a. ved hjælp af præstedødsfald 1659 og skattefund, stammende fra denne tid, afgrænses pestområdet mod nord til Århus-egnen og mod syd til omkring Skelbæk-grænsen. Men inden for dette område var dødeligheden af meget forskellig størrelse, idet den bredte sig i ringe fra et centrum omkring Kongeåens mellemste løb med aftagende dødelighed mod nord og syd, imod vest og øst. Thi Fyn slap ikke fri. En følge af pesten var de mange øde ejendomme, som jordebøger og matrikler melder om. Og det viser sig, at undersøgelser i jordebøger og matrikler vedrørende pestens virkninger, giver et endnu sørgeligere resultat end kirkebøgerne, og den slutning drages, at kirkebøgenes tal er for lave. I Frøs og Gram herreder var henholdsvis 90 og 85 % af ejendommene øde, i Hviding herred derimod kun godt 20 %. I hele Haderslev amt var over halvdelen af ejendommene øde ved krigens afslutning i 1660. Og som syd for Kongeåen således også nord for. Ialt anslår forfatteren antallet af døde inden for området fra Skelbæk mod syd og Riberhus og Koldinghus amters grænser mod nord til over 50.000, hvortil kommer tabene i Århus og Ringkøbing amter, samt på Fyn. At fremskaffe nye folk til de mange ødesteder har ikke været nogen helt let opgave, men det er bemærkelsesværdigt, hvor forholdsvist hurtigt det lykkedes at få ødegodset besat i Haderslev amt. Sidst i 1660'erne var her kun $\frac{1}{3}$ af ejendommene øde, i 1687 kun godt 10 %. Til Haderslev amt kommer hovedparten af de nye fæstere fra Nørrejylland, men der kommer også folk fra Svavsted og Husum amter. Til Gram gods kommer der mange tilflyttere fra Randerseggen.

Der er i omtalen her særlig taget hensyn til det sønderjyske

stof, idet jeg herved gerne har villet henlede vore lokalhistorikeres opmærksomhed på, hvilke oplysninger de kan vente at finde i bogen. Der er i denne udnyttet et stort, ganske vist af de fleste lokalhistorikere i forvejen kendt arkivalisk materiale, men ved sin fast utrolige kombinationsevne, sin skarpsindige behandling og analyse af materialet er det lykkedes Axel Lassen at fravriste det hidtil oversete og til tider helt overraskende muligheder. Der er ved denne undersøgelse kastet nyt lys over en vigtig side af den indre udvikling i Danmark i sidste halvdel af 1600-årene, og vi har fået en forklaring på, hvorfor vore forbundsfæller ikke havde mulighed for at sætte effektivt ind overfor de svenske fjender. Også deres hære decimeredes af pesten.

Peter Kr. Iversen.

DANMARKS KIRKER

Udgivet af Nationalmuseet. SØNDERJYLLAND ved Erik Moltke og Elna Møller. Under medvirken af Vibeke Michelsen. XXI Tønder Amt. Kbh. 1957 (1959). Gad 733 s.

I Sønderjyske Årbøger 1958, pag. 288 ff, anmeldtes ret udførligt 1. del af de 4 planlagte om Sønderjyllands kirker, bindene XX-XXIII i storværket DANMARKS KIRKER, nemlig bind XX om kirkerne i Haderslev amt. Nu foreligger bind XXI om Tønder amts kirker med en lidt besværlig fortsat paginering fra Haderslev-bindet, hvorefter vi nu er nået til side 1657. Tilbage er så bindene om Åbenrå og Sønderborg amter, hvortil materialet længst er samlet.

Med hensyn til form, udstyr, opbygning etc. svarer bindet naturligvis til sine forgængere, og der må her henvises til de i sin tid fremsatte principielle bemærkninger desangående. Det er vel lidet sandsynligt, at kritiske bemærkninger i denne henseende kan formå redaktionen til at foretage ændringer i de kommende binds udstyr, men nægtes kan det ikke, at det fornemme værks svage punkt, illustrationerne, mærkes endnu tydeligere end forud her i bindet om Tønderegnens rigt varierede træskærerarbejder. Storartede er stadig de mange detaljer, særlig af sengotikkens rigt repræsenterede figurer fra sidealtertavler og korbuekrucifikser, men des ringere de mange helsides-gengivelser af renæssancens og barokkens altertavler og epitafier. Lad det være tilstrækkeligt at henvise til afskrækkende eksempler som epitafiet over rådmænd Andreas Carstens (pag. 991), Willems-epitafiet (pag. 993), begge fra Tønder kirke, gengivelsen af højaltertavlen i Løgum klosterkirke (pag. 1101), Møgeltønder-epitafiet (pag. 1329) og altertavlen fra Rømø kirke (pag. 1425). Som illustrationer er de værdiløse. Og man fornemmer dem og mange andre

som spild af tid og penge. Fotografen — en af museets dygtigste i tre af tilfældene — kan ikke have skylden alene, men papiret. Det er en skam, når der i forvejen er ofret så meget.

Bindet omfatter beskrivelse af Tønder købstadskirke, kirkerne i de to flækker Højer og Løgumkloster (den sidstnævnte med sine 81 sider bindets mest omfattende), samt 30 landsbykirker i Hviding, Tønder-Højer-Lø og i Slogs herreder, med Møgeltønder, Brøns og Rømø kirkebeskrivelser som de største. Ikke mindre end 8 af disse kirker har haft St. Laurentius som værnehelgen og 5 St. Nicolaus. Patronatsrettigheden var for de flestes vedkommende kongelig siden 1721, dog hørte indtil 1931 3 under Schackenborg, og 3 indtil 1830'erne under Trøjborg.

Hvad bygningshistorien angår er ualmindelig mange bygninger fra romansk tid holdne, henved halvdelen endda med den oprindelige apsis. Fra gotisk tid er bevaret et stort antal tårne, sakristier og vestforlængelser, mens en del af kirkerne i nyere tid har fået tilbygget våbenhuse. Kun Tønder, Visby og Rømø kirker er af nyere oprindelse. Med hensyn til byggematerialet er kirkerne i Hviding herred med undtagelse af Skærbæk præget af tufstenen, hvilket delvis også gælder en del af kirkerne i Højer og Lø herreder. Munkestenen dominerer derimod i Slogs herred, med Ø. Højst kirke som den fornemste af områdets landsbykirker i tegl. Bygningsmæssig set er den endnu ikke undersøgte kirke i Nr. Løgum af størst interesse.

En hel del af kirkerne har betydelige kalkmalerier, de vigtigste er her kirkerne i Brøns og i Ballum. Loftsmalerier forefindes i Hviding, Arrild, Ubjerg og Burkal, et romansk glas-maleri fra o. 1250 i Roager kirke.

Et mere broget billede giver det rige inventar. Altertavler og alterbordsforsider er repræsenteret i alle optænkelige stilarter fra gotikken (den ældste i Højer fra o. 1425) til empiren (Ballum 1804), herimellem særlig at fremhæve »Rosenkrans«-altertavlen i Hviding fra o. 1520, »Frørup«-mesterens to tavler i Daler og Ø. Højst, »Imperialissima«-mesterens i Abild, Ravsted og Løgumkloster og Henning v. der Heides i Møgeltønder for at nævne de gotiske arbejder, og de solide »Varde«-arbejder i Brøns og Randerup og Ringerink-alteret i Burkal fra renæssancen. — Fra forsvundne sidealdre er overleveret en del figurer af meget høj kvalitet, berømtest St. Laurentius-figuren i Vodder kirke fra Bernt Notkes værksted, men også mange Maria-billede af høj rang, selvom mange beklageligvis er gået i museumseje syd for grænsen. — Til de ældst bevarede træskærerarbejder hører her som andetsteds en stor gruppe krucifikser, hvoraf nogle — i Højer, Døstrup og Tinglev — er meget fremragende.

Det mest lokale islæt er givet i prædikestolene fra tiden o. 1600, hvor billedsniderne i Tønder har været særdeles produktive. Fra Brede kirkes stol er der givet oplysninger om såvel billedskærerens navn, som den pris han fik for sit arbejde, og »Tønder«-stolens mangfoldighed i området er dokumenteret så anskueligt, at der snart skulle være materiale til en samlet bearbejdelse af dette spændende kapitel i dansk kunsthistorie, som Sauermann og Chr. Aksel Jensen i sin tid gjorde forstudier til.

På tilsvarende måde har de tønderske guldsmede hovedandelen i det foreliggende kirkesølv. Det er gennemgående så godt signeret, at steds- og tidsbestemmelserne er sikrede. Det ældste daterede stykke er en sygekalk fra 1435 i Tønder kirke, og den mest produktive forfærdiger af egnens kalke og diske er Jacob Reimer fra Tønder for barokkens vedkommende og Karsten Johansen for renæssancens.

Døbefontene er mestendels romanske granitfonte med eksklusive undtagelser i Namur-kalksten i Tønder, Højer og Ballum. Ganske enkelte kirker har skårne fonte, f. eks. Burkal, Bylderup og Visby.

Endelig skal nævnes det store antal gravminder i sten og træ og jern fra romansk tid til forrige århundred — med kirkerne i Tønder og på Rømø — som de rigest forsynede, et overvældende kulturhistorisk materiale.

Men man overvældes af det fond af oplysninger, den dejlige bog giver, og den lader sig ikke bare bruge som opslagsbog, men er tilmed god underholdning. Det er kuriøst at sammenligne de enkelte sogne og det forhold til kirken, der afspejles i det bevarede inventar. Nogle steder har man været nænsom og pietetsfuld, andre har man været skødesløs og ligeglad. Nogle fremtræder velrestaurerede, andre i delvis forfald.

Redaktionen fortjener fortsat ros for den gave, bogen er for den historisk eller religiøst interesserede. Undgås i så stort et arbejde kan det ikke, at der fejles, det være sig i henseende til faktiske forhold som til stil og form. I mange tilfælde ville de første kunne være rettede i tide ved henvendelse til lokale folk, f. eks. ved at man lod den lokale præst eller hvorfor ikke menighedsrådet godkende korrektoren — gider man ikke svare på en sådan henvendelse, har redaktionen i hvert fald sin ryg fri m.h.t. lokal kritik.

Ihvorvel der i Haderslev-bindet er en omfattende fagordbog, kunne udtryksmåden nok være lidt mere folkelig, uden at det behøvede at gå ud over den videnskabelige kvalitet. De arkitekturhistoriske afsnit tager ikke meget hensyn til den menige læser. Også inventar-beskrivelserne kan være anstrengende, og brug af

sjældne, ukendte ord forekommer hyppigt — uden kommentarer. Således nævnes side 1170 en piscina uden nærmere oplysninger. På side 1211 er det blevet til et piscina, dennegang kommenteret. Når folkelighed skys i denne henseende kan det nok undre at man side 1224 lader Kristoforus »vade« ind i en scene. Også i forholdet dansk eller tysk stavemåde er der fremdeles usikkerhed. Det er således lidt svært at fatte, hvorfor man f. eks. skriver Klixbüll på tysk, men Sdr. Lögum på dansk. Begge landsbyer ligger på samme side grænsen.

Det er ikke vanskeligt at grave slige småfejl frem. De er ikke af betydning mod alt det positive, der kan siges om bogen. Forventningerne er ikke skuffede, og det må håbes, at de to ukuelige hovedredaktører med samme humør og energi får de to manglende Sønderjyllands-bind fuldentt, så enhedspræget bevares for hele værket.

Sig. Schoubye.

Wilhelm Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte.

2. Aufl. (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins Band 2) 1958, 127 s.

Syd for grænsen har man opretholdt den i mere end en henseende uheldige ordning, at de kirkelige arkiver ikke er samlet et centralt sted. Dels vanskeliggør dette det historiske arbejde og dels er adskillige af arkiverne anbragt under så dårlige forhold, at de før eller senere står i fare for at blive alvorligt fugtskadede, hvis de da ikke allerede er det. Denne u hensigtsmæssige anbringelse medfører, at en trykt og dermed let tilgængelig oversigt over de spredte arkivers vigtigste indhold bliver et ganske uundværligt hjælpemiddel for alle, der arbejder med sønderjysk og holstensk personalhistorie. At det nu har været nødvendigt at udsende en ny udgave af Wilh. Jensens kirkebogsoversigt understreger blot dette. Den nye oversigt er en revideret og noget forøget udgave af den første, der udsendtes i 1936. Ligesom denne giver den i en omfangsrig indledning en oversigt over kirkebogsføringen i Slesvig og Holsten, og anbringelsen af kirkebøgerne i »Probsteikirchenbuchämter« omtales. I disse opbevares kontramini-sterialbøgerne og afskrifter eller fotokopier af de ældre ministerialbøger, der kun findes i et eksemplar, men der gives desværre ikke nogen adressefortegnelse over disse Kirchenbuchämter, hvilket især er til gene for udlændinge, der ikke er kendt med de lokale forhold. Hovedministerialbøgerne og størsteparten af præstearkivalierne ligger derimod spredt rundt i de mange præstegårde. Oversigten

over kirkebøgerne er ordnet alfabetisk efter sogne inden for de enkelte provstier, og i fortegnelsen er ikke blot medtaget kirkebøger med angivelse af begyndelsesår og lakuner, men tillige gives der også oplysninger om kirkeregnskabsbøger, kirkeinventarier, stolestaderegistre, konfitebøger, kirkekrøniker m. v., uden at det dog er angivet om de pågældende arkivalier opbevares i Kirchenbuchamt eller i præstearkivet. Man kan heller ikke se, om f. eks. en kirkeregnskabsbog eller et inventarium hører hjemme i et provstearkiv eller i et præstearkiv. Til Nordslesvig er medregnet Ærø, de otte sogne syd for Kolding samt sogne som Farup, Hjortlund, Kalvslund, Sem og V. Vedsted, der i verdslig henseende før 1864 var delt mellem kongerigske og slesvigske jurisdiktioner. Medens der gøres opmærksom på, at kirkebøgerne fra de ærøske sogne opbevares i Odense og fra de ovennævnte tørringlenske i Viborg, hvilket for de sidstes vedkommende burde være sket tydeligere og ikke blot i en fodnote, får brugerne ikke oplysning om, at kirkebøgerne fra de otte sogne er delt mellem landsarkiverne i Viborg og Åbenrå, således at de ældre kirkebøger og øvrige præstearkivalier fra tiden før 1864 beror i Åbenrå, de yngre derimod i Viborg. Udgiveren, hvis rådgiver for de nordslesvigske sognes vedkommende har været dr. phil. Th. O. Achelis, er ikke blevet opmærksom på, at der i de senere år er dukket et par ældre kirkebøger op. Det gælder Jels, hvor der findes hovedministerialbøger omfattende alle ministerialier fra 1648, og Jægerup, hvorfra der til landsarkivet er afleveret et dåbsregister, omfattende årene 1711-43. Iøvrigt er for Nordslesvigs vedkommende kun medtaget arkivalier beroende i landsarkivet, og derfor vil man for de slesvigske sognes vedkommende i fortegnelsen i almindelighed ikke finde konfirmationsregistre forud for 1905 og kun ganske undtagelsesvist trolovelsesregistre, idet disse kun findes i hovedministerialbøgerne, der beror hos sognepræsterne. Udvalget af de øvrige arkivalier er lidt tilfældigt og årstallene jævnlige forkerte. Hvorfor nævnes den ud fra et personalhistorisk synspunkt mest værdifulde kirkekrønike, nemlig den fra Døstrup ikke, hvorfor nævnes ikke en anden betydningsfuld kilde som oppebørselsregistrene for de sundevedske kirker eller hvorfor lader udgiveren tienderegistrene for Starup-Grarup begynde 1667, når begyndelsesåret er 1594? Også kirkeregnskaberne fra enklavesognene, der går tilbage til 16. årh. kunne der have været grund til at nævne. Det ville her føre alt for vidt at nævne alt det materiale, som udgiveren efter sin plan agtede at tage med, men som han i hvert fald for Nordslesvigs vedkommende har overset. Og er manglerne for Nordslesvigs vedkommende betydelige, vil de givetvis være endnu større for Sydslesvigs og Holstens vedkom-

mende, hvor arkivalierne ligger spredt ud over hele landet, og hvor en nærmere undersøgelse af dem er betydeligt vanskeligere. Men der kan naturligvis ingen tvivl være om, at bogen trods sine mangler vil være af værdi for personalhistorikere, der arbejder med slesvigske og holstenske slægter. Den vil blive brugt og slidt, som førsteudgaven er blevet det, men ved en eventuel 3. udgave bør man foretage en virkelig tilbundsående revision.

Peter Kr. Iversen.

Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunktoren der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein von 16. bis zum 18. Jahrhundert.

og

Peter Vollrath: Landwirtschaftliches Beratungs- und Bildungswesen in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1750 bis 1850.

(Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 35, 1957).

Quellen und Forschungen har i de senere år bragt en række værdifulde enkeltundersøgelser vedrørende Slesvig og Holstens historie. I modsætning til de øvrige indeholder bd. 35 to afhandlinger. Den første, i emnevalg også den mest betydningsfulde, er *Volkmar von Arnims* om det slesvig-holstenske landbrugs kriser og konjunkturer fra 1500 til 1800, hvori der gøres rede for prisudviklingen og dennes betydning for landbruget, herunder også for de tekniske ændringer, overgangen fra fedning af svin og stude til hollænderi, senere til det forbedrede kobbelbrug. Når en sådan undersøgelse har kunnet gennemføres, skyldes det først og fremmest, at forfatteren i høj grad har kunnet bygge på Waschinskis afhandling *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226 bis 1864*, hvoraf kun 1. bd. er trykt — i *Quellen und Forschungen* bd. 26 — mens bd. 2 foreligger i manuskript, der opbevares på Landesbibliothek i Kiel og har kunnet benyttes af forfatteren. Det danske prishistoriske værk *A History of Prices and Wages in Denmark 1660—1800 I*, udgivet af Astrid Friis og Kristof Glamann, er først kommet i 1958 og har således ikke været tilgængeligt for von Arnim.

Emnet er som sagt væsentligt, ja centralt, men skal der blive tale om andet end en ren foreløbig oversigt, må en sådan undersøgelse bygges på indgående studier i det arkivalske materiale. Hvad der findes af foreliggende forarbejder er nemlig alt andet end omfattende, en del er forældet — f. eks. Georg Hanssens bog fra 1861 om livegenskabets ophævelse — eller fuldstændig upålideligt som Rawitschers kendte afhandling i *Zeitschrift*

(bd. 42) om arve- og tidsforpagtere på de adelige godser. Desværre har von Arnim kun i begrænset udstrækning brugt utrykte kilder. Hertil kommer, at benyttelsen af det trykte stof er noget tilfældig, mest iøjnefaldende er den næsten totale ukendskab til litteratur, skrevet på dansk. I litteraturfortegnelsen nævnes kun følgende værker: Falbe-Hansen, Vigand Forandringer i Priserne på Danmark og W. Scharling, Pengens synkende værdi. Hvad der menes med det sidste, kan man jo nok forstå, den første titel kræver forklaring. Falbe-Hansen hed Vigand til fornavn, mens bogens titel var: Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser . . . . Man kommer til at tænke på, om forholdet ikke ganske simpelt er det, at forfatteren ikke er i stand til at læse dansk. Er dette rigtigt, forstår man ikke, at en videnskabsmand tør vove sig i lag med et alment emne, der omfatter begge hertugdømmer. Som forholdene nu engang er, vil man kun i sjældnere tilfælde kunne beskæftige sig med slesvigsk historie uden at være i stand til at udnytte den dansksprogede litteratur.

Skal man behandle et så omfattende problem, som der her er tale om, må man have et indgående kendskab til hertugdømmernes almindelige historie, ellers vil man overse væsentlige punkter, give en forkert fremstilling af andre. Og der er ingen tvivl om, at von Arnim ved for lidt om Slesvigs og Holstens historie.

Her kun nogle få eksempler: Hans pristabeller vidner om prisfaldet omkr. 1730, men han er slet ikke klar over de vidtgående følger, det fik, i Kongeriget indførelsen af stavnsbåndet 1733, i hertugdømmerne stigende mangel på arbejdskraft, som førte til utallige drøftelser om, hvad man kunne gøre for at sikre tjenestefolk til bønderne. Her var der i forvejen livegenskab, men mange steder blev det strammet i disse år. Forf. omtaler kornloven af 1735, men ellers drøftes dette vigtige spørgsmål slet ikke i en bog, der handler om kriser og konjunkturer i landbruget. Ja, det siges ligefrem, at der »i det 18. årh. ikke optrådte nogen krise for landbruget«.

von Arnim er jo nok klar over, at der er forskel på amtsbønder og godsernes livegne, men gang på gang ser man i hans fremstilling, at han tager altfor lidt hensyn til dette forhold. Kun eet eneste eksempel: Det hævdes, at bøndernes landbrug før udskiftningen blev hårdere ramt af prisfald end godserne, hvor man hurtigere kunne tilpasse sig prisudviklingen og lægge produktionen om. Uden at komme ind på denne påstands generelle rigtighed, må det dog siges, at der i hvert fald var en afgørende

forskel på den livegne og på den frie bonde. Denne behøvede temmelig mange rede penge for at klare skatter og afgifter, var altså også nødt til at sælge en betydelig del af sine produkter. Den livegne bonde, i hvert fald i Sydøstlesvig og Holsten, betalte hverken skat eller landgilde, her var naturalhusholdningen langt stærkere dominerende end hos amtsbønderne, og svingningerne i priser betød derfor ikke så meget på disse gårde. Den livegne bondes primære opgave var at levere arbejdskraft, heste og mennesker, til godset, og han skulle sørge for, at gården producerede føde til bæster og tjenestefolk — foruden til ham selv, hans familie og de få køer, der kunne holdes.

Om udskiftningen før forordningen af 1766 ved von Arnim tilsyneladende ikke andet end, at den »kun forekom i enkelte tilfælde«. Han synes ikke at kende andre eksempler end Varnæs. Det må være bittert for forfatteren af Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 at læse sligt en agrarhistorisk afhandling.

Det nævnte må være tilstrækkelig til at vise, at forfatteren har forløftet sig på denne store opgave. Havde han anvendt tid og kræfter på et afgrænset emne, hvor han kunne sætte sig ind i problemerne, arbejde materialet igennem, og hvor selve dispositionen af stoffet vil have været lettere, kunne han sikkert have nået et bedre resultat, til gavn for andre, til ære for ham selv.

Den anden artikel i dette bind af Quellen und Forschungen er skrevet af *Peter Vollrath*, der behandler landøkonomisk uddannelse og rådgivningsvirksomhed i Slesvig og Holsten fra 1750 til 1850, et ret snævert emne, som der er en mulighed for at give et nogenlunde forsvarligt overblik over. Forfatteren har især koncentreret sin fremstilling om den kendte provst Philip Ernst Lüders i Glyksborg og om Caspar von Voght i Flottbeck, der ligesom Lüders fik stor betydning for udviklingen af et mere rationelt landbrug, dels gennem sine forsøg, sit eget landbrug og sine skrifter, udsendt af det patriotiske selskab og dettes landøkonomiske selskab. En mere udførlig omtale gives også af den landbrugsskole, som Lucas Andreas Staudinger i 1797 anlagde i Grossflottbeck. De lokale skoler og foreninger omtales ganske kort.

Der kan rejses forskellige indvendinger mod Vollraths fremstilling. Dispositionen af stoffet synes ikke altid helt tilfredsstillende, der er i alt for ringe grad benyttet utrykt materiale, og der er personer, man godt ville have hørt lidt mere om, f. eks. godsejeren Reiche på Rögen og hans bekendtgørelse fra 1802 om oprettelse af en landbrugsskole, der er den mærkelige godsejerfrue på Knoop, grevinde Baudissin, født Schimmelmänn, som

levende var optaget af bøndernes problemer og de praktiske reformer. Det er så meget mærkeligere, at han ikke omtaler grevinden, som han gør en del ud af Claus Rixen, der i 1787 blev lærer under Knoop. Endelig savner man en mere indgående skildring af det tilsvarende arbejde i den øvrige del af det danske monarki, først og fremmest i Kongeriget.

Nå, nu er det så let for en anmelder at fremsætte ønsker, vel også kritik. Det må derfor også siges, at disse bemærkninger ikke på nogen måde er ensbetydende med, at det er en dårlig artikel, Peter Vollrath har skrevet. Han har udnyttet et betydeligt materiale, ofte på god måde, og hans skildring giver en absolut læseværdig oversigt over det arbejde, som af gode patrioter blev gjort for at hjælpe landbruget frem til bedre arbejdsvilkår, bedre driftsmetoder. Det er værdifuldt, at der nu foreligger en redegørelse for dette arbejde, en skildring af disse udmærkede mænds virke.

Johan Hvidtfeldt.

Vejledende arkivregistraturer, X.

De sønderjyske fyrstearkiver ved Erik Kroman. Udg. af rigsarkivet.

Rigsarkivet har i årenes løb udgivet adskillige registraturer — vejledende arkivregistraturer, som de kaldes — over dele af, hvad der findes i rigsarkivet eller landsarkiverne. Således har personalhistorikere haft megen glæde af den fortegnelse over kirkebøgerne i landsarkiverne, som kom for en del år siden, og de, der giver sig af med sønderjysk historie, også lokalhistorie, har haft gavn af registraturen over tyske cancellis arkiv og af oversigten over landsarkivet i Åbenrå. For nylig er nu som nr. 10 i rækken kommen en registratur over de sønderjyske hertugers arkiver, for så vidt de findes i rigsarkivet, udarbejdet af overarkivar Erik Kroman. Den omfatter arkiverne fra hertugerne af Abels slægt, de schauenburgske hertugers og holstenske grevers, hertugerne Frederiks og Christians (de senere konger Frederik I og Christian III), Hans den ældres, gottorpernes og fællesarkivet til de sønderborgske hertugers. Foran de enkelte arkivers registraturer gives der i en indledning en oversigt over hertugerne, deres område og arkivernes skæbne gennem tiderne. Disse oversigter giver en klar skildring af de meget indviklede delinger og godskøb, som man, når man beskæftiger sig med sønderjysk lokalhistorie, er nødsaget til at sætte sig ind i.

Arkiverne indeholder en del bidrag til fyrsternes familiehistorie og til forholdet mellem fyrsterne og kongerne, men også mange bidrag til Sønderjyllands lokalhistorie, og man vil ved hjælp af

registraturen have let ved at finde, hvilke sager man må gøre sig bekendt med. Men også ud af selve registraturen kan man lære historie. Således ser man, for at give et par eksempler, at hertug Valdemar 5. 1344 pantsatte Lundtoft herred til Joh. Lembek for 500 mark sølv og 266 mark lybsk, og at han 1357 anerkendte gælden. 1398 pantsætter hertug Gerhard samme herred til Nicolaus von Ahlefeldt og lover, at det ikke skal blive indløst, så længe denne lever. 1440 har hertug Adolf det og pantsætter det til Benedikt Ahlefeldt. Eller man ser, hvorledes Elsebe Hackes i Haderslev o. 1540 atter og atter må låne imod pant i sit hus i Højegade, og hvorledes Anders Simensen samler fordringerne på hende og til sidst overtager hendes hus. Alene ved at læse registraturen igennem får man en del at vide om Sønderjyllands historie. For lokalhistorikeren har vel gottorperarkivet, Hans den ældres og de sønderborgske hertugers arkiver (især glücksborgerarkivet) størst betydning. Foruden de indledende oversigter findes der stamtavler over fyrsterne og en udmærket alfabetisk oversigt over de sønderborgske hertugers mange gård- og godskøb. Nævnes bør også, at der findes brevskriverlister, dog ikke over brevene fra bønder og borgere.

Der er med denne registratur givet dem, der arbejder med Sønderjyllands historie, også lokalhistorie, et udmærket hjælpemiddel. Nu mangler vi blot også en registratur over det tyske rentekammerarkiv.

Frode Gribsvad.

Bognyt

**Handbuch der historischen Stätten Deutschlands. Erster Band.
Schleswig-Holstein und Hamburg.**

Herausgegeben von Dr. Olaf Klose, Stuttgart 1958, 236 sider.

I sit forord definerer Landesbibliotheksdirektor, dr. Olaf Klose »Historische Stätten« som lokaliteter, hvor historien er blevet levende. Der medtages i bogen altså ikke blot købstæder og landsbyer, men også slagmarker, landskaber, floder og øer, kanaler og levende hegn. Der er tale om en historisk topografi, i sin opstilling rent alfabetisk — slesvigske, holstenske og hamborgske lokaliteter mellem hinanden. For os danske har vel nok artiklerne om de sydslesvigske lokaliteter størst interesse, selv om bogen dog på ingen måde overflødiggør benyttelsen af Traps Slesvig eller H. V. Clausens rejsehåndbog. Men også artiklerne om holstenske lokaliteter er af betydelig interesse. Mange for vort land vigtige og afgørende begivenheder har fundet sted i Holsten, og man kan nu på en let og behagelig måde få oplysninger i historisk perspektiv om de pågældende holstenske lokaliteter. Danske historielærere, der ikke i skolens bibliotek har adgang til Schrøders og Oldekops holstenske topografier, vil her kunne finde vejledning og orientering. Og det skal tilføjes, at bogen under dr. Kloses redaktion er holdt i en sober og redelig tone. Dette gælder også den historiske indledning, som dr. Klose slutter med ønsket om, at Slesvig-Holsten må stå som formidleren mellem nord og syd, og om at grænse spørgsmålet nu må have fået sin endelige løsning. Skulle der rettes indvendinger, måtte det være disse, at der er anvendt lovlig megen plads til omtalen af forhistoriske og middelalderlige forhold, og at der for de sydslesvigske lokaliteters vedkommende ingen henvisninger findes til dansk litteratur. Man ville dog f. eks. for Flensborgs vedkommende egentlig have fundet det naturligt, om der her havde været en henvisning til den danske byhistorie, den hidtil mest fuldstændige. Men de få kritiske bemærkninger, der kan gøres, skal ingenlunde dølge den kendsgerning, at også vi danske har god grund til at være taknemmelige for denne opslagsbog, hvis format ikke er større, end at den på rejse kan tages med i jakkelommen.

P. K. I.

Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. I. del. Fra revolutionens udbrud til våbenstilstandens ophør foråret 1849.

G. E. C. Gads forlag, Kbh. 1959. 254 sider + Sønderjyllandskort.

På grund af sparsom plads skal der her kun gives en kort forhåndstale af dr. phil. H. Hjelholts bog om Sønderjylland under

treårskrigen, af hvilken 1. del nu foreligger. Når værket er afsluttet, skal der bringes en udførligere anmeldelse af det. Det har det krav på at få i Sønderjyske Årbøger, da det behandler et centralt afsnit af sønderjysk historie.

Det skal her straks siges, at forfatteren, der er en af de få danskere, der har skrevet doktordisputats om et sønderjysk emne (det danske sprogstyre mellem de slesvigske krige), med den nyudsendte bog atter engang har befæstet sin stilling som national historiker. Lige fra første blad mærker man, at forfatteren føler sig engageret i sit emne. Ofte virker dette endda direkte oplivende på fremstillingen, der dels følger den provisoriske regering og dels befolkningens reaktion oven på de revolutionære tilstande, som kendetegnede udviklingen i disse år. Meget stof af stor lokal- og personalhistorisk interesse — ikke mindst for det danske Nordslesvig — bliver herved gjort almindelig tilgængelig. Det bygger fortrinsvis på de aktmasser, der henligger i Rigsarkivet. Augustenborgernes familiearkiv i Kiel er dog også udnyttet, derimod kun i ringe grad de sønderjyske lokalarkiver og samtidens aviser og den spredte litteratur, der i forvejen forefandt både på dansk og tysk om emnet. Flere af de skildrede situationer kunne derfor være blevet mere nuancerede, men trods denne mangel skal værket nok fylde sin plads i den historiske litteratur. Dets levende skildring af den nordslesvigske befolknings danskhed og — mirabile dictu — dets billige pris bør skaffe det indpas i mange sønderjyske hjem.

H. V. Gregersen.

**Ole Karup Pedersen: Dansk landbrugsbibliografi, bd. I
(indtil 1814).**

Udgivet af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, 1959, 460 s.

Det er en opgave lidt ud over det almindelige, landhusholdningsselskabet har givet sig i lag med ved udsendelsen af 1. bind af en dansk landbrugsbibliografi, der er planlagt til at skulle omfatte fire bind. Og disse fire bind omfatter endda kun litteraturen til og med 1914, idet man for tiden efter 1915 vil kunne gøre brug af Dansk Tidsskrifts Index, Dansk Bogfortegnelse, Dansk historisk Bibliografi m. m. Medtaget i det nylig udkomne bind er alle tidsskriftsartikler, piecer og bøger, der er trykt inden for det gamle dansk-norske monarkis grænser før 1815, og alle landbrugets væsentlige sider, også den retlige og sociale er kommet med. Også for sønderjyske landbrugs- og lokalhistorikere bliver bibliografien et vigtigt hjælpemiddel, som i hvert fald bør findes på alle større biblioteker.

P. K. I.

**Th. O. Achelis: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen.
Eine vergleichende Betrachtung zur Geschichte des höheren
Schulwesens im deutsch-dänischen Grenzgebiet.
Gottorfer Schriften V, 1959, 95 sider.**

Som undertitlen siger, drejer det sig om en sammenlignende betragtning af det højere skolevæsens historie i det dansk-tyske grænseområde, hvormed menes den gamle Kongeå-grænse. Hovedvægten i fremstillingen er dog så ubetinget lagt på skolen i Haderslev. Da bogen imidlertid er blevet fyldigt omtalt i Sønderjysk månedsskrift, skal her kun nævnes, at den er et typisk Achelis-arbejde på godt og ondt. Den udmærker sig ved sin grundighed — til tider overgrundighed, der giver sig udslag i et noteapparat, der omfatter ca. $\frac{1}{3}$ af bogens små hundrede sider og ved et stort statistisk materiale og tabellariske opstillinger vedrørende elever og lærere. Men hele dette anlæg medfører, at bogen uanset de mange interessante enkeltheder ikke vil blive læsning for de mange. Også uoversatte og til dels lange, latinske og andre fremmedsprogede citater vil drage i den retning. Og i og for sig skulle der jo ikke være noget i vejen for, at en sådan sammenligning mellem to forskellige skolevæsener kunne gøres mere interessant og indbydende. Som gammel pædagog skulle forfatteren jo da egentlig have særlige forudsætninger herfor. Der klages i vore dage jævnligt over svigtende historisk interesse, — undertegnede deler ikke denne skepsis —, men i hvert fald er det givet, at skal producerende historikere læses uden for den snævre fagkreds, må de ned af piedestalen og fremlægge deres resultater på en sådan måde og i et sådant sprog, at også den historisk interesserede lægmand kan læse med glæde og med udbytte. Og den videnskabelige standard behøver ikke af denne grund at mindskes.

Det er værd at bemærke, at den lille bog er mangfoldiggjort ad fotomekanisk vej, og det er gjort nydeligt. Det er nu til dags dyrt at trykke, og måske er den her anvendte fremgangsmåde løsningen ved udgivelsen af afhandlinger, der kun forventes solgt i et beskedent oplag.

P. K. I.

Thomas Otto Achelis: Geschichte des Corps Holsatia in Kiel 1813—1936. Ein Beitrag zur schleswig-holsteinischen Landesgeschichte. Im Anhang Ernst-Siegfried Buresch: Die Entstehung der Corps und Burschenschaften und ihre Zeit. Kiel 1957, 400 sider.

Et gedigent og overordentligt fornemt udstyret bind, der nok skal finde indpas i mange slesvig-holstenske akademikerhjem, ikke mindst hos »die alten Herren«, er den ydre ramme for lærdomshistorikeren dr. phil. Th. O. Achelis's indgående behandling af studenterkorpset »Holsatias« historie fra 1813 til 1936. Begyndelsen blev gjort under

den tyske frihedsrejsning efter mangeårig fremmedherredømme, men begrebet »Burschenschaft« er ofte blevet mistydet i politisk henseende, oplyser forfatteren, fordi de tyske studenters frihedsorganisation kaldte sig således i 1818. Ved Kiels universitet levede man foreløbig fredeligt under danerkongens scepter. »Corps Holsatia« varetog først og fremmest det selskabelige samvær blandt Kiels studenter, men i 1833 ændredes navnet meget betegnende til »Corps Slesvico-Holsatia«, og dermed føres skildringen lige ind i de bevægede martsdage i 1848, om hvilke der bringes en del hidtil ukendte oplysninger. Adskillige ledende slesvigholstenere havde i deres studentertid været korpsbrødre.

Først nogle år efter slesvigholstenismens fallit, i 1855, genskabes »Corps Holsatia«. Ligesom Kiels universitet må det efter 1871 tilpasse sig byen Kiels opvækst under kejserørnens vingeslag. For danske læsere er det især de første afsnit, der vil afvinde interesse, men også ældre sønderjyske akademikere, der har tilbragt nogle ungdomsår ved tyske universiteter, vil sikkert nikke genkendende ved at læse om korpslivet før første verdenskrig. Et afsnit af aktuel interesse er skildringen af korpsets stilling i årene frem til 1936, da det under tidernes tryk måtte indstille sin virksomhed. Et vidnesbyrd om korpsets genrejsning efter 1945 er det her anmeldte værk, hvis hovedfremstilling afsluttes af 80 bilag, udførlige registre og henvisninger til kildestof og noter, samt et tillæg af E.-S. Buresch om studenterkorpsenes almindelige historie.

H. V. Gregersen.

**Kai Edvard Larsen: Folkebanken for Als og Sundeved.
1909 — 1. juli — 1959. Sønderborg 1959. 118 sider, ill.**

Redaktør Kai Edvard Larsen har gennem udarbejdelsen af en række festskrifter beriget vor litteratur med værdifulde bidrag til Als' og navnlig Sønderborgs historie. Nu foreligger der atter fra hans hånd et sådant værk, som beretter om den sidste danske købstadbank, der oprettedes under fremmedherredømmet.

Sønderborg havde ganske vist tidligere haft en dansk bank, men da dennes direktør døde i 1895, viste det sig, at han til dækning af fejlslagne spekulationer havde besveget banken for så store beløb, at den måtte erklæres fallit. Det var et hårdt slag for Sønderborgs bys danskhed, men da Lysbild sparekasse året efter ligeledes måtte lukke på grund af en ansat dansk mands besvigelser, var det i national henseende langt værre.

Kai Edvard Larsen opridser i bogens første kapitel den mørke baggrund for bankens start og beretter derefter om de første banker i Sønderborg. Allerede i 1874 havde der inden for byens voksende erhvervsliv været røster fremme om oprettelse af en bank. I Åbenrå

var folkebanken stiftet i 1872, Haderslev fik i 1875 endog to banker, og i Gråsten forhandlede der om at omdanne sparekassen til bank. I 1876 kom turen til Sønderborg med oprettelsen af »Forskukskassen for handel og industri«, som i 1889 blev til Sønderborg Bank, og ved hvis sammenbrud Sønderborg Kreditbank, den senere Sønderburger Bank, oprettedes. Det danske Sønderborg fik oprejsning i 1909, da man den 4. april kunne udsende indbydelse til tegning af aktier i en ny bank, som derefter oprettedes den 1. juli og fik navnet »Folkebanken for Als og Sundeved«.

Medens forfatteren i de første kapitler giver gode bidrag også til Sønderborg bys nationale og økonomiske historie, helliger han sig i de følgende kapitler mere selve banken og de mænd, som stod bag den.

Bogen er smukt illustreret, først og fremmest med henimod 40 portrætter af mænd fra by og egn, og hvoraf en del får en særlig omtale i kapitlet profiler i bankledelsen. Her omtales også Haderslev Banks direktør Chr. Hübbe, som var en drivende kraft ved Folkebankens oprettelse. Kai Edvard Larsen skriver, at Hübbe, da han i 1939 trak sig tilbage fra Haderslev Banks ledelse, havde planer om at skrive sine erindringer, men at sygdom hindrede ham i at fuldføre dette arbejde. Omtalen af Hübbe bygger på kreditforeningsdirektør P. A. Calløs nekrolog i Sprogforeningens Almanak 1946; forfatteren kunne dog have tilføjet, at Calløs i nekrologen fremsatte ønske, at det fragment af erindringerne, som forelå, burde gøres tilgængelig for offentligheden, er opfyldt, idet erindringerne er trykt i Haderslev-Samfundets årsskrift 1953-55.

Olav Christensen.

Johs. Hoffmeyer og Bent A. Koch: Kilder til det sydslesvigske spørgsmål 1945—55.

Gyldendal 1959. 60 sider.

Serien: »Historiske læsehefter for gymnasiet«.

Heftet må betegnes som en udmærket indføring i den politiske side af det sydslesvigske spørgsmål; den folkelige og nationale baggrund for spørgsmålet har forfatterne ladet ligge under henvisning til heftet »Sydslesvig i tekst og tal«. Heftet byder ved sin sammenstilling af de forskellige opfattelser den historisk interesserede læser en god mulighed for et overblik over udviklingen i spørgsmålet. Der er dog med rette i dagbladsanmeldelser gjort opmærksom på, at Hendersons erklæring ved rundbordskonferencen i London i 1948 burde være medtaget. En udmærket tidstavle over udviklingen i Sydslesvig, Danmark og udlandet, ført op til 1958, slutter heftet. I litteraturlisten bemærker man, at der udelukkende er anført dansk litteratur om emnet; det havde været ønskeligt, om også de vigtigste tyske bidrag havde fundet plads

her. Heftets placering i ovennævnte serie bør ikke betyde, at kun gymnasier anskaffer det; det vil for alle være nyttigt til en hurtig orientering i emnet og velegnet for studiekredse på højskoler og i aftenhøjskoler.

K. F.

**Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908—1958.
Sønderborg 1958. 132 sider.**

I forbindelse med 50-årsjubilatet udsendte Historisk Samfund for Als og Sundeved som bind XXXVII i serien »Fra Als og Sundeved« dette smukke festskrift. I de indledende artikler redegøres der for samfundets og museets virke gennem det halve sekel, en redegørelse, der samtidig former sig som en hyldest til de mænd, der har stået for arbejdet; postmester Ræders og museumsinspektør Rabens indsats træder her frem i første række. Museumsinspektør Otto Norn bidrager med en interessant redegørelse for det nyrestaurerede dronning Dorotheas kapel. August Korse skriver om »Teglbrændingens historie på Broagerland«, Frede Terkelsen har et studie over »Johan Bonde, landsbyspillemand og væver«, og endelig redegør museumsinspektør Hans Stiesdal for en gruppe voldsteder i Sønderborg amt. Skriftet er rigt og smukt illustreret, især fæstner man sig ved detailillustrationerne i Norns artikel. Her viser det sig atter, at den fotografiske linse kan indfange enkeltheder, som det menneskelige øje har svært ved at skelne, når man står på stedet.

K. F.

**Fra Gelsbro til Lillebælt. Hjemstavnsbog for Haderslev by og amt.
Haderslev 1958. 238 sider + 38 sider ill.**

Bogen er udgivet af Haderslev by og amt og redigeret af kommunefuldmægtig Olav Christensen, kommunelærer M. Mikkelsen og museumsinspektør Neumann. Den er foruden at gælde som en almen skildring af hjemstavnen — fra Gelsbro i vest til Lillebælt i øst — især tænkt anvendt som hjælpemiddel i hjemstavnsundervisningen, og selv om man måske kan have sin betænkelighed ved dens ret store omfang, er det givet, at den vil blive benyttet flittigt hertil. Man kan i den forbindelse ikke andet end glæde sig over de mange hjælpemidler, der i de senere år er kommet lærere med interesse for hjemstavnsundervisning i hænde. Disse bøger tjener tillige som en glimrende hjælp for lærere, der fra andre landsdele skal på ekskursion eller lejrskole i området. Den foreliggende bog giver ud over behandlingen af de historiske emner også geografiske og naturhistoriske skildringer, og den økonomiske udvikling inden for by og amt er fulgt op til nutiden. Bogen har et tiltalende udstyr, er godt illustreret med mange ikke tidligere sete billeder og er yderligere forsynet med smukke tegninger

af Jørn Bjerre. Derimod synes det foreliggende kortmateriale mindre tilfredsstillende; for en udenbysboende er det i hvert tilfælde ikke let at orientere sig efter det.

At gå ind på de enkelte afsnit er umuligt, men en oversigt over dem med angivelse af forfatter giver et indtryk af, hvad bogen rummer. Knud Olrik skriver om østeramt og vesteramt, Willy Buch har det geologiske afsnit fra urtid til nutid. Palle Nielsen behandler stednavne. Hans Neumann skriver om oldtiden, adel og voldsteder samt Haderslevhus og Hansborg, M. Mikkelsen om Haderslev til 1650 og om reformationen. Knud Olrik har afsnittet om kirkebygninger, mens M. Favrholt behandler skolevæsenet gennem tiderne. Olav Christensen tegner sig for bidrag om erhvervsliv, med et særligt afsnit om handel og håndværk og giver statistiske oplysninger, mens Frederik Nielsen beretter om landbruget og K. M. Hermansen om bondekulturen. Hejselbjerg Paulsen fortæller træk fra det kirkelige liv, især om Christiansfeld. Th. Roust skildrer den nationale vækkelse, Chr. Winther: Rødding højskole og Palle Nielsen digteren Edv. Lembecke. Fremmedherredømmet finder sin skildrer i Chr. Petersen og genforeningen i Bjørn Svensson. Og endelig har Neumann og Olav Christensen samlet sagn og overtro. Om langt de fleste af bidragene kan det siges, at de er vel-skrevne og klare. Redaktionen har stort set undgået de gentagelser, der er fare for, når så mange giver bidrag, der må gribe ind over hverandre. Bogen har emneregister og navnefortegnelser, der gør den velegnet til oplagsbrug, samt litteraturfortegnelse. Efterhånden som disse lokalhistoriske skildringer bliver til, melder spørgsmålet sig, hvornår der bliver skabt udvej for lokalhistoriske kildeudgaver, der kan bruges i arbejdet i klassen jævnsides med skildringen.

K. F.

**Leif Lønne: Gammelt fra Sandar.
Sandefjord 1959, 124 sider.**

En ung lærer i Sandefjord, Leif Lønne, som inden han helligede sig lærergerningen, var beskæftiget ved journalistisk virksomhed, har i sommer udsendt en lille bog, hvormed han vil søge at øge interessen for lokalhistorien i Sandar, d.v.s. Sandefjord, der blev købstad i 1845, og det omkringliggende Sandeherred præstegæld.

Lønne skildrer i en række småafsnit, der til dels tidligere har været offentliggjort i Sandefjords Blad, forskellige sider af livet i Sandar fra de sidste par hundrede år, således skole- og sprogforhold, folke-minder m. v., men det, der giver bogen særlig interesse for sønderjyske læsere, er den forbindelse, som har været mellem Sandar og brødremenigheden på Christiansfeld.

Syv af bogens kapitler beretter om Frantz Torstensen Windal fra Sandar, der i 1775 kom til Christiansfeld, og som ved den lange række

af breve, han sendte hjem til brødrekolonien i Sandar, kom til at betyde meget for den lille kreds i hjemlandet.

Windal blev for stedse hængende i Christiansfeld, hvor han blev vægter og kludehandler, og hvor han i 1785 blev gift med Johanne Schuchard fra Flensborg. Lønne skildrer dels på grundlag af brevene og dels på arkivalier fra arkivet på Christiansfeld forholdene i og omkring det lille hjem, præget som det var af fattigdom og sygdom og anden menneskelig skrøbelighed, men også af en stærk og inderlig guds frygt.

Det er måske værd at nævne, at den gamle forbindelse mellem Sønderjylland og Sandefjord nu atter er oprettet, idet Sandefjord er blevet Haderslevs norske venskabsby.

Olav Christensen.

Af bøger, der vil blive anmeldt i det følgende efterårshalvbind, skal nævnes:

Troels Fink: Spillet om dansk Neutralitet 1905-09.

Hans Friedrich Schütt: Flensburger Stadtrecht.

Hans Joachim Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angel im Mittelalter.

Geschichte Schleswig-Holsteins 1. Band. Vierte Lieferung. Gustav Schwantes: Die Urgeschichte von Schleswig-Holstein.

og

Geschichte Schleswig-Holsteins. 6. Band. 1. und 2. Lieferung. Olaf Klose: Die Jahrzehnte der Wiedervereinigung 1721—1773.

Niels Åge Nielsen: De jyske dialekter.

Noter og nyt

M. Mackeprang,
28. 12. 1869 — 9. 3. 1959.

Nekrologen i Sønnerjyske årbøger over Historisk samfunds æresmedlem, direktør for Nationalmuseet, dr. phil. M. Mackeprang skal ikke skrives af undertegnede, men af hans gode ven og mangeårige arbejdsfælle i det sønderjyske arbejde, fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald. Men på grund af indtrufne omstændigheder har nekrologen ikke

kunnet blive færdig rettidig, og da redaktionen ikke har ment, at nærværende efterårshæfte har kunnet udsendes uden nogle mindeord over den mand, som gennem årenes løb måske har betydet mest for årbogens udgivelse, skal jeg, der personlig kun har kendt dr. Mackeprang de sidste 15 år, søge at bidrage med nogle få linier, vel vidende, at de må føles som fattige bidrag til en karakteristisk af en af vor tids store kulturpersonligheder.

Fra sin ungdom havde dr. Mackeprang været medarbejder ved Sønnerjyske årbøger, efter A. D. Jørgensens død var han med i den uoffi-

cielle kongerigske redaktion, og de sidste år før den første verdenskrig var han ene om dette redaktionsarbejde. Da udgivelsen af Sønnerjyske årbøger igen blev aktuel efter genforeningen, var dr. Mackeprang blandt de drivende kræfter ved oprettelsen af Historisk samfund, og han var medlem af styrelsen til 1949, hvorefter han udnævntes til foreningens æresmedlem. I et spand af 60 år har han stået som bidragsyder til Sønnerjyske årbøger, en rekord som det vil blive vanskeligt at overgå. Udadtil har man vel ikke mærket så meget til dr. Mackeprangs virksomhed inden for Historisk samfund, men indadtil var hans indflydelse stor. Der er ikke sket meget inden for foreningen fra dens oprettelse i 1923 og til hans afgang som styrelsesmedlem, uden at han enten har været initiativtageren eller i væsentlig grad har været med til at forme tankers og ideers udførelse i

praksis. Fra hans senere år skal især nævnes udgivelsen af »Tønder gennem Tiderne«, som han redigerede og bidrog til med et stort kapitel.

Indtil de allersidste år var dr. Mackeprang trofast deltager i foreningens års- og styrelsesmøder. Der skulle meget alvorlige grunde til, at han måtte melde afbud. Og skønt langt over det, man i gamle dage kaldte for støvets år, var han lige ungdommelig af tanke og sind, lige oplagt til at færdes opmuntrende og inspirerende i den forholdsvis ungdommelige kreds, som Historisk samfunds styrelse bestod af i årene omkring 1950. Trods mange andre og vigtigere gøremål inden for dansk museumsverden og dansk historisk arbejde iøvrigt, var Historisk samfund for Sønderjylland vel nok en af de arbejdsopgaver, der stod hans hjerte nærmest. Det var ikke noget rigtigt styrelsesmøde, når dr. Mackeprang ikke kunne være med. Når de egentlige forhandlinger var afsluttede, kunne han, næsten kåd som en dreng, fortælle »historier«, muntre minder fra sin færd i Nordslesvig før og efter genforeningen. Bag morskaben mærkedes Alvoren, en dyb og inderlig kærlighed til landsdelen og dens befolkning, som han kendte bedre end de fleste.

Men selv om vi ikke havde haft den oplevelse at lære mennesket dr. Mackeprang at kende på nærmere hold i Historisk samfunds styrelse, ville vi dog — i hvert fald langt de fleste af os — have lært ham at kende gennem hans ypperlige bog: Nordslesvig 1864-1909, som stadig står på boghylderne rundt omkring i landsdelen og som stadig læses, uanset at der er kommet nye oversigter over dette bevægede tidsafsnit. I forordet til denne bog omtaler han sig selv som rømningsmand, som en af dem, der som 17-årig tog til kongeriget for at slippe for den preussiske soldatertrøje, og han beder om, at bogen må blive taget som en håndsækning til dem, der blev i Sønderjylland. Selv havde han altså afskåret sig fra at deltage i det daglige nationale arbejde i sin hjemstavn, men ved hele sit rige virke inden for dansk videnskab har han været med til at kaste glans over Sønderjyllands navn på en måde, som det sikkert ikke ville have været ham muligt at gøre det, såfremt han havde taget en gerning op her nede. I en hilsen til hans 60-årsdag har H. P. Hanssen givet ham fuld absolution i disse smukke ord: »Rømningsmand« er kun den, der svigter sit folk. . . han levede midt i sit folk. Han delte vore sorger og bekymringer, han delte vor glæde og jubel, han var med i vort arbejde og vor kamp. Og således står han den dag i dag som Sønderjyllands gode og trofaste søn«. Ja, som Sønderjyllands gode og trofaste søn vil dr. Mackeprang blive mindet blandt os, i ærbødighed og med tak for en indsats, som det kun har været få af hans landsmænd beskåret at udøve.

Peter Kr. Iversen.

Landsarkivet.

Landsarkivet har siden sidste beretning modtaget flere betydningsfulde privatarkiver. Blandt de vigtigste kan nævnes Skoleforeningens og landstingsmand H. Jepsen Christensens arkiver, Sønderjysk Teaterforenings arkiv og amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsens og købmand Lorens Filskovs efterladte papirer. Christiansfeld byråd har afleveret flækkearkivet indtil 1920.

Endvidere har landsarkivet fornylig modtaget en stor og meget værdifuld gave fra fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, bestående af mange hundrede bøger og piecer, især vedrørende Sønderjyllands politiske historie i forrige århundrede.

Ved landsarkivet er der oprettet en ny arkivarstilling, der forventes besat fra 1. januar 1960. Landsarkivar Frode Gribsvad, der i januar fylder 70 år, har fået bevilget afsked fra 1. februar 1960.

P. K. I.

Haderslev Amts Museum.

Ejsbølgravningen har igen i år lagt beslag på en væsentlig del af vor tid og vore kræfter, og det er gået sådan, at vi nu mener at være længere fra afslutningen af dette fund, end vi troede, vi var sidste år. Ved ofringen af de erobrede våben er man åbenbart ikke gået ud til et enkelt sted ved søbredden, således som vi troede, men flere steder, og der er derfor nu forøgede muligheder for fund. En vis orden synes der at have været, og derfor kan helt nye genstande dukke op. Fundet omfatter nu ca. 1800 genstande.

Efterårsudgravningerne måtte af økonomiske grunde indskrænkes, men kom til at omfatte undersøgelse af en gravplads fra ældre romertid (Kr. f.—200 e. Kr. f.) ved Hørløk ved Skrydstrup. Det særlige ved denne plads er nogle usædvanligt store og veludstyrede grave, som over jorden var kendetegnet ved en rund kreds af pæle, der måske betegner en mur eller bygning. Bortset fra et enkelt eksempel fra Kærgård, 1 km derfra, er sådanne rundgrave ikke tidligere set her på egnen. Stormandsgrave må det have været, og det er ganske tankevækkende, at vi finder dem så nær ved hærvejen. Handelen har nu altid givet mere end landbruget, men en nærmere forklaring forudsætter en undersøgelse af deres hjemlige og europæiske forudsætninger. Foreløbig er det tanken at gøre rede for dem ved et internationalt arkæologmøde, der om kort tid afholdes på Gottorp.

Nyopstillingen af museets oldsagssamling er fortsat med indretning af et værelse for fund fra den ældre jernalder. Ved hjælp af store kort, modeller og tekster er der sørget for en mere fortællende opstilling af de bedste ting, mens resten opbevares i studierum. Samtidig lykkedes det at få indlagt lys i montererne i hele den nyindrettede del af museet.

På Max Lebecks mark i Gelstoft blev fundet en svær guldring fra germansk jernalder (ca. 500 e. Kr.). Ved politimester Borum i Toftlund blev den indsendt til Nationalmuseet, som derefter deponerede den i Haderslev museum. Det er den ene halvdel af en halsring, og Max Lebeck har lovet at holde godt øje med, om den anden halvdel skulle dukke op.

Museets malerisamling har modtaget en værdifuld gave. Forhenværende overlæge ved amtssygehuset, Knud Lunn, har skænket et stort maleri af kong Chr. X's ridt over grænsen i 1920, malet af H. Dohm i 1921. I den nordligste by i det genvundne land har dette smukke billede fundet en rigtig og blivende plads.

I foråret afholdtes et par udstillinger: en maleriudstilling med arbejder af Elof Riesbye, Helge Nielsen og Arne L. Hansen og kort efter en udstilling af grafikerne Povl Christensen. Ved begge udstillinger var en vejledning indtalt på museets højtaler af kunstmaler Kai Trier og af politikommissær K. Hernøe.

Søndag den 13. sept. gav Haderslev Amts folkedansere opvisning ved museets frilandsafdeling. Frk. Withen, Sønderborg, holdt foredrag om folkedans og folkedragter, og der var sørget for forskellige demonstrationer af gamle arbejder: klipning af får, tærskning med plejl, fletning af halmsimer, spinding, kartning m. m. Folkedanserne og adskillige andre var medvirkende ved dette arrangement, der i det smukke vejr blev meget vellykket.

H. N.

Åbenrå Museum.

Den for ca. 3 år siden påbegyndte restaurering af museets udstillingslokaler og udstillingsgenstande er fortsat i det forløbne år. I vinteren 1958-59 er hele 1. etagen i museet nyistandsat og indrettet som søfartsafdeling, hvortil er knyttet en afdeling for etnografika. Restaureringen af søfartsafdelingen er foregået under ledelse af museumsdirektør Knud Klem, handels- og søfartsmuseet på Kronborg, og medlem af museets bestyrelse, arkitekt Ingv. Callesen.

Der har været jævn pæn tilgang til museets forskellige afdelinger, dels som gaver og dels som indkøb. Af ting, der særlig bør fremhæves, skal nævnes:

Ved Ny Carlsbergfondets fordeling af kunstværker til provinsmuseerne valgte museets repræsentanter: *Tove Olafsson*: Lille pige fletter hår (broncestatuette, 37 cm). *Victor Haagen-Müller*: Nature morte med richttokurv — oliemaleri.

Endvidere har museet ved indkøb erhvervet: 1 oliemaleri af *Johs. Hoffmeister*: Landskab — Læsø, 1958, 1 oliemaleri af den kendte sønderjyske maler *Jes Jessen* (C. W. Eckersbergs første læremester). Maleriet er et portræt af en agent Hans Chr. Hansen. En del af museets

kunstværker har i årets løb været udlånt til forskellige udstillinger i såvel ind- som udland.

Antallet af besøgende har i årets løb været ca. 2.200, næsten det samme som sidste år.

F. S.

Museet på Sønderborg Slot.

Museet på Sønderborg Slot havde i finansåret 1958-59 et besøg på godt 59.000 gæster, en lille stigning i forhold til året forud. Af gæsterne er en meget stor del skolebørn, og deres andel i det samlede besøgstal, der i øjeblikket udgør ca. 40 %, er stadig stigende. Det gælder tildels amtets og byens skoler, der jo har gratis adgang, hvilket alt for få udnytter, men det gælder i særlig grad skoler fra hele det øvrige Danmark, der lader et museumsbesøg blive et led i lejrskoleundervisningen.

Museet har i årets løb modtaget adskillige gaver og desuden ved køb erhvervet værdifulde genstande. Blandt museets nye ting kan nævnes 4 Neu-Ruppin ark og et oliemaleri af Sophus Schack, alt fra treårskrigen, en fornem galla-uniform, der har tilhørt general Moltke, chef for Den sønderjyske Kommando, en lille, bondemalet kiste, en god flisekakkellovn, et standuhr, lavet af uhrmager J. Vollertsen, Sønderborg, en elmetræskommode, nogle gamle bageforme, en lav, lang egetræskiste, en sjælden samling skomagerværktøj på ialt 20 dele, et lille hængeskab fra 1803 og et fint sølvbryllups-kaffestel.

Til museets kunstsamling er indkøbt 5 malerier, blandt hvilke især må fremhæves købet af C. W. Eckersberg: Skibe ved Taffelbjerget. Desuden er der købt arbejder af C. A. Jensen, P. Nicolaisen, Johs. Carstensen og V. Kragh-Hansen. I kunstafdelingen vil man således nu kunne se udmærkede eksempler på dansk kunst både fra ældre og nyere tid, og »den danske Malerkunst's Fader«, C. W. Eckersberg, er repræsenteret med hele fire billeder.

I det forløbne finansår trådte den nye museumslov i kraft, og i første omgang betød det en mærkbar forbedring af museets økonomiske situation, hvilket skyldes, at de lokale tilskud fra amtsråd og byråd er vokset en del i de sidste år, og nu beregnes statstilskuddet i forhold hertil. For museet på Sønderborg Slot har det betydet, at vi har kunnet tage opgaver op, som det før ikke var muligt. Den vigtigste heraf er en stigende indsats i museets konserveringsarbejde. Her har staten ydet et ekstraordinært tilskud til konservering af middelalder-samlingen, og dette arbejde er overdraget til konservator Mogens Larsen, der har beregnet det til at koste ca. 10.000,00 kr. Dette meget tiltrængte arbejde er nu i fuld gang. Desuden har museet påbegyndt en indretning af eget konserveringsværksted til varetagelse af mindre komplicerede konserveringsarbejder, og forhåbentlig vil det i de kommende år lykkes at få løst også en del af de mest påtrængende op-

gaver på dette felt. Foruden de ekstraordinære tilskud til bestemte opgaver, som staten har ydet, har museet modtaget et par kærkomne pengegaver fra private fonds, dels fra Dansk Esso-Fond til indkøb af fotoudstyr, dels af Konsul Georg Jorck og hustru Emma Jorcks Fond til indkøb af bøger. Af sidstnævnte gave er i 1958-59 brugt 5.196,97 kr., og museet har herved fået skabt grundlaget for en håndbogsamling, der vil lette den fremtidige udnyttelse og videnskabelige bearbejdelse af museets samlinger.

Den omflytning af museets samlinger, der påbegyndtes til jubilæet, er imidlertid stillet i bero, idet det vil være nødvendigt at afvente de resultater, den af boligminister Kaj Bundvad nedsatte kommission vedrørende Sønderborg Slot kommer til. Museet har med stor glæde hilst nedsættelsen af denne kommission, og ventetiden vil blive udnyttet til en gennemgang af museets genstande med særlig henblik på en tiltrængt konservering, samtidig med at en række småreparationer af stuer og montre vil blive gennemført. Derefter skulle der så blive øgede muligheder for på Sønderborg Slot at give de meget rige samlinger en værdig ramme.

J. S.

Tønder Museum.

Den nye museumslov, der vedtoges i juni måned 1958, og som bl. a. medførte en beskedent forhøjelse af statstilskuddet for Tønder Museums vedkommende, var ikke fremmede det første år efter sin ikrafttræden. For det første kom bekendtgørelsen, der nærmere præciserede museernes arbejde, først den 3. marts 1959, og for det andet udeblev det nye statstilskud ganske og blev først efterbetalt i juni s. å. Tilskuddet for nærværende år er aldeles udeblevet, og tiden er gået med drøftelser angående nye vedtægter og nye arbejdsplaner. Vi er blevet et hjul i et meget langsomt virkende maskineri med det nyoprettede departement, der hedder Statens Lokalmuseumstilsyn, som hemværk. Efter at Sønderborg by og amt, opmuntret af den nye lov, har sat sine tilskud til museet dér klækkeligt i vejret, og efter at Ribe kommune, der aldrig før har ydet tilskud til sit kulturhistoriske museum, nu har bevilget ikke mindre end 19.000 kr. årligt, er Tønder kommet i bunden og for alvor blevet et offer for inflationen. Takket være Ny Carlsbergfondets velvilje har museet kunnet forøge sin sølvsamling med bl. a. en sølv-tekande af *Andreas Christian Bødewadt*, en førstestpræmie fra ringridningen 1809, et meget nydeligt empirearbejde fra guldsmedekunstens blomstringstid før statsbankerotten. Yderligere har fondet ydet et tilskud på ikke mindre end 5.000 kr. til et lille, fornemt maleri af *Philipsen* — uden for den ordinære årlige tildeling af kunst. Forståelse hos bestyrelsen betingede udgivelsen af museets sidste års-publikation: *Guld- og Sølvmedemærker fra Tønder og Tønderegnet*. Men alle andre opgaver, som kræver penge for at løses, har man måttet

lade ligge. Det gælder bygningsvedligeholdelse, det gælder nye monter, det gælder agitation for museet. Mere opmuntrende er det gode samarbejde, der i årets løb har været med nabomuseerne, med Nationalmuseet og med museerne syd for grænsen. En fælles museumsordning for de 4 nordslesvigske museer skulle være inden for rækkevidde. Og med Åbenrå og Haderslev museer som landsdelsmuseer vil der vel også falde lidt af til Tønder på den konto.

Mens besøgstallet svarer til året forud, henved 4.000, er det interne arbejde vokset betydeligt. Der synes at være voksende museumsinteresse, selv om den ikke giver sig udslag i besøgstallene.

S. S.

Den store egnsvandring den 20. september 1959.

De sidste års stigende tilslutning til egnsvandring har gjort denne side af Samfundets virke til en betydelig faktor i arbejdet på at sprede oplysning om og interesse for svundne tiders historie. Det har da vist sig at være et heldigt greb at arrangere ikke blot »den store egnsvandring«, men også udflugter for de enkelte amtskredse og endogså sognevandring rundt i de enkelte sogne. Trods det således øgede antal udflugter har medlemmerne i stadigt større antal sluttet op om alle disse arrangementer. For tilrettelæggerne af den store egnsvandring var problemet efterhånden blevet det at finde egnede vej- og parkeringsforhold.

Arrangørerne havde derfor i år forsøgt med en heldagstur, dels fordi det derved blev muligt at besøge fjernere steder, dels fordi man måtte vente mere behersket tilslutning. Det sidste viste sig imidlertid ikke at holde stik, og alle bange anelser om manglende deltagelse blev så grundigt gjort til skamme, at det blev nødvendigt rigoristisk at afvise alle for sent tilmeldte, da det selv med dem, der var kommet i tide, kneb at få programmet lagt til rette. Ialt deltog over 300. Programmet måtte delvis ændres på grund heraf, men takket være turlederen *Chr. Stenz* klappede alt på bedste måde.

Busser fra hele Nordslesvig samledes i Kruså og kørte derfra i en lang kortege til Rendsborg, hvor der gjordes holdt på paradepladsen. Her gav bibliotekar *P. Kürstein* en fortræffelig oversigt over Rendsborgs historie, levende illustreret af bygningerne omkring pladsen. Desværre kneb det for yderkredsen i den store flok at få fuld udbytte af foredraget, da man stod helt ude ved hovedgadens raslende trafik.

Efter spising i Conventgarden holdt seminarieadjunkt *H. V. Gregersen* et kort, men kyndigt og instruktivt foredrag om eftermiddagens program, og herefter deltes det store selskab i fire hold, hver med sin rute. Turens hovedmål var de tre slotte ved Westensee, Schi-

rensee, Emkendorff og Deutsch-Nienhof. Desuden var der lejlighed til at se Westensee kirke.

Ved de tre slotte var der lejlighed til vandringer i parkerne, men vigtigst var det, at man alle tre steder kom ind og fik en kyndig gennemgang af deres indre. En fortræffelig idé var det, at alle deltagerne i bussen havde fået udleveret et særtryk af »Sønderjysk månedsskrift« med artikler om Emkendorff-kredsen og om de tre slotte.

J. S.

Kursus i hjemstavns historie.

For tredje gang afholdt Dansk historisk Fællesforening et kursus for lærere i aftenhøjskolen. Det fandt sted på Kalø Landboskole i dagene 2.—5. august, og emnet var »Herregården«.

Statskonsulent Roar Skovmand gav vigtige praktiske oplysninger om aftenskoleloven og dens muligheder. Dr. phil. Vilhelm la Cour behandlede »Herregården i middelalderen« og ledede desuden en ekstra arrangeret studietur til Kalø slotsruin.

Mag. art. Inge Mejer Antonsen holdt to foredrag om herregårdenes bygningshistorie og inventar i renaissance og barok, professor Aksel E. Christensen om »Herregården og landsbyen før 1550« og »Herregården og dens ejer som politisk faktor«.

Landsarkivar Johan Hvidtfeldt, der var leder af kursus bistået af fællesforeningens sekretær, arkivar Kn. Prange, talte om »Herregården og landsbyen efter 1550« og om »Landbrugsreformerne«, og sluttelig redegjorde mag. art. Hans Lassen for »Livet på herregården«.

Det var ingen tilfældighed, at Djursland var blevet valgt som kursusområde, for få andre steder findes så mange velbevarede herregårds-slottet fra renaissancetiden samlet på et sted. Ekskursionerne til Rosenholm, Gl. Estrup, Løvenholm, Skaføgård og Clausholm gav det supplerende anskuelsesbillede, som afrundede og fuldendte kursus.

Der blev stillet forslag — fra en deltager fra Lolland — om at afholde næste års hjemstavnskursus i grænselandet.

Blandt de o. 35 deltagere var der 5 fra Nordslesvig.

C. St.

Amtskredsens arbejde i 1959.

Haderslev amtskreds. Vinteren 1958-59 var i Haderslev amt kendetegnet ved en meget livlig aftenhøjskolevirksomhed. Ikke mindre end 11 steder i amtet havde man aftenhøjskoler med lokalhistoriske emner.

Amtskredsen holdt sin generalforsamling den 8. marts 1959 i forbindelse med arkivar Pranges instruktionsmøde for lokalhistorikere. Der var mødt ca. 50 deltagere fra Haderslev amt samt enkelte fra Aabenraa og Tønder amter. Formanden, arkivar Iversen, bød velkommen. Efter

at arkivar Prange havde talt, udspandt der sig en livlig drøftelse angående udarbejdelse og udgivelse af sognehistoriske arbejder. Som et særligt punkt talte lærer Hermansen, Skodborg, om det lokalhistoriske arbejde i Skodborg sogn.

Egnsvandringen holdtes i år allerede søndag den 7. juni. Man begyndte ved Stepping kirke, hvor pastor Holm fortalte om brødre-kolonien i Stepping og dens forbindelse med den vestfynske vækkelse. Derefter kørte man til Christiansfeld, hvor pastor Hansen fortalte om Brødremenigheden. Ved kaffebordet talte fuldmægtig Olav Christensen om erhvervslivet i Christiansfeld. Man sluttede ved Christinero, hvor Olav Christensen fortalte om kammerherreinde C. F. v. Holstein. Turen, som lededes af museumsinspektør H. Neumann, havde samlet godt 100 deltagere.

Senere på sommeren havde vi en interessant aftenvandring til udgravningen i Ejsbøl mose, hvor museumsinspektør Ørsnæs fra Nationalmuseet viste omkring. Senere samledes man på Hotel Norden, hvor deltagerne fik en kyndig orientering om arkæologernes arbejds-metoder og resultater. Turen havde samlet ca. 150 deltagere. Både denne tur og egnsvandringen var arrangeret i forbindelse med Haderslev museums- og arkivforening.

En planlagt tur til Skodborg med redaktør A. Lassen som taler måtte aflyses på grund af redaktørens sygdom.

Der har været god tilgang af medlemmer også i 1959. Af personskifter inden for udvalget kan nævnes, at seminarielæktor, mag. art. G. Jacobsen, Haderslev, har afløst H. Eriksen som sekretær.

T. H.

Åbenrå amtskreds holdt generalforsamling den 23. april på ungdomshjemmet med 60 deltagere. Politimester Bjerre, Gråsten, genvalgte som medlem af amtsudvalget, hvorefter Hans Valdemar Gregersen holdt foredrag om Åbenrå i middelalderen. Den 15. juni var der historisk aftentur til Galgebakken og Anne Helene Michelsens museum, Lille Kolstrupgaard, med 40 deltagere trods regnvejr og blæst. Adjunkt Dragsbo fortalte om de geologiske forhold omkring Åbenrå og arkivar Iversen træk af Galgebakkens historie, hvorefter man besøgte museet under frk. Michelsens vejledning. Den 13. august tog man på aftentur til udgravningerne ved Årup kapel. Antallet af deltagere var her 200. Udgravningerne fremvistes af nationalmuseumsarkitekt Blache Holm. Der taltes endvidere af pastor Fenger og Hans Valdemar Gregersen.

Sommerudflugten til Kliplev kirke fandt sted den 30. august og havde samlet 180 deltagere. Man startede fra markedspladsen i Åbenrå og kørte ad den gamle landevej til Kliplev kirke, hvor pastor Zachariassen talte om kirkekunst i almindelighed og Kliplev kirke i særdeleshed. Den store forsamling sang et par salmer, og man

beså kirken og præstegården med have. Derefter kaffebord i Mørks gæstgiveri med efterfølgende foredrag af førstelærer Hansen, Kliple, der fortalte Kliple sogns historie fra istiden og til nutiden. Hjemturen gik over Søgård.

I hovedudflugten til Holsten den 20. september 1959 deltog 75 medlemmer fra Åbenrå.

H. J.

Sønderborg amtskreds havde generalforsamling med foredrag af arkivar Prange. Samtlige valg var genvalg. Forsøgene, der i forbindelse med drøftelsen på sidste års generalforsamling er gjort på at oprette sognearkiver, er ikke faldet heldigt ud. Bestræbelserne må sikkert gå ud på at søge oprettet et amtsarkiv, evt. i forbindelse med biblioteket, så der kan sikres betryggende tilsyn og opbevaring. Amtsudvalget har medvirket ved planlægning af aftenhøjskoler i tre sogne.

E. C.

Tønder amtskreds holdt generalforsamling den 18. marts i Tønder. Valgene var genvalg. Pastor Malling holdt et interessant foredrag om rejsningen ved Brøns d. 22. 1. 1849. Sommerturen den 22. august havde samlet 160 deltagere. Den indledtes i Hjerpsted kirke med foredrag af viceskoleinspektør Werner Christiansen om kirken og sognet. Derefter aflagde man besøg i billedskæreren, bager Brodersens samling. Brodersen fortalte ved kaffebordet i »Vennelyst« levende om vestslesvigs billedskærerkunst. Man kørte forbi de mange bronzealderhøje, der præger sognet, til Randerup kirke, hvor provst Holdt fortalte om kirken og Brorsonslægten.

Den 25. november var der besøg på Tønder kirkemuseum under pastor Magles vejledning. Ved det efterfølgende kaffebord causerede pastor Magle over emner vedrørende kirkemuseet. Mødet havde samlet 45 deltagere.

C. S.

Sydslesvig amtskreds holdt generalforsamling i Flensborg den 11. maj 1959. Fhv. skoleinspektør Jes Christensen fortalte om »personer og begivenheder fra vor hjemstavn«, især knyttede til den gamle Hærvej. Formanden aflagde beretning, hvorunder der udspandt sig en varm drøftelse angående den opsigts tanken om med dykker at undersøge Sliens munding, havde vakt i pressen. Regnskabet aflagdes af kassereren, bibliotekar Kürstein. Mange medlemmer, som vi har mistet ved fraflytning til Danmark, håber vi, vil indmelde sig derovre; der er stadig vanskeligheder med opkrævningen af kontingent hernede. Det samme gælder medlemslisten, oplyste sekretæren, kontorchef Schubert. Til bestyrelsen valgtes rektor Dinsen Hansen, Nibøl, og nyvalgte bibliotekar frk. Dinne Jensen, Husum.

Det vedtoges at foretage en byvandring i Flensborg — denne foregik omkring det gamle Nørretorv den 18. juni under vejledning af vice-skoleinspektør E. Lorenzen, og den største oplevelse var vel nok, at vi fik lov til at komme inden for i Kompagnihuset ved Skibbroen. En tur til Oksevejen under vejledning af inspektør Jes Christensen fandt sted den 12. juli og var meget vellykket. Desværre kom på grund af forsinket tilmelding næsten ingen med på den store egnsvandring til Holsten.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1958-59

Årsmødet afholdtes på Rugkobbelskolen i Åbenrå. Mødet indledtes af skoleinspektør P. Clausen, der bød Historisk samfunds medlemmer velkommen til skolen. Formanden, arkivar P. Kr. Iversen, takkede for velkomsten og udtrykte sin glæde over, at det havde været muligt at holde årsmøde på denne moderne og meget smukke skole.

Årsmødet begyndte med generalforsamling. Til dirigent valgtes skoleinspektør P. Clausen, der oplæste dagsordenen og derpå gav ordet til formanden.

Formanden indledte med at udtale mindeord over de tre trofaste støtter og mangeårige medarbejdere i det sønderjyske arbejde, Historisk samfund havde mistet i det forløbne år, H. Lausten-Thomsen, M. Mackeprang og Mads Michelsen og nævnte kort deres store indsats i samfundets arbejde. Forsamlingen rejste sig, og formanden udtalte et ære være deres minde.

Formanden aflagde derefter årsberetningen:

Skal det forløbne beretningsår karakteriseres i nogle få ord, kan det siges, at det har været et år på godt og ondt. Det har været et frugtbart arbejdsår såvel m.h.t. publikationsvirksomhed som mødearrangementer, men i økonomisk henseende tegner billedet sig knapt så lyst. *Medlemstilgangen* har efter den store stigning i de senere år været mere moderat, men siden sidste årsmøde har vi dog haft en tilgang på op imod 100 nye medlemmer, således at medlemstallet i dag nærmer sig 1800. Forholdsvis størst har medlemstilgangen været i Haderslev amt, hvor man nu efterhånden ligger på linie med de øvrige amtskredse.

Foreningens centrale opgave er nu som før udgivelsen af *Sønderjyske årbøger*. Sønderjyske årbøger 1958 og iøvrigt også det nyligt udsendte halvbind har bragt værdifulde afhandlinger og artikler til belysning af forskellige sider af vor landsdels historie; især vil der være grund til at nævne landsarkivar Johan Hvidtfeldts store og meget vigtige afhandling om de nordslesvigske embedsmænd. Den er den første af tre afhandlinger, der siden hen samlede vil blive udsendt i skriftrækken på samme måde, som i sin tid uddragene af kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog blev det. Afsnittet *Noter* og nyt er i sidste efterårshæfte blevet yderligere udvidet og redaktionen håber også fremdeles under denne rubrik at kunne holde medlemmerne underrettet om betydningsfulde, aktuelle foreteelser inden for det historiske arbejde i vor landsdel. Fortegnelsen over afgang og tilgang af medlemmer måtte vi desværre af økonomiske grunde se bort fra i efterårshæftet, men vi håber, at det vil være muligt i det kommende efterårshæfte til underretning for tillidsmændene at bringe afgang- og tilgangslister.

Vi har nu udsendt to årgange af Sønderjyske årbøger i det nye *udstyr*, og det har glædet styrelsen, at medlemmer både skriftligt og mundtligt har tilkendegivet deres tilfredshed herover. Forsendelsen har voldt lidt kvaler, idet omslagsbilledet i nogle tilfælde er blevet skrammet, men vi håber, at denne kalamitet i fremtiden vil kunne undgås ved anvendelse af kartoner i stedet for konvolutter. Det bliver lidt dyrere, hvorfor vi også på grund af portoforhøjelsen for et par år siden nu har været nødt til at forhøje refusionen af forsendelsesomkostningerne til 2,50 kr. mod hidtil 1,50 kr. Medlemskontingentet + forsendelsesomkostninger beløber sig herefter til 10 kr. årligt.

Det er nu på tide, at vi begynder at tænke mere alvorligt på *registret* til Sønderjyske årbøger 1941—60. Omkring halvdelen af disse årgange er registreret på sedler af bibliotekar Carl Langholz, og vi må nu se også at få resten registreret, således at registret kan blive udsendt engang først i 60'erne. Først derved vil indholdet af de sidste 20 årgange virkelig blive tilgængeligt for forskningen.

Sønderjysk månedsskrift har også haft tilgang af holdere. Der vil senere blive aflagt en speciel beretning vedr. dette tidsskrift, og jeg skal derfor her blot nøjes med at sige, at også månedsskriftets nye udseende er faldet i holdernes smag, og at der i tidsskriftet bringes så mange værdifulde artikler vedr. sønderjysk lokal- og personalhistorie og aktuelle kulturelle forhold, at det fortjener et betydeligt større holdertal. Jeg vil som vanlig gerne anbefale vore medlemmer at tegne abonnement på tidsskriftet. På grund af udvidelsen til hæfter på 24 sider er portoen steget, og til dækning heraf har styrelsen vedtaget at forhøje prisen med to kr. årligt til 14 kr., eller 3,50 kr. kvartalet.

Inden for *skriftrækken* er der siden sidste årsmøde udsendt to nye publikationer. Den første er seminarirektor, dr. theol. Asger Nyholms bog »Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid«. Denne bog er et så betydningsfuldt værk, at vi inden for Historisk samfund i al beskedenhed er stolte over at stå som udgiver. Den har overalt mødt megen anerkendelse og er — som den første i vor skriftrække — blevet anmeldt i radioen.

Fornylig udsendtes en ny udgave af Olav Christensens »Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur«. Det er i virkeligheden mere end en ny udgave, idet der er tilført så meget nyt stof og så mange nye oplysninger, at bogen næsten kan betegnes som en ny publikation.

Køberne af disse to nye bøger vil have bemærket, at de er udsendt med stift bind. Indbindingen koster omkr. 80 øre mere pr. bind end et hæftet eksemplar, og vi håber, at medlemmerne billiger denne lille reform. Den for nogle år siden på årsmødet fremsatte og berettigede kritik af vore publikationers triste udseende håber vi også at have imødekommet ved at give bøgerne et lidt mere moderne og efter vor mening mere tiltalende udseende.

Inden for skriftrækken er den nærmest foreliggende opgave udsendelsen af 3. bind af redaktør A. Svenssons store og betydningsfulde værk om Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. Manuskriptet er ved at være færdigt, og ventelig vil dette afsluttende bind være udsendt

inden næste årsmøde. Af andre publikationer, der er under forberedelse, kan nævnes mag. Sig. Schoubyes undersøgelser vedr. de tønderske sølvsmede, Åbenrå bys historie, landsarkivar J. Hvidtfeldts omtalte værk vedr. de nordsløvigske embedsmænd, arkivar, frk. Emilie Andersens biografiske værk om Hans d. Ældre og overarkivar, dr. phil. Harald Jørgensens udgivelse af brevvekslingen mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Der har i vinterens løb været et betydeligt salg af ældre publikationer. Fink og Hvidtfeldts vejledning i studiet af Sønderjyllands historie er nu fuldstændig udsolgt og Tønder gennem Tiderne er næsten udsolgt. En ny udgave af Fink og Hvidtfeldts værdifulde håndbog er derfor taget under overvejelse, medens der ikke foreløbig kan blive tale om en ny udgave af Tønder-bogen. Det har derimod været overvejet at udsende mindre skildringer på omkr. 200 sider af vore flækkers historie, men det vil nok vare nogle år endnu, inden denne plan kan føres ud i livet. I Serien af vore små levnedsskildringer håber vi også inden for en overskuelig fremtid at kunne udsende en lille bog om og af J. N. H. Skrumsager ved redaktør Morten Kamphövener.

Som det har været tilfældet i de senere år, har der også sidste efterår (d. 20. sept.) været afholdt et fællesmøde i Åbenrå for samtlige *amtsudvalgsmedlemmer*. Fremmødet var godt og der udveksledes tanker om arbejdet i amtskredsene. Her blev aftenhøjskoler med sognehistoriske emner drøftet, og amtsungdomskonsulent Carl Chr. Jensen, Sønderborg, gav forskellige praktiske oplysninger. Et nærmere samarbejde med amtsungdomskonsulenten og amtsungdomsnævnene bør tilstræbes. Også egns- og sognevandringer drøftedes på mødet. Ligesom i sommeren 1957 er der i 1958 til tillidsmændene udsendt opfordringer og vejledninger i oprettelse af *aftenhøjskoler med lokalhistorisk emne*, og samtidig er der udsendt en fortegnelse, omfattende ca. 40 foredragsholdere, der har erklæret sig villige til på aftenhøjsholelovens betingelser at tale om nærmere opgivne emner. Dette materiale er efter ønske fra ungdomsforeningerne også udsendt til samtlige ungdomsforeningsformænd. Vi har ikke noget bestemt tal på, hvor mange aftenhøjskoler med lokalhistorisk emne, der har været etableret i den forløbne vinter, men skønsmæssigt kan tallet anslås til at ligge omkring 25. Enkelte foredragsmøder med lokalhistorisk emne rundt omkring i foreninger og forsamlingshuse har vi ingen oplysninger om, men det er vort indtryk, at den udsendte talerliste har gjort nytte også i den retning, og det vil være af værdi, om lignende materiale kan udsendes igen i sommer. Iøvrigt vil det være af overordentlig stor værdi for det folkelige historiske arbejde, om samarbejdet mellem vore tillidsmænd og lederne af ungdoms- og foredragsarbejdet ude omkring i sognene kunne udbygges yderligere. Der er her en vigtig opgave for vore tillidsmænd.

Dansk historisk fællesforening har i de senere år arrangeret *kursus for lærere i aftenhøjskoler* med lokalhistorisk emne, og to af vore mest aktive medarbejdere på dette felt har været deltagere i forrige sommers kursus på Søhus husmandsskole. Vi håber også at kunne yde

et beskedent tilskud til deltagere i dette års kursus på Kalø landbrugs-skole i dagene 2.—5. august.

Som et led i det historiske oplysningsarbejde har vi endvidere arrangeret to møder med Dansk historisk Fællesforenings *lokalhistoriske konsulent*, arkivar Knud Prange, Viborg, det ene i Sønderborg d. 7. marts, det andet i Haderslev d. 8. marts. Arkivar Prange talte om tilrettelægningsen af lokalhistorisk arbejde og kom især ind på udgivelsen af sognehistorier. Møderne afholdtes i forbindelse med Sønderborg og Haderslev amtskredses generalforsamlinger og navnlig i Haderslev var der god tilslutning.

Egnsvandringerne har også i år haft god tilslutning, for amtskredsenes vedkommende endog større tilslutning end sidste år (1957: 470 deltagere, 1958 ca. 1000 deltagere). Den fælles eller den såkaldte store egnsvandring gik sidste høst, d. 7. sept. til Haderslev amt. Museumsinspektør H. Stiesdal, Nationalmuseet, viste os nogle interessante, middelalderlige voldsteder og museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, fortalte om udgravningerne i Ejsbøl mose. Der var her godt 300 deltagere. Egnsvandringerne er et af de bedste midler til at få større kredse i tale, og jeg vil gerne sige til tillidsmændene, at de — som det med held er gennemført bl. a. i Varnæs og Brede — bør søge nu i sommer også at arrangere *sognevandring*.

Især bør man i de sogne, hvor der sidste vinter har været aftenhøjskoler med lokalhistorisk emne, søge at få arrangeret sådanne sognevandring, gerne aftenvandring til sognets oldtidsminde-mærker, gamle særprægede gårde og huse m.v. Sognevandringerne bør arrangeres sammen med stedlige ungdoms- eller foredragsforeninger. Med amtskredsenes udflugter indbefattet har der i beretningsåret været afholdt 8—9 egnsvandring, og af øvrige *møder og foredragsarrangementer* har der været afholdt 20. Også i år har Historisk samfund således kunnet være med til at udføre en ikke ubetydelig indsats på det folkeligt kulturelle område.

Fra maj sidste år har Historisk samfund været med i de såkaldte nationale foreningers *samarbejdsudvalg*, og vi har derved fået adgang til at udveksle tanker og meninger om opgaver af fælles interesse indenfor kulturarbejdet i grænselandet. Vi har været med til at arrangere kursus på Danebod højskole d. 4.—5. okt. og vi har været med i drøftelserne om radioen i grænselandet. Det ser ud til, at der ad åre skulle være mulighed for også her i landet at få gennemført lokalprogrammer, og sker det, skabes der sandsynligvis også nye muligheder for det lokalhistoriske arbejde.

Det forløbne år har således været et frugtbart arbejdsår, men et kulturelt arbejde af et sådant omfang gøres ikke gratis. Det mørke punkt i året er, at vi har oparbejdet en ikke ubetydelig *gæld*. Vi har ganske vist i år som tidligere år modtaget betydelige *tilskud* til vort arbejde fra stat, amter, købstæder, H. P. Hanssens mindefond, Sprogforeningen og Dansk kultursamfund, og uden disse tilskud ville vort arbejde langt fra have kunnet få det omfang, det har i dag. Vi er myndigheder og fondsbestyrelser megen tak skyldige for denne hjælp. Efterhånden som vort arbejde trænger længere ud i sognene,

har vi ment, at der var en vis rimelighed i, at også sognerådene støttede vort arbejde. Vi har derfor i vinter udsendt ansøgninger til samtlige sogneråd om at yde et bidrag til Historisk samfund. Endnu er det for tidligt at fælde en endelig dom over resultatet af denne henvendelse, men det kan dog siges, at adskillige sogneråd allerede har indbetalt et større eller mindre beløb til os. Også for denne hjælp vil jeg gerne sige tak, idet jeg dog gerne vil tilføje, at vi venter, at sognerådene med tiden vil øge deres tilskud. Men det stigende medlemstal og deraf følgende større indtægter, de offentlige og private tilskud dølger ikke den kendsgerning, at vi i det forløbne år har oparbejdet et ikke ubetydeligt underskud på regnskabet. For at skabe balance bliver vi derfor nok nødt til i den kommende tid at tage reb i sejlene og neddæmpe vor virksomhed noget. Vi har nu i et par år udsendt Sønderjyske årbøger i et omfang på 320—350 sider, og vi har også på anden måde disponeret lidt vel optimistisk. Vi bliver nok nødt til i år at nøjes med at udsende Sønderjyske årbøger i et omfang på 15 ark eller 240 sider, og også m.h.t. mødearrangementer bliver det nok nødvendigt at bruge sparekniven. På den anden side har foreningen ved sit betydelige medlemstal, ved de ordinære tilskud og ved de salgsmuligheder, der ligger i beholdningen af publikationer, så store aktiver, at et enkelt års underskud på regnskabet ikke bør tages alt for tungt. Ved fornuftig disponering vil gælden kunne bringes ud af verden i de følgende to regnskabsår.

Men også vore tillidsmænd og andre kan give en håndsækning i den retning ved at gøre en positiv indsats for hvervning af nye medlemmer. Den historiske interesse er vel til syvende og sidst ikke så lille, som mange vil være tilbøjelig til at mene. Det er så ofte blevet nævnt på vore møder, at det ikke skulle være uoverkommeligt for hvert af vore medlemmer at skaffe blot et nyt medlem, og jeg vil gerne gentage opfordringen her. Lad Deres naboer og venner blade i et par årgange af Sønderjyske årbøger, og De skal se, at dette vil stimulere medlemstilgangen. Får vi blot nogle få hundrede medlemmer mere, end vi har i øjeblikket, vil udgivelsen af Sønderjyske årbøger kunne hvile helt i sig selv, og de øvrige midler, der står til vor rådighed, vil så kunne anvendes til andre vigtige formål inden for det lokalhistoriske arbejde.

I sammenligning med det øvrige land står vi meget pænt m.h.t. medlemstal. Historisk samfund for Sønderjylland er vel således i dag det største af de egentlige amtshistoriske samfund, men sammenligner vi f. eks. med tilslutningen til de slesvig-holstenske kredshjemstavnsforeninger, har vi meget at indhente endnu. Og skulle vi ikke gøre et forsøg herpå?

Dirigenten gav derefter ordet til kassereren, Olav Christensen, der aflagde regnskabet (jvf. omst.) og oplæste revisorernes bemærkninger.

W. Christiansen aflagde beretning for Sønderjysk månedsskrift og gennemgik dets regnskab. Trods stigning i abonnementstallet sluttedes med underskud, men forhåbentlig ville det forbedrede udstyr og det

større sidetal resultere i fortsat holderfremgang. W. Christiansen opfordrede til arbejde for flere abonnenter og flere annoncører.

Dirigenten stillede derefter beretninger og regnskaber til diskussion under eet.

Pastor T. Holm fandt det beklageligt, at honorar for kasserer og sekretær er nedsat, og formanden, der delte denne beklagelse, oplyste, at bestyrelsen havde fundet det rimeligt at skære i administrationsudgifterne fremfor at nedskære aktiviteten.

Frk. G. Gregersen efterlyste mere kunstnerisk stof i månedsskriftet, idet dette stof ikke burde være forbeholdt dagbladene, og ønskede især stof om ældre sønderjysk kunst- og kulturhistorie og nævnte Kiebitz og fjerfuglebillederne fra Als som eksempel. Formanden støttede frk. Gregersen kraftigt, og W. Christiansen lovede at bringe også dette stof i det omfang, det var muligt.

Gdr. Jepsen, Strågård, rettede en tak til styrelsen og formanden og anbefalede øget medlemshvervning. Han roste årsskriftets nye udseende og fremlagde Hejselbjerg Paulsens artikel som særlig værdifuld. Den burde efterfølges af et udvidet arbejde om Øster Løgum sogn.

Da ikke flere ønskede ordet, satte dirigenten de tre beretninger enkeltvis under afstemning, og alle godkendtes enstemmigt.

Efter tur afgik W. Christiansen, K. Fanø, J. Holdt og J. Hvidtfeldt, der alle genvalgtes.

Dirigenten oplæste ændringsforslagene til lovenes §§ 2 og 6, og gav derpå ordet til formanden, der kommenterede forslagene og begrundede dem nærmere. Han understregede, at ændringen i § 2 ikke skyldes ønske om kontingentforhøjelse trods de store udgiftsstigninger og årets underskud, men simpelthen var et spørgsmål af rent praktisk art, idet den nuværende ordning var for langsom og usmidig. Formanden sluttede med at anbefale forslagene til vedtagelse.

Dirigenten satte derefter forslagene enkeltvis under afstemning, og de vedtoges begge med alle stemmer.

De to ændrede paragraffer har derefter følgende ordlyd:

§ 2.

Indmeldelse i samfundet sker ved henvendelse til et af styrelsens medlemmer. Medlemsbidraget fastsættes af styrelsen. *Sønderjyske årbøger* skal med passende mellemrum bringe en medlemsliste, ordnet efter distrikter.

§ 6.

Foreningens regnskabsår går fra 1. april til 31. marts. Det årlige regnskab revideres af to for tre år ad gangen valgte revisorer og fore-

lægges i revideret stand til godkendelse på det ordinære årsmøde. Et uddrag af regnskabet meddeles i årbøgerne.

Under eventuelt oplyste formanden, at bestyrelsen påtænkte at fordoble det livsvarige medlemsbidrag fra 100,- kr. til 200,- og henlægge pengene til et særligt fond. Dette godkendtes af generalforsamlingen.

Formanden meddelte endvidere, at årsmødet næste år henlægges til Haderslev by, og omtalte efterårets egnsvandring. Det var drøftet at foretage en heldagstur, og på betingelse af tilstrækkelig tilslutning ville det blive forsøgt. Planerne var endnu ikke helt udarbejdede. Endelig nævnte formanden, at man påtænkte at afholde lokalhistoriske kurser i Haderslev og Sønderborg, og at man evt. ville bringe et kursus i skriftlæsning i Sønderjysk månedsskrift.

Kæmner Dahl, Augustenborg bad til sidst om nogle oplysninger om Dronning Margrethes dødssted, og professor Fink oplyste, at man kun kan fastslå, at hun døde på et skib i Flensborg fjord.

Efter kaffebordet holdt overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt, foredrag: Martsrevolutionen 1848 i Kiel og Nordslesvig.

Derefter holdtes to korte foredrag. Museumsinspektør H. Neumann fortalte om den nye museumslov og dens konsekvenser for de nord-slesvigske museer, og magister S. Schoubye berettede om sit arbejde med Tønder guldsmede og om de resultater, han var kommet til.

Regnskab 1958

Indtægter		Udgifter	
Medlemsbidrag	12.777,50	Årbogen:	
Portogodtgørelse	3.117,99	Papir og tryk	7.958,39
Salg	5.911,84	Honorarer ..	3.969,72
Tilskud	25.160,00		11.928,11
Egnsvandringen	1.006,00	Skrifter	22.852,21
Refusion af papirafgift.	423,00	Ekspedition, kasserer,	
Refusion af løn til kon-		sekretær	2.000,00
torist	11.651,18	Fragt og omdeling	3.984,51
Renter	52,60	Møder, foredrag o. l. ..	3.342,67
Balance	4.217,12	Amtsudvalgene	1.804,00
		Kontorhold og løn til	
		kontorist	13.457,13
		Egnsvandringen	1.101,20
		Tilskud til Sdj måneds-	
		skrift	3.000,00
		Mindeplade på H. P.	
		Hanssens hus	381,32
		Repræsentation	110,75
		Diverse	355,33
	64.317,23		64.317,23

Regnskab januar kvartal 1959

Medlemsbidrag	330,00	Årbogen, papir og tryk	6.060,00
Portogodtgørelse	145,30	Skrifter	3.853,63
Salg	2.968,83	Fragt og omdeling	396,63
Tilskud	2.980,00	Møder og foredrag	124,30
Refusion af papirafgift.	373,20	Kontorhold og løn til	
Refusion af kontoristløn	3.673,97	kontorist	3.223,56
Renter	12,89	Repræsentation	75,10
Balance	3.692,03	Dansk hist. Fællesforen.	254,65
		Diverse	188,35
	<u>14.176,22</u>		<u>14.176,22</u>

Status

Aktiver		Passiver	
Beholdning	1.365,61	Regninger	9.149,56
Kontingentrestancer ..	170,00	Jorcks fond ..	7.000,00
Arbejdsmin. kontoristløn		÷ Sdj. måneds-	
til gode	954,07	skr. 1958 ..	3.000,00
Udestående for salg ..	1.425,00		4.000,00
Forudbetalt for Tønder			
Sølv	500,00		
Balance	8.734,88		
	<u>13.149,56</u>		<u>13.149,56</u>

Olav Christensen

Haderslev, den 28. april 1959.

Undertegnede af Historisk samfund for Sønderjylland valgte revisorer har d. d. revideret ovenstående regnskab for året 1958 og for 1. kvartal 1959 — med henblik på en omlægning af regnskabsåret — som ingen anledning giver til kritiske bemærkninger, men er i overensstemmelse med foreliggende bilag. Yderligere har vi kontrolleret regnskabet fra 1. april til 11. maj d. a.

p. t. Åbenrå, den 31. maj 1959.

Sig. Schoubye

Jørgen Frank

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i 1955, 1956 og 1957 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk samfund for Sønderjylland er for afgangslstens vedkommende ordnet alfabetisk, medens tilgangslisten er ordnet topografisk, som medlemslisten i 1955 var det. Afgangslisten omfatter foruden døde, hvor enken ikke har fortsat medlemsskabet, desuden udmeldte og slettede på grund af restancer. Iøvrigt henvises til indledningen til medlemslisten 1955, idet dog bemærkes, at kassereren har ansvar for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk samfund har siden årsopgørelsen i 1957 haft en nettotilgang af 149 medlemmer, idet medlemstallet pr. 1. oktober 1959 udgjorde 1771, der fordeler sig således på landets enkelte dele

Åbenrå by	189	Tønder by	96
Åbenrå amt	197	Tønder amt	223
Haderslev by	116	Sydslesvig	179
Haderslev amt	289	Stor-København	132
Sønderborg by	50	Det øvrige Danmark	184
Sønderborg amt	112	Udlandet	4

Afgangsliste:

Aftægtsmand Eskild Abrahamsen, Branderup †, afdelingsleder E. Kruse Agerschou, Haderslev, lærer Herluf Albertsen, Flensborg, bagermester W. Albrecht, Holm, Nordborg; forsikringsinspektør Poul Andersen, Tønder, lærer Knud Andersen, Vojens, forretningsfører R. Bay, Padborg, lærerinde Karen Bie, Rødding, fhv. lærer K. P. R. Billund, Tønning, lærerinde Ruth Bolding, Fredericia, gårdejer Hans Bonde, Lavensby, købmand Peter Brik, Hovslund, børnehavelærerinde Elke Bruhn, Tønning, højskoleforstander Sigurd Brønsted, Velling, fhv. lærer A. Buch, Felsted, afdelingschef Arthur Christensen, Kgs. Lyngby †, gårdejer Hans Clausen, Havnbjerg †, fru Ellen Dahl, København †, gårdejer P. Damgaard, Rødebæk †, J. F. Demant, Padborg, lærerinde Kristine Eriksen, Hønkys †, apoteker Poul Faber, Åbenrå, grosserer M. Fabricius, Åbenrå, sognefoged Jørgen Frandsen, Guderup †, værkfører Chr. Grau, Åbenrå, amtslandinspektør E. V. Gregersen, Sønderborg, kommunkasserer Viggo Gre-

gersen, Møgeltønder, frk. Hilde Grundmann, Husum, F. H. Haman, Døstrup, Agnete Hammer, København Ø, husmand Anders P. Hansen, Randerup †, Christa Hansen, Ulsbyskov, boghandler Engers Hansen, Esbjerg †, pastor emer. J. Hansen, Sønderborg, bestyrer Jakob Hansen, Over Jerstal, lærer Reinhold Hansen, Broager †, lærer Jørgen Hattesen, Frørup, kreds Flensborg, lektor Jørgen Hatting, Rungsted, sognepræst H. J. Helms, Mjolden, sundhedsplejerske Margrethe Holstein, Slesvig, lærer Vagn Hylleberg Nielsen, Bredsted, læge J. C. Høeg, Herning †, lærer Alfred Jakobsen, Jaruplund, civilingeniør T. Q. Jacobsen, Tønder †, lærer Walter Jaffke, Flensborg, lærer C. Jensen, Mejlbj, tømrermester Chr. Jensen, Vojens, lærer J. C. Jensen, Tønning, lærer J. M. Jensen, Felsted †, gårdejer J. Jespersen, Rødekro, H. H. Jessen, Peberbjerg †, fru Marie Jessen, Flensborg, købmand Peter Jessen, Åbenrå, overportør A. B. Keller, Rødekro †, apoteker J. Kjems, Løgumkloster †, murerme-

ster Niels Kjær, København, fru Edith Kristensen, Risckov, sognepræst Johs Kyster, Broager, konsulent T. K. Ladegaard, Haugerup, Sorø, gårdejer Dellef Lassen, Struksrup, L. Lauritzen, Tylstrup †, pastor emer. M. Lauritzen, Padborg, amtslæge H. Lausten-Thomsen, Åbenrå †, lærer Christian Lorenzen, Egernførde, sognefoged Valdemar Ludvigsen, Nybøl †, gårdejer Kr. Lund, Gestrup, Marie Kjestine Lydiken, København, museumsdirektor, dr. phil. M. Mackeprang, Charlottenlund †, Haakon Madsen, Odense, gårdejer Chr. Mahler, Havrup, kreds Flensborg, medhjælper Niels Mathiesen, Korup pr. Rabsted, bankass. Misse May, Kruså, grosserer Peter Michaelsen, Lunderskov †, amtslæge Mads Michelsen, Åbenrå †, bibliotekar Frederik Mommsen, Flensborg, snedker Peder Moos, Kerteminde, fru Marie Møller, Bolderslev, dr. phil. Niels Møller, Sønderborg †, lærer Bent Aage Nielsen, Egernførde, overass. Ely Nielsen, Ålborg, landsretssagfører M. Nørhald, Sønderborg, grosserer Oluf Ohlsen, Lyksborg, overlærer Inger Ottoson, Flensborg, salgschef C. J. Pape, Fannerup †, førstelærer Albert Pedersen, Vedsted, overlærer Karen Pedersen, Rødding, lærer P. Storgaard Pedersen, Avnbøl, lærer Hans Petersen,

Garding, filialbestyrer Jørgen Petersen, Åbenrå, amtssekretær Nis Petersen, Flensborg, lærer Otto Petersen, Gulde, viceskoleinspektør P. Chr. Petersen, Husum, mejerier Jørgen Søren Petersen, Alslev †, sognepræst K. Rasmussen, Udbjerg, overlærer J. Ravn, Bagsværd †, fru Eva Riis, Agerskov, møbelhandler Riis-Anthonsen, Åbenrå, pastor Sigfred Riishøjgaard, Kolding, stud. mag. Stig Rolvsen, Valby, læge Christian Rud, København, gårdejer Hans J. Schmidt, Varnæs, lærer Karl Heinz Schmidt, Flensborg, gårdejer Mads Schmidt, Brandsbøl, gårdejer Marius J. Schmidt, Skrydstrup, postkontrollør L. J. Schrøder, Haderslev †, dr. phil. Gudmund Schütte, Eskjær †, prokurist Hans Schøning, Vojens, højskoleforst. Olaf Skov, Svensstrup, lærer Johs. Skovenborg, Høning, forstander R. Stærmosse, Lindholm, lærer Asger Svava-Olsen, Flensborg, skoleleder Sv. Søe-Petersen, Damholm, arkitekt S. M. Sørensen, Åbenrå †, fru Marie Thomsen, Åbenrå, gårdejer Jens Aage Uth, Havsted pr. Ravsted, pastor Carl Warncke, Ullerup, fru Anna Marie Weiss, Flensborg, fiskeriejer C. W. Wichmann, Rødekro, bogtrykker J. Wind, Haderslev, overlærer S. D. Wolff, Nordborg, lærer Poul Østergaard Pedersen, Husum, Øster Løgum sogns bibliotek.

Tilgangsliste:

ÅBENRÅ AMT

Åbenrå by:

Bak-Sørensen, Dina, fru
 Bech, Ole, journalist
 Behrens, Hans, kustode
 Borgå, Børge, overlærer
 Bøllemose, Harald, rentier
 Callesen, C., frk.
 Christensen, Frederik, fhv. skolekonsulent
 Christensen, S. Møller, ingeniør
 Dirksen, Karen, tandlæge, fru
 Dodt, Margrethe, kontorassistent
 Dodt, Oscar
 Fink, Cis, vævelærerinde
 Godt, Dorteia, fysioterapeut

Hansen, Claus, gasværksbestyrer
 Have, Olaf Junggreen, kunsthändler
 Hemmersam, Bothilde, fru
 Jacobsen, Erik, skibsagent
 Jacobsen, H. Asmus, kontorass.
 Jensen, Maren, fru
 Junggreen, J. P., havearkitekt
 Korsgaard, Sofie, væverske
 Kaatmann, H., købmand
 Lund, Frederikke, fru
 Poulsen, Richard, tømrermester
 Randers, Jens, revisor
 Stidsen, Johannes E., pastor
 Unnerup, Sv., kaptajn
 Wiwe, Birthe, fru bankprokurist
 Wåben, Peter Laur., pens. skoleinsp.

Bedsted sogn:

Clausen, Jacob, skoleelev.
Ryttersgaard, Jes H.

Bjolderup sogn:

Møller, Marie, fru, Bolderslev

Egvad sogn:

Asmussen, Niels, seminarieelev,
Nørre Hostrup
Heisel, Thomas, gårdejer, Horsby
Petersen, Aage, gårdejer, Øbening

Ensted sogn:

Plum, Astrid, fru, Stubbæk

Felsted sogn:

Staugaard, H. C. J., rentier, Solbjerg

Gråsten sogn:

Agnhof, Asta, overlærer, fru
Emborg, S. T., læge
Filt Jensen, landbrugslærer
Henriksen, Viggo, vinhandler
Iversen, Anni, lærerinde
Jakobsen, Alma, hush.lærerinde
Lorenzen, Thorvald, disponent
Mainz, Anders, bankass.
Møller, Uwe, læge
Åbenhus, Arne, lærer

Holbøl sogn:

Bojskov, Hans Fr., gårdejer,
Kelstrupskov
Laursen, Magnus, vejmand,
Rønshoved
Moos, Olav, gårdejer, Nørreskov

Klipleve sogn:

Anker, Anders, lærer, Bjerndrup
Jessen, Johs., maskinstationen

Løjt sogn:

Hansen, Svend, lærer, Løjt kirkeby

Rinkenæs sogn:

Andresen, Jørgen, inspektør,
Rinkenæs Nederby
Hansen, Karl Møller, landmand,
Rinkenæs
Jensen, J. Jacob, rentier, Rinkenæs

Rise sogn:

Lautrup, Peter B., stationshøj,
Rødekro

Varnæs sogn:

Christensen, Chr., lærer, Varnæs
Jacobsen, Mimi, husbest., Bovrup
Jessen, Ingvar, malerm., Bovrup
Jørgensen, P., gårdejer, Bovrup
Lauritzen, Holger, gårdejer, Grav
Nielsen, Elin Karl, installatør

Øster Løgem sogn:

Nielsen, Søren Strøm, husm., Genner
Rudolph. Peter, tømrerm., Hovslund

HADERSLEV AMT**Haderslev by:**

Albertsen, Ingeborg, lærerinde
Christensen, Fr., fhv. snedkerm.
Denager, Verner, lærer
Ernstsen, Carl-Emil
Friis, Erik, sparekasssekasserer
Hansen, Frederik, fuldmægtig
Hansen, Viggo, amtsbogholder
van Hauen, Kurt, kreditfuldm.
Hopballe, Chr. Johs., seminarieelev
Jakobsen, Gunnar, seminarieadj.
Lindbo Hansen, distriktsbestyrer
Madsen, J. Ove, lærer
Mikkelsen, Magnus, lærer
Ohlsen, Sven, købmænd
Oxholm, Ole, journalist
Rindholt, Leif, cand. mag.
Schmidt, Jens, arbejder
Sørensen, Mary, sundhedsplejerske
Thoroë, C., maltmester
Weitling, Günther, cand. theol.
Wolthers, Per, seminarieadjunkt
Østerlund, Hans J., overlærer

Agerskov sogn:

Christensen, Kjestine, posteksped.
Madsen, lærer, Bovlund
Schelde, Anne, fru, Vellerup

Bevtoft sogn:

Gemmer, Th., postekspeditør

Gammel Haderslev sogn:

Hjort, Johannes, gårdejer, Ejsbøl

Gram sogn:

Bredkjær, Elisabeth, frk., Gram
Holst, Christine, lærerinde,
Endrupskov
Lorenzen, Rikke, afdelingssyge-
plejerske, Gram

Petersen, Holger, købmand
Tilgaard, Margrethe, fru

Grarup sogn:

Jensen, Peter, gdr., Stenderupgård

Halk sogn:

Lorenzen, Fr. N., sognepræst

Hoptrup sogn:

Engsig-Krarup, P., sognepræst

Hygum sogn:

Fredslund, Aksel, Sdr. Hygum

Jels sogn:

Hviid, P., lærer, Jels
Nielsen, Kr., overlærer, Jels

Rødding sogn:

Jepsen, Chr., Stærekassen

Skodborg sogn:

Christensen, Peter, kommunekass.

Sommersted sogn:

Fink, Marie, lærerinde
Michaelsen, Peter, Kastvrå

Starup sogn:

Jessen, Gustav, propr., Løntgård

Tirslund sogn:

Bjørholm-Petersen, H., propr.,
Bjørholmsminde
Friis, Niels, gårdejer, Gøtterup

Toftlund sogn:

Rossen, Poul J., Ørderup
Sønderby, Peder, gårdejer, Ørderup
Østergård

Tyrstrup sogn:

Leerskov, Carl, folkepens., Kokjær
Petersen, Chr. M., Skovrup

Vilstrup sogn:

Fårvang, K., sognepræst
Hansen, Margrethe, lærerinde,
Sdr. Vilstrup

Vojens sogn:

Christensen, Erik, afdelingschef
Jacobsen, P., sognerådsformand
Jacobsen, Peter, fhv. stationsmester

Larsen, Gunner J., tandlæge
Petersen, Dorte, lærerinde, fru
Pors, J. B. Høyer, lærer

Øsby sogn:

Eriksen, Iver, gårdejer, Sverdrup

Øster Lindet sogn:

Bruun, Martin, landmand, Terp
Holst, Helge, gårdejer, Terp
Nielsen, Bodil, lærerinde, Ø. Lindet

SØNDERBORG AMT

Sønderborg by:

Arnvig, J., overlæge, dr. med.
Asmussen, Leonhardt
Brügge, Gert, stud. mag.
Christensen, C. M., lektor
Christensen, Marie, børnehaveder
Grandt-Nielsen, Finn
Hansen, D. Keller, rektor
Norberg, Knud, adjunkt
Slettebo, Jørgen, museumsinspektør
Smedegård, Bent H., provisor

Asserballe sogn:

Eriksen, Adolf, førstelærer,
Asserballeskov
Hansen, Hans, aftægtsmand
Lorentzen, J. P., lærer

Broager sogn:

Møller, A. C., »Grønland«
pr. Egersund
Sibbesen, Kristian, gårdejer,
Gammelgab mark
Terkelsen, Anna, assistent

Dybbøl sogn:

Hansen, Aksel, lærer, Ragebøl
Kæstel, Hans, sognefoged
Lund, Birgitte, lærerinde

Egen sogn:

Møller, Hans J., læge, Guderup

Havnbjerg sogn:

Clausen, Cl., gårdejer

Kegnæs sogn:

Hansen, Math. C., gårdejer, Østerby

Lysabild sogn:

Schmidt, Cecilie, sygeplejerske, fru,
Vibøge

Notmark sogn:

Rasmussen, G., forst., Fynshav

Sottrup sogn:

Petersen, Peter, gårdejer,
Tørvemosegård

Tandslet sogn:

Hansen, Peter, gdr., Tandsgård

Ulkebøl sogn:

Iversen, Jens, sognepræst, Ulkebøl

Ullerup sogn:

Møller, Hans, gårdejer, Blans

TØNDER AMT

Tønder by:

Christensen, Vagn, bagersvend
Hansen, H. C., lærer
Jensen, Cathrine, lærerinde
Jepsen, Bente, bibliotekar
Larsen, Bent Valeur, adjunkt
Lund, Einer, amtslæge
Simonsen, Edith, adjunkt
Sørensen, Arne, civilingeniør
Thomsen, N. B., lærer

Arrild sogn:

Lautrup, Jørgen, gårdejer, Roost
Rasmussen, S., skovf., Lindet skov

Brede sogn:

Bjerre, Uffe, lærer, Bredebro
Nielsen, Knud, lærer, Bredebro

Bylderup sogn:

Kryger, J., dyrlæge, Bylderup Bov

Døstrup sogn:

Enemark, Niels, skomager

Emmerlev sogn:

Friis-Andresen, Boj, gårdejer,
Traneborg
Jacobsen, Hans, mejeribest., Højtoft

Hviding sogn:

Laursen, Rigmor Uth, Hviding St.
Møller, A. B., sognefoged, Råhede

Højer flække:

Mathiesen, Arth. L., skoleelev, Højer

Højst sogn:

Nielsen, Henning, lærer, Ø. Højst

Løgumkloster flække:

Christensen, Erik, konsulent
Kristoffersen, A. R., postmester
Madsen, Peter, lærer

Løgumkloster landsogn:

Hansen, Chr. Paulsen, Ellum

Mjolden sogn:

Jæger, Aage, sognepræst, Mjolden
Petersen, Hage, husmand

Møgeltønder sogn:

Albæk, A., bestyrer, Kannikhus
Davidsen, H. C., fhv. godsinspektør
Iversen, Grete, fru
Jørgensen, Peter, lærer

Nørre Løgum sogn:

Jefsen, Peter, landmand, Bjærndrup
Larsen, Frede, gårdejer, Landeby

Rabsted sogn:

Møller, Julius, gårdejer, Knivsig

Rømø sogn:

Petersen, Peter, vandrerhjemmet

Skærbæk sogn:

Fromsejer, P., forpagter, Gesing
Kortsen, J. C., realskolebestyrer
Oksen, Jens, direktør
Stamp, Niels, gårdejer, Ullerup

Tinglev sogn:

Larsen, Gunnar, læge

Tønder landsogn:

Fabricius, Peter, lærer, Emmerske

Udbjerg sogn:

Eskildsen, Hans, overlærer, Sæd

Vodder sogn:

Andreasen, H. E., forstel., Frifelt
Mauritsen, Anton, forstel., Gånsager
Paulsen, H. Petersen, landmand,
Gånsager
Thyssen, Martin, sognerådsformand,
Vodder

SYDSLESVIG

Egernførde kreds:

Nielsen, Bent Åge, lærer,
Egernførde

Flensborg by:

Andersen, Margr. Chantz, sygepl.
Harck, Ole
Johansen, Wilhelm, adjunkt
Prahl, Else, korrespondent
Wingender, Franz, ungdomssek.

Slesvig kreds:

Weber, Jürg., Damholm pr. Ulsby

Sydtønder kreds:

Gammegård, Dagmar, distrikts-
sygeplejerske, Læk
Jensen, Ellen Lønnsmand, over-
lærer, frk., Vesterland
Svendsen, Thomas, skoleleder,
Vesterland

STOR-KØBENHAVN

Bjerg, Knud, Parkbo 14, Valby
Clemmensen, Erik Haunstrup,
underdirektør, cand. polit.,
Gl. Vartovvej 19, Hellerup
Dahl, Cecilie, lærerinde, Amager
Fælledvej 37 st., Kbh. S.
Gørtz, Hans, Sølgade 40, Kbh. K.
Hansen, Anne Luise, skolepsyk.,
Ved Kanalen 9 VI t. h., Kbh. K.
Hansen, Niels, fru, Hostrups Have 9
V t. h., Kbh. V.
Hartmann, H. F. S., civilingeniør,
Gentoftegade 106 I, Gentofte
Hybschmann, J. M., civilingeniør,
Smakkegårdsvvej 121, Gentofte
Jensen, Ellen Rossen, fru, Vester-
brogade 33 A, Kbh. V.
Johansen, Frederik, gross., Sophus
Bauditzvej 40, Charlottenlund
Kastfelt, C., fabrikant, Elmeallé 61,
Tåstrup
Krupup, Wilhelm, sognepræst,
Wibrandsvej 41, Kbh. S.
Lomholt-Thomsen, Johs., lektor,
Dianavej 17 C, Vanløse
Mathiesen, Christen Viborg, malers-
svend, Mikkel Vibesgade 1 I t. h.,
Kbh. K.

Matzen, F., kaptajn, M/S Brazilian
Reefer, rederiet J. Lauritzen,
Kbh. K.
Mundt, Kaj, landsretspræsident,
Halls Allé 10, Kbh. V.
Pedersen, N. M., revisor, Holsteins-
gade, Kbh. Ø.
Petersen, Arne Thye, civilingeniør,
Farumvej 20, Herløv
Petersen, Ebbe Thye, søløjtnant,
Finsensvej 39 B I t. v., Kbh. F.
Petersen, Tage Thye, bankassistent,
Nørrekær 11 st. t. v., Rødovre
Pindberg, Sigrid, husmoder, Sct.
Kjeldsgade 12, Kbh. Ø.
Poulsen, Karen Refslund, fru, Johan
Krohnvej 6 IV t. h., Valby
Rimestad, H. T., direktør, Svane-
møllevvej 51, Hellerup
Rosendal, Erik, ekspeditionssek.,
cand. jur., Frederik VI's Alle 5
II t. v., Kbh. F.
Ruus, Poul, redaktør, Nr. Farimagsg-
gade 69, Kbh. K.
Schrøder, Per, civilingeniør, Asa-
vænget 22, Kgs. Lyngby
Worthmann, J. P., dir., Blomster-
vænget 19, Kgs. Lyngby
Zimmermann, P., prokurist DFDS,
Sct. Annæplads 30, Kbh. K.

ØVRIGE DANMARK

Andersen, Erik, mag. art., Jerup
Andersen, N. P., handelsmand,
Ringsted
Antikvariske Samling, Den, Ribe
Barløse, Børge L., viceskole-
inspektør, Åbyhøj
Bek, Jens, lektor, Randers
Berner, L., kammerherreinde,
Holstenshus pr. Fåborg
Biblioteket, Struer
Bjerre, H., overlæge, dr. med.,
Fåborg
Bramsen, K. A., forstander, Sorø
Brandt, Jørgen, sagførerfuldmægtig,
Roskilde
Centralbiblioteket, Lemvig
Christiansen, C. F., prok., Hyllinge
Erichsen, Hans P., assistent,
Favrholm pr. Hillerød
Hansen, Arne Vest, Ulslev, pr.

Sdr. Ørslev, Falster
Hessellund, Thea, lærerinde, Højen,
pr. Hjørring
Holt, Paul, seminarirektor, Århus
Jensen, F. H., postassistent, Århus,
Hjortensgade 3 I
Jensen, Vagn Anker, læge, Hals
Jørgensen, J. C., lærer, Risskov
Jørgensen, Otto, toldinsp., Esbjerg
Kauffmann, toldforvalter, Skælskør
Krab, Andreas, assistent, Forsøgs-
stationen, Tylstrup
Landsarkivet for Fyn, Odense
Larsen, Arne G., lærer, Høigård,
Mejlby-Arden
Lauridsen, Johs., bankkfuldmægtig,
Kolding

Mikkelsen, P., Lyngbakken, Skave,
Holstebro
Petersen, Erik Thye, ingeniør, Skive
Runekær-Hansen, J., lærerinde,
Næstved
Røgilds, Jens, lærer, Nykøbing F.
Sestoft, Thorkil, tandl., Kalundborg

UDLANDET

Hintze, Gottfried, trädgårdsmästare,
Elselund, Solna, Sverige
Lorenzen, Georges, kontorchef,
Drammen, Norge
Schenck, Richard, Stadtkämmerer,
dr., Oberhausen, Rhld., Tyskland

I serien

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*, 2,25 kr. (i boghandelen 3,—)
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem tiderne*. I-II 25 kr. (I 14 kr., II 11 kr.) (37,50).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*. 4,50 kr. (6,—).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,—).
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. 3 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. 2 kr. (3,—).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2 kr. (3,—).
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. 6 kr. (10,—).
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*, 2. udgave m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen, 7,50 kr. (12,—).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter genforeningen*, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584—1694*. 4 kr. (6,—).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. 12 kr. (18,—).
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I 10 kr. (15,—), II 10 kr. (17,—).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. 8 kr. (14,—).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. 9 kr. (16,—).
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*. 12 kr. (21,—).

Serien redigeres af et udvalg, bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, fuldmægtig Olav Christensen, Christiansfeldvej 30, Haderslev. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.